

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

№ 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Засновник
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Адреса редакції:
03057, Україна, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Науковий журнал «Київський часопис права» зареєстровано
Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації серія КВ No 24857-14797P від 25.05.2021 р.)

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України
№ 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3) журнал внесений
до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі юридичних наук (081 – Право)

Рекомендовано до друку Вченою Радою
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 9 від 28.04.2022 р.

Головний редактор – О. В. Кузьменко, доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри фінансового права,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут»
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Редакційна колегія:

Т. О. Гуржій, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Київський національний торговельно-економічний університет; Е. С. Дмитренко, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фінансового права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Л. О. Кожура, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії права, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Н. В. Ортинська, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права, Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; О. Г. Стрельченко, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ; В. Г. Фатхутдінов, доктор юридичних наук, професор, начальник, Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області; В. Г. Чорна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного та фінансового права, Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут» ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Д-р Войцех Войтила, доктор гуманітарних наук, науковий співробітник, Технолого-гуманітарний університет ім. Казимира Пуласького в Радомі, Польща.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Білозьоров Є. В. ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ЯК ОБ'ЄКТ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ	7
Донченко О. І. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ.....	12
Завгородня Ю. С. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ ЗАСОБАМИ ЗАГАЛЬНОТЕРЕТИЧНОЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ.....	21
Іванченко О. М. ЛЕГІТИМНІСТЬ ТА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	27
Кошляк Н. Е. СИСТЕМА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	33
Павлусів Н. М., Коцан-Олинець Ю. Я. ОБРАЗИ ПРАВА В ПОЕМІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО «ЕНЕЇДА»: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ.....	39
Риндюк В. І. СИСТЕМНІСТЬ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ ЗМІСТУ ЗАКОНОДАВСТВА.....	45

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Завальнюк І. В. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ТА ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	52
--	----

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Буга Г. С. НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ.....	60
Вінтоняк Н. Д. УПРАВЛІННЯ ТОВАРИСТВОМ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ НА ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА.....	67
Деркач Е. М. ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ ВАНТАЖІВ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ.....	73
Ізбаш О. О. МЕДІАЦІЯ ТА АЛЬТЕРНАТИВНЕ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ОНЛАЙН.....	80
Пацкан В. В. НАЛЕЖНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ ПІДРОЗДІЛІВ РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ ВСЬОГО ОРГАНУ.....	86
Фучеджі В. Д. ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ АДВОКАТА У СІМЕЙНИХ СПОРАХ.....	91

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Кисилиця Н. Д. ЗНИЩЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ОРЕНДИ ЗЕМЛІ.....	97
---	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Глух М. В., Ковалко Н. М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ГРОШЕЙ В УКРАЇНІ.....	104
Дмитренко Е. С. УДОСКОНАЛЕННЯ ФІНАНСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ – ПОТРЕБА СЬОГОДЕННЯ.....	111
Колбіна Н. Г. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ОБІГУ ДИТЯЧОГО ХАРЧУВАННЯ	117
Крайній П. І. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ РАД В УКРАЇНІ.....	123

Кузьменко О. В., Чорна В. Г. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОТРИМАННЯ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ ОСОБАМИ З УКРАЇНИ, ЯКІ НЕ МОЖУТЬ ПОВЕРНУТИСЯ В КРАЇНУ ТА БУЛИ ЗМУШЕНІ ВИЇХАТИ ЧЕРЕЗ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ З КРАЇНОЮ-АГРЕСОРом В РЕСПУБЛІКУ ЧОРНОГОРІЯ.....	130
Співак М. В. ЄДИНИЙ МЕДИЧНИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЯК ЗАСІБ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ.....	136
Чеченко К. О. ПРИНЦИП ДОБРОЧЕСНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ: ЕТИМОЛОГІЯ ТА ГЕНЕЗА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ НОРМИ.....	143
Чорний С. В. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПІДРОЗДІЛІВ УКРБЮРО ІНТЕРПОЛУ	152

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Бондаренко О. С., Малетов Д. В. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КОРУПЦІЙНИХ ПРОЯВАХ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	159
Ульянова Г. О., Колодін Д. О. КРИМІНАЛЬНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ І ФРН В СФЕРІ ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	163

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Ковальова О. В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	168
Колодіна А. С., Федорова Т. С. ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ.....	176
Рогатинська Н. З., Склярук К. І. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	181

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Чижов Д. А. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	186
---	-----

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Bilozorov Ye. V. ACTIVITY APPROACH AS AN OBJECT OF LAW SCIENCE GNOSEOLOGY.....	7
Donchenko O. I. POLITICAL AND LEGAL IDEAS OF THE HETMANATE DURING THE NATIONAL LIBERTION WAR.....	12
Zavhorodnia Yu. S. CHILDREN'S RIGHTS ENSURING BY MEANS OF GENERAL AND THEORETICAL LAW SCIENCE: CONCEPTUAL PRINCIPLES.....	21
Ivanchenko O. M. LEGITIMACY AND INTERPRETATION OF LEGAL NORMS: ASPECTS OF CORRELATION.....	27
Koshliak N. E. SYSTEM OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS AS SUBJECTS OF ENSURING RIGHTS AND FREEDOMS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....	33
Pavlusiv N. M., Kotsan-Olynets Yu. Ya. IMAGES OF LAW IN THE POEM I.P. KOTLYAREVSKY'S «ENEIDA»:A PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....	39
Ryndiuk V. I. SYSTEMATICITY AS A PROPERTY OF THE CONTENT OF LEGISLATION.....	45

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

Zavalniuk I. V. THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AND THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION: ASPECTS OF CORRELATION.....	52
---	----

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Buha H. S. SCIENTIFIC SECURITY IN THE FIELD OF NON-BANKING FINANCIAL INSTITUTIONS.....	60
Vintoniak N. D. MANAGING A LIMITED LIABILITY COMPANY UNDER MARTIAL LAW: ANALYSIS OF THE LEGISLATION.....	67
Derkach E. M. LEGAL ISSUES OF LIBERALIZING THE INTERNATIONAL CARRIAGE OF GOODS BY ROAD.....	73
IZBASH O. O. MEDIATION AND ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION ONLINE.....	80
Patskan V. V. REQUISITE AUTHORITY OF STRUCTURAL DIVISIONS OF THE ACCOUNTING CHAMBER AS A NECESSARY CONDITION FOR EFFECTIVE WORK OF THE ENTIRE BODY.....	86
Fuchedzhi V. D. ON THE QUESTION OF ATTORNEY'S PARTICIPATION IN FAMILY DISPUTES.....	91

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Kyslytsia N. D. DESTRUCTION OF LAND AS A GROUND FOR TERMINATION OF RIGHT OF LAND LEASE.....	97
---	----

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Glukh M. V., Kovalko N. M. LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC MONEY IN UKRAINE.....	104
Dmytrenko E. S. IMPROVEMENT OF FINANCIAL LEGISLATION IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE FINANCIAL SYSTEM OF UKRAINE – THE NEED FOR TODAY.....	111
Kolbina N. G. WAYS TO IMPROVE THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PRODUCTION AND CIRCULATION OF BABY FOOD.....	117
Krainii P. I. PECULIARITIES OF ORGANIZATIONAL AND LEGAL SUPPORT OF ACTIVITIES OF PUBLIC COUNCILS IN UKRAINE.....	123

Kuzmenko O. V., Chorna V. G. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF OBTAINING TEMPORARY PROTECTION FOR PERSONS FROM UKRAINE WHO CANNOT RETURN TO THE COUNTRY AND WERE FORCED TO LEAVE DUE TO THE ARMED CONFLICT WITH THE AGGRESSOR COUNTRY IN THE REPUBLIC OF MONTENEGRO.....	130
Spivak M. V. SINGLE MEDICAL INFORMATION SPACE AS A MEANS OF MAKING MANAGEMENT DECISIONS.....	136
Chechenko K. O. PRINCIPLE OF INTEGRITY OF CIVIL SERVICE: ETHYMOLOGY AND GENESIS OF MORAL AND ETHICAL NORM.....	143
Chorny S. V. DIGITIZATION OF UKRBUREAU UNITS OF INTERPOL.....	152

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Bondarenko O. S., Maletov D. V. TRANSFORMATION PROCESSES IN CORRUPTION MANIFESTATIONS IN CONDITIONS OF MILITARY ACTION ON THE TERRITORY OF UKRAINE.....	159
Ulianova H. O., Kolodin D. O. CRIMINAL-COMPARATIVE STUDY OF THE LEGISLATION OF UKRAINE AND GERMANY IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION	163

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Kovalova O. V. LEGAL PRINCIPLES OF USING SPECIAL KNOWLEDGE DURING INFORMATION PROVISION OF INVESTIGATIVE INVESTIGATION.....	168
Kolodina A. S., Fedorova T. S. DIGITAL FORENSICS: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE.....	176
Rohatynska N. Z., Skliaruk K. I. PECULIARITIES OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	181

INTERNATIONAL LAW

Chyzhov D. A. FOREIGN EXPERIENCE OF HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY.....	186
--	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.115

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.1>

Білозьоров Є. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ЯК ОБ'ЄКТ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню стану дослідження вітчизняною правничою наукою діяльнісного підходу як теорії та засобу пізнання правових явищ. Висвітлюється проблематика діяльнісного підходу як елементу методології сучасного правознавства та здійснена класифікація наукових праць, об'єктом пізнання яких є діяльнісний підхід.

Акцентується увага на тому, що розуміння права на основі положень нормативістського світогляду, за якого право сприймається лише як воля публічної влади, відображена у тексті законодавства, обумовлювало використання методів, спрямованих на з'ясування змісту правових явищ через дослідження юридичних приписів. Європейський вектор розвитку України та гармонізація національного законодавства з *acquis communautaire* є чинниками зміни методологічної парадигми сприйняття права.

Наголошується, що використання діяльнісного підходу для дослідження правових явищ залишається недостатньо дослідженою тематикою; вітчизняні науковці переважно акцентують увагу на окремих аспектах використання діяльнісного підходу у царині права.

Аналіз джерельної бази дослідження діяльнісного підходу як складової правознавства став підставою виокремлення двох груп джерел. *Першу групу* складають наукові роботи, об'єктом гносеології яких є діяльнісний підхід як структурний компонент сучасної правничої методології. Ця група наукових робіт поділяється на наступні підгрупи: джерела, у яких висвітлюється проблематика методології як засобу гносеології правових явищ; джерела, у яких висвітлюється проблематика безпосередньо діяльнісного підходу як складової частини методології.

В науковій літературі наводяться як позитивні висловлювання щодо можливостей пізнання правових явищ методологічним інструментарієм, що ґрунтується на загальнонауковій парадигмі. Відсутній єдиний підхід щодо елементів методології сучасного правознавства.

Другу групу входять наукові роботи, об'єктом гносеології яких є діяльнісний підхід як складова правознавства у контексті теорій розуміння права. Значна частина цих робіт присвячена комунікативній теорії права, основні положення і висновки якої можуть бути основою діяльнісного підходу до розуміння права.

Резюмується, що природа правових явищ є фактором доцільності використання методологічного плюралізму та можливості застосування до пізнання права діяльнісного підходу. Окремі західні вчені, розглядаючи діяльність правників як джерело права, не акцентують увагу на положеннях діяльнісної теорії; діяльнісний підхід як засіб гносеології правових явищ є предметом уваги переважно вітчизняних науковців.

Ключові слова: джерело права, комунікативна теорія права, методологічний підхід, методологія правознавства, пізнання права, теорія діяльності.

Bilozorov Ye. V. Activity approach as an object of law science gnoseology

Abstract. The article is dedicated to clarifying the state of research of activity approach as a theory and means of cognition of legal phenomena by domestic law science. The problems of the activity approach as the modern jurisprudence methodology element are covered and the classification of scientific papers, the object of knowledge of which is the activity approach, is carried out.

Emphasis is placed on the fact that the understanding of law based on the normative worldview provisions under which law is perceived only as the public authority's will reflected in the text of the law stipulated the use of methods aimed at clarifying the legal phenomena's sense. The European vector of Ukraine's development and the harmonization of national legislation with the *acquis communautaire* are the factors in changing the methodological paradigm of the perception of law.

It is emphasized that the use of the activity approach for the legal phenomena study remains an insufficiently researched thematics; domestic scholars mainly focus on certain aspects of the activity approach use in the field of law.

Analysis of the activity approach source base study as a component of jurisprudence became the basis for distinguishing two groups of sources. *The first group* consists of scientific papers, the object of gnoseology of which is the activity approach as a modern legal methodology structural component. This group of scientific papers is divided into the following subgroups: sources covering the issues of methodology as a means of gnoseology of legal phenomena; sources directly explaining the issues of activity approach as methodology part.

Positive statements about the possibilities of legal phenomena knowledge with methodological tools based on the general and scientific paradigm are given in the scientific literature. There is no single approach to the elements of the modern jurisprudence methodology

The second group includes scientific papers, the object of gnoseology of which is the activity approach as a jurisprudence component in the context of law understanding theories. A great number of these papers is dedicated to the communicative law theory, the fundamental provisions and conclusions of which might be the basis of the activity approach to understanding of law.

It is summarized that the legal phenomena nature is a factor in the expediency of methodological pluralism using and the possibility of activity approach applying to cognition of law. Some Western scholars, considering lawyers' activities as a source of law, do not focus on the activity's theory provisions; activity approach as a means of legal phenomena gnoseology is mostly the subject of attention of domestic scholars.

Key words: *source of law, law communicative theory, methodological approach, methodology of jurisprudence, cognition of law, theory of activity.*

Постановка проблеми та її актуальність.

Однією з важливих проблем будь-якої науки є перманентне удосконалення засобів пізнання досліджуваних явищ та процесів. Саме тому методологія є об'єктом посиленої уваги вчених. Не є винятком і правнича наука, для якої окреслена проблематика набуває особливого значення через зміну світоглядної парадигми та імплементації концептів західної правової культури.

До недавнього часу усі правові явища (як і саме право) розглядались крізь призму положень нормативістського типу розуміння права й відповідно як право сприймалась лише воля публічної влади, відображена у тексті нормативно-правових актів. Що, в свою чергу при епістемології правових явищ обумовлювало використання методів, спрямованих на з'ясування їх сутності через дослідження юридичних приписів.

Обрання українським суспільством європейського вектору розвитку та гармонізація національного законодавства з *acquis communautaire*, проголошення принципу верховенства права обумовили необхідність відмови від превалювання нормативістського типу розуміння права та впровадження положень школи природного права. А це, в свою чергу, спричиняє потребу кардинально переосмислити зміст методології правознавства, оскільки як право сприйма-

ються не тільки тексти нормативно-правових актів, скільки соціальні норми, що відповідають вимогам справедливості. «Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [1] – вказується у рішенні органу конституційної юстиції, прийнятому ще у 2004 році.

До того ж, варто вказати, що за таких умов створюються умови для розвитку методологічного плюралізму, що передбачає можливість використання як засобів пізнання положень різних теорій, зокрема і теорії діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що діяльнісний підхід, на жаль, не став предметом комплексного пізнання вітчизняної правничої науки. Хоча окремі його аспекти досліджували такі науковці як С. Гусарев, М. Кельман, А. Колодій, А. Кучук, О. Мінченко, Н. Сатохіна І. Сердюк, Д. Тихомиров, О. Тихомиров та ін.

Найбільш системно місце діяльнісного підходу у структурі сучасної правничої методології висвітлив С. Гусарев. На окрему згадку заслуговує теза вказаного вітчизняного вченого відносно того, що «слід констатувати

досить широкі можливості застосування категорії «діяльність» як пояснюючий принцип або метод пізнання у сфері правових досліджень. Це можуть бути дослідження, присвячені вивченню окремо взятої особи, колективу осіб, стану взаємодії служб, підрозділів, установ, а також питання, пов'язані з функціонуванням соціально-правового інституту, галузі правових робіт, якості нормативної бази діяльності, проблемам реалізації права, забезпечення режиму законності тощо» [2, с. 32].

Значну увагу діяльнісному підходу як складовій частині методології досліджень у сфері права, присвятив Д. Тихомиров, описуючи гносеологію державної політики у сфері безпеки. На думку науковця, з якою можна значною мірою погодитись (оскільки не зовсім зрозуміло, що автор має на увазі під статистичним методом, психологічними методами, а також що охоплюють собою конкретно-соціологічні методи), «діяльнісний підхід не виключає, а, навпаки, передбачає необхідність та доцільність використання інших методів – системного, структурного, функціонального, статистичного, а також психологічних, конкретно-соціологічних та інших, і може бути застосований до різних правових динамічних явищ державної політики» [3, с. 231-232].

Однак, наголосимо на тому, що виходячи з предмету цієї роботи, ми детально зупинимось на аналізі окремих наукових публікацій безпосередньо при висвітленні основного змісту дослідження.

Метою цієї статті є з'ясування стану пізнання вітчизняною правничою наукою діяльнісного підходу як елементу методології сучасного правознавства та проведення класифікації наукових праць, об'єктом пізнання яких є діяльнісний підхід.

Виклад основного матеріалу. Як ми відзначили, використання діяльнісного підходу для дослідження правових явищ залишається недостатньо дослідженою тематикою. При цьому варто вказати, що вітчизняні науковці зосередили увагу на окремих аспектах пізнаного нами явища, на відміну від зарубіжних авторів. Які хоча безпосередньо і не досліджували діяльнісний підхід, однак у своїх працях розглядають право саме як результат діяльності окремих соціальних суб'єктів, переважно прав-

ників, а саме суддів. У останньому контексті не можна не згадати реалістичну школу права, представники якої вказували, що юридичні приписи, викладені у законодавстві, так чи інакше не можуть повною мірою відображати стан суспільних відносин, яким властивий динамічний характер. Відповідно вони стають «застиглими», не відповідають реальному стану розвитку соціуму. Виходячи з цього, право має перманентно змінюватися, що є можливим за умови, коли правотворчістю буде займатися суд. Таким чином, правом є те, що вирішить суд [4]. Відтак, як бачимо, саме діяльність суду є тим джерелом, що створює право, наповнює його змістом.

Не можна не згадати і працю італійського правника Бруно Леоні, в якій серед іншого доводиться, що ще у Давньому Римі право сприймалося як «процес відкриття, а не набір офіційно прийнятих юридичних приписів. Тобто історично та традиційно «право» розглядалося як щось, що відкривається суддями та юристами, а не ототожнювалося з тим, що створюють і за що голосують законодавці. Це те, що використовували приватні сторони судового процесу для врегулювання розбіжностей та конфліктів один із одним, а не воля держави або деяких груп людей, що силою нав'язується решті суспільства» [5, с. 2].

Розглядаючи діяльність правників як джерело права, зарубіжні вчені акцентують увагу на самій природі правових явищ, не вдаючись до їх структурно-функціонального аналізу за допомогою положень діяльнісної теорії. Показовою у цьому аспекті є й праця відомого правника Аарона Барака присвячена тематиці суддівського розсуду [6]. Відтак, діяльнісний підхід як засіб пізнання права є переважно об'єктом пізнання вітчизняних правників.

Аналіз джерельної бази гносеології діяльнісного підходу як складової правознавства дозволяє виокремити дві групи цих джерел. У *першу групу* входять наукові роботи, об'єктом гносеології яких є діяльнісний підхід як структурний компонент сучасної правничої методології.

У свою чергу, в межах цієї групи можна виокремити наступні підгрупи:

- джерела, у яких висвітлюється проблематика методології як засобу гносеології правових явищ;

- джерела, у яких висвітлюється проблематика безпосередньо діяльнісного підходу як складової частини методології.

Щодо цієї групи джерел, то слід вказати, що в науковій літературі наводяться як позитивні висловлювання щодо можливостей пізнання правових явищ методологічним інструментарієм, що ґрунтується на загальнонауковій парадигмі (маються на увазі ті методи, що використовуються в межах природничих наук – системний, структурно-функціональний та ін.), так і негативні (виходячи з сутності права та інших правових явищ, що мають у першу чергу соціокультурну природу та тісно пов'язані з мораллю, моральними цінностями; при цьому очевидним є той факт, що культурні явища навряд чи можна всебічно дослідити, застосовуючи суто раціональні засоби пізнання). Цілком слушно М. Козюбра вказує: «Відповіді на питання, що ж насправді являє собою право – науку чи мистецтво, до цього часу істотно розходяться. Одні вчені схильні бачити в праві мистецтво управляти людьми, забезпечувати в суспільстві панування певного порядку, мистецтво складати закони, їх тлумачити, застосовувати тощо. Другі, як вже зазначалося, ототожнюють право з наукою (принаймні за змістом закладених в ньому знань). Треті відстоюють вірну, як видається, думку про те, що право поєднує в собі елементи і мистецтва, і науки» [7, с. 30]. Зважаючи у тому числі й на вказане, на думку вказаного вченого, слід розрізняти методологію права та методологію правознавства [8, с. 22].

Не можна не згадати і слова вітчизняних вчених А. Кучука та В. Пекарчука про те, що «невиконання методами, які означаються вітчизняними юристами-науковцями при проведенні наукових розвідок в царині права, функції забезпечення верифікації отриманих знань. У правових дослідженнях важливе значення має, у першу чергу, ментальна (ідеологічна) складова, яка є фактором отримання вченим відповідних результатів» [9, с. 30].

Аналіз наукових робіт, в яких розглядається структура методології (у тому числі й методології права) дозволяє зробити висновок про відсутність серед вчених єдності відносно складових цього явища. І хоча зазвичай виокремлюються філософські загальнонаукові та спеціальнонаукові методи (з різними варіаціями

такої класифікації, наприклад, окремі науковці можуть розмежовувати (без пояснення підстав розмежування) спеціальнонаукові та конкретно наукові методи), однак, доволі обґрунтованою є критика такої тріади через її алогічність та іманентність їй субординаційного сприйняття методів наукового пізнання.

При цьому, на нашу думку, найбільш виваженою видається позиція вітчизняного вченого А. Кучука, який у структурі методології вирізняє «а) гносеологічні принципи, що є підґрунтям методології; б) методологічні підходи, що визначають гносеологічний напрямок та аспект досліджуваного предмету; в) власне методи пізнання, як найбільш продуктивний в телеологічному і функціональному аспектах, елемент методології» [10, с. 356].

Наголосимо, що окрім С. Гусарева, О. Тихомирова значимість застосування діяльнісного підходу для пізнання правових явищ відзначав і В. Федоренко. Так, вітчизняний науковець досліджував вірогідність застосування вказаного підходу у гносеологічних розвідках у сфері конституційного права. На його думку, з якою у цій частині ми повною мірою погоджуємось, «діяльнісний метод передбачає дослідження проблем теорії і практики конституційного права України виходячи з того, що саме діяльність суб'єктів конституційного права породжує, змінює, припиняє та поновлює певні види конституційних правовідносин» [11, с. 51]. Хоча не можемо не вказати і на певну термінологічну непослідовність означеного автора, зокрема, щодо ототожнення діяльнісного методу з діяльнісним підходом без аргументування такої позиції.

У *другу групу* входять наукові роботи, об'єктом гносеології яких є діяльнісний підхід як складова правознавства у контексті теорій розуміння права.

Окремі аспекти окресленої проблематики досліджували такі вчені як В. Бачинін, А. Козловський, О. Костенко, В. Костицький, А. Кучук, С. Максимов, Б. Мелкевік, Ю. Оборотов, А. Поляков, А. Райнах, О. Стовба, А. Токарська, Ю. Хабермас, М. ван Хук, І. Честнов, О. Чорнобай та ін. Значна частина названих авторів займається розробкою комунікативної теорії права, основні положення і висновки якої можуть бути основою діяльнісного підходу до розуміння права.

В основу комунікативної теорії права покладено положення про функціонування права в межах відносин між соціальними суб'єктами; поза межами суспільних відносин право не може існувати. Саме тому комунікація між людьми є і джерелом права та формою його прояву. Відповідно, пізнати право можна лише вивчаючи взаємодію між учасниками правових відносин.

Звісно необхідно вказати на те, що з методологічної точки зору неправильно ототожнювати комунікаційну теорію з теорією діяльності, однак, важко заперечити і той факт, що вони мають багато спільного: комунікацію можна розглядати як одну з форм діяльності людини в суспільстві, як і діяльність, що є формою комунікації між соціальними суб'єктами.

Цілком слушними у цьому аспекті є слова вітчизняної дослідниці А. Токарської відносно того, що «що спрямованість правової комунікації не може визначатися певними абсолютними (сталими та універсальними) орієнтирами. Останні мають культурно-релевантний характер і змінюються разом із трансформаціями суспільно-правової дійсності, будучи залежними від психолінгвоментальних реалій, комунікативних проблем, міри складності й масовості цієї діяльності тощо» [12, с. 25].

Хоча, слід наголосити, що ця група джерел є малочисельною у порівнянні з попередньою,

що вказує на сприйняття діяльнісного підходу переважно лише як одного з методологічних підходів, що використовується поряд з іншими, більш усталеними у вченні про засоби пізнання права та інших правових явищ.

В означеній групі джерел слід згадати праці Ю. Ветютнева, який серед іншого вказував, що «право, якщо його розглядати з погляду діяльнісного підходу, являє собою сферу колективної творчості людей, що керуються своїми цінностями» [13, с. 3].

Висновки. Природа правових явищ обумовлює доцільність використання методологічного плюралізму, що, в свою чергу, вказує на можливість застосування до пізнання права діяльнісного підходу. Окремі західні вчені, розглядаючи діяльність правників як джерело права, не акцентують увагу на положеннях діяльнісної теорії. Водночас, діяльнісний підхід як засіб гносеології правових явищ є предметом інтенції вітчизняних науковців.

Джерельну базу пізнання діяльнісного підходу доцільно класифікувати на дві групи: наукові роботи, об'єктом гносеології яких є діяльнісний підхід як структурний компонент сучасної правничої методології; наукові роботи, об'єктом гносеології яких є діяльнісний підхід як складова правознавства у контексті теорій розуміння права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#top>
2. Гусарев С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29-33.
3. Тихомиров Д. Наукові методологічні підходи під час дослідження державної політики у сфері безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 230-234.
4. Реалістична школа права. URL http://vseslova.com.ua/word/Реалістична_школа_права-89177u
5. Леони Б. Свобода и закон / пер. с англ. В. Кошкина под ред. А. Куряева. М.: ИРИСЭН, 2008. 308 с.
6. Барак А. Судейское усмотрение. Пер. с англ. М.: Издательство НОРМА, 1999. 376 с.
7. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права*. 2003. Т.1. С. 27-32.
8. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22-32.
9. Кучук А. М., Пекарчук В. М. Методологія сучасного правознавства: спроба критичного осмислення. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 1 (71). С. 27-31.
10. Кучук А. М. Феномен правового поліцентризму: загальнотеоретичний і методологічний аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2017. 436 с.
11. Федоренко В. Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні. Київ: НАПрН України, Київський регіональний центр, 2015. 64 с.
12. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2008. 35 с.
13. Ветютнев Ю. Ю. Аксиология правовой формы. Москва: Изд-во «Юрлитинформ», 2013. 200 с.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.2>**Донченко О. І.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Анотація. Метою дослідження є здійснення історико-правового аналізу політико-правових ідей Гетьманщини в період національно-визвольної війни, зокрема зміст державницької концепції Б. Хмельницького.

Методологічною основою дослідження стало поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів і прийомів наукового пізнання, зокрема застосування історичного методу у взаємозв'язку із методом аналізу дозволило охарактеризувати гетьманські статті і договори, а застосування системно-структурного методу у взаємозв'язку із методом аналізу дозволило визначити основні характерні риси політичної думки зазначеного періоду, зміст державницької концепції Б. Хмельницького. За допомогою системного підходу державницьку концепцію Б. Хмельницького в зазначений період досліджено крізь призму ідеї політичної автономії, ідеї спадкової монархічної влади та ідеї захисту православної віри. Порівняльно-правовий метод у взаємодії із історичним аналізом застосовано при аналізі наукової літератури вітчизняних авторів щодо зазначеної теми, а метод комплексного аналізу та узагальнення дозволив сформулювати висновки проведеного дослідження.

Здійснено аналіз державницької концепції Б. Хмельницького в зазначений період крізь призму ідеї політичної автономії, ідеї спадковості влади та ідеї захисту православної віри.

Доведено, що в зазначений період, перебуваючи в умовах складного геополітичного становища, безперервної війни, невирішених нагальних проблем та постійного пошуку потенційних союзників, послідовно формується власна українська політична думка. Її характерними рисами виступають ідеї політичної автономії в існуючих відносинах васалітету, ідеї спадкової монархічної влади як оптимальна і найбільш прийнятна форма організації влади та ідеї захисту православної віри.

Виявлено, що на формування вітчизняної політичної думки в період національно-визвольної війни впливають західноєвропейські політико-правові вчення, погляди та ідеї, зокрема концепції просвітницького абсолютизму, поняття про суспільний договір та ідея національної держави.

Обґрунтовано необхідність подальшого дослідження історичних передумов та специфіки впливу західноєвропейських ідей на формування політико-правових ідей Гетьманщини в період Руїни.

Ключові слова: політико-правові ідеї, історико-правове дослідження, Гетьманщина.

Donchenko O. I. Political and legal ideas of the Hetmanate during the national liberation war

Abstract. The purpose of the study is to carry out a historical and legal analysis of political and legal ideas of the Hetmanate during the national liberation war, in particular the content of the state concept of B. Khmelnytsky.

The methodological basis of the study was a combination of general and special legal methods and techniques of scientific knowledge, in particular the use of the historical method in conjunction with the method of analysis allowed characterizing hetman articles and treaties. The use of the system-structural method in conjunction with the method of analysis helped us to distinguish the characteristic features of the political thought of this period as well as the content of the state concept of B. Khmelnytsky. With the help of a systematic approach, the state concept of B. Khmelnytsky in this period was studied through the prism of the idea of political autonomy, the idea of hereditary monarchical power, and the idea of protecting the Orthodox faith. The comparative legal method in interaction with historical analysis was used in the analysis of scientific literature of national authors on this topic. The method of complex analysis and generalization allowed to formulate the conclusions of the study.

The author analysed the state concept of B. Khmelnytsky in this period through the prism of the idea of political autonomy, the idea of heredity of power, and the idea of protecting the Orthodox faith.

It is proved that during this period, being in a difficult geopolitical situation, continuous war, unresolved urgent problems, and constant search for potential allies, the Ukrainian political opinion was consistently being formed. Its

characteristic features are the ideas of political autonomy in the existing relations of vassality, the idea of hereditary monarchical power as the optimal and most acceptable form of organization of power, and the idea of protecting the Orthodox faith.

The author found out that the formation of national political thought during the national liberation war is influenced by Western European political and legal doctrines, views, and ideas, including the concept of Enlightened absolutism, the concept of the social contract, and the idea of the nation state.

The author proved the necessity of further research of the historical preconditions and specifics of the influence of Western European ideas on the formation of political and legal ideas of the Hetmanate in the period of the Ruin.

Key words: *political and legal ideas, historical and legal research, Hetmanate.*

Постановка проблеми. З огляду на формування вітчизняної національної ідеї, суспільної свідомості і правосвідомості актуальним є звернення до політико-правових ідей минулого, розуміння їх суті з метою подальшого використання для об'єктивного аналізу сучасних державно-правових інститутів, виявлення історичних помилок в процесі державотворення тощо.

Важливий етап у розвитку української політичної думки пов'язаний з національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького, яка сприяла подальшому розвитку ідей української державності, практичній реалізації та втіленню в життя державницьких концепцій, що склали ідеологічні підвалини політичної думки Гетьманщини. Дійсно, національна ідея, сформована у роки національно-визвольної війни XVII ст., пізніше у XVIII ст. «стала поштовхом до відстоювання українською елітою політичної автономії козацької держави» [6, с. 116].

Гетьманщина, яка охоплює близько двох століть, була «найбільш колоритною добою, коли Україна то отримувала, то втрачала свою державність, виступала і суб'єктом політики на міжнародній арені, і територією-сателітом Польщі, Туреччини, Московського царства» [11, с. 187]. Попри те, що гетьманщина виявляється як повноцінне державне формування, «така самостійність була лише за часів Богдана Хмельницького в умовах визвольної війни» [7, с. 184], а пізніше, в інші часи – гетьманщина являла собою специфічну форму «регіонального управління в межах Речі Посполитої та Російської держави» [7, с. 184].

На цю пору Україна опинилася в складному геополітичному становищі, коли всі держави на той час мали кілька шляхів розвитку, а саме були держави-сюзерени (Річ Посполита, Османська імперія, Московія), а були держави-васали (Волощина, Трансильванія, Молдова). Одним із завдань держави-васала було віднайти протекторат держави-сюзерена, а своєрідність

української політики полягала в тому, що її васалітет був різноспрямованим, тобто українці під проводом Б. Хмельницького шукали васалітет у Московії, Туреччині, Швеції. Як зазначає І. Куташев, орієнтаційна ідея була головною в політиці Козацької держави, тобто українські гетьмани мислили позиції України винятково в тісному союзі з іншою державою чи під її протекторатом, і питання повної самостійності і незалежності не ставився, а «певний рівень суверенності завжди зумовлювався підтримкою тієї чи іншої держави» [5, с. 173-174].

Б. Хмельницький – перший український гетьман, який в різний спосіб намагався узаконити козацьку державу і саме з часів визвольної війни спостерігаються основні результати державницьких здобутків. Втілення державницьких концепцій знаходимо в політичних документах, угодах, гетьманських універсалах, що приймалися в умовах тогочасної політичної реальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям дослідження політико-правових ідей на українських теренах періоду національно-визвольної війни XVII століття стали наші попередні теоретичні розвідки політико-правових ідей в Україні у XVI–XVII століттях, а також історико-правові праці вітчизняних вчених. Особливо цінним є монографічне дослідження щодо політичної думки Гетьманщини вітчизняного науковця І. Куташева, а також його наукові розвідки щодо державницьких ідей Б. Хмельницького. Цікавим є дослідження Н. Шалашної щодо державницьких ідей українського православного духовенства в зазначений період, а також аналіз правової і політичної культури в період Гетьманщини дослідниці Г. Макушиної.

Крім того, було проаналізовано різні думки і погляди в публікаціях таких науковців, як С. Полтавець, О. Пономаренко, А. Пахарев, Н. Савчук, Я.Сонько, А. Гурбик, В. Єрмолаєв, В. Прус та інших.

В історико-правовій літературі і досі дискусійним є питання щодо змісту політичної програми Б. Хмельницького, складових його державницької концепції та формування національної політико-правової думки в цей період. Цій проблематиці присвячене досить широке коло наукових досліджень, в яких державницькі здобутки розглядаються з різних сторін та різних аспектах, що є звичайно позитивним і корисним для всебічного їх дослідження, але водночас породжує плуралізм думок і викликає ще більше проблемних питань. Не применшуючи ролі та значення попередніх напрацювань, в даному дослідженні звернемо увагу на декілька характерних рис політичної думки періоду національно-визвольної війни, зокрема ідея політичної автономії в існуючих відносинах васалітету, ідея спадкової монархічної влади в умовах тогочасного політичного життя та ідея захисту православної віри.

Визначення мети дослідження.

1. Провести історико-правовий аналіз ідеї політичної автономії, спадкової монархічної влади та ідеї захисту православної віри в державницькій концепції Б. Хмельницького.

2. Визначити вплив європейської політико-правової думки на становлення і розвиток державницької концепції доби національно-визвольної війни.

Виклад основного матеріалу. Політичну програму Б. Хмельницького найповніше викладено у Зборівському договорі. Не зважаючи на те, що він виявився нежиттєздатним, не вирішив тогочасних суперечностей між Польщею і Україною, не захистив інтереси селянства і міщанства та мав багато інших негативних наслідків, тут вперше проголошено козацьку автономію в конкретних територіальних межах, чисельність реєстру збільшено в п'ятеро, а також в цьому договорі містяться вимоги щодо захисту інтересів православної церкви. Отже, питання про вихід України зі складу Речі Посполитої не ставиться, а йдеться про встановлення національно-територіальної автономії, яка стає центральною складовою політичної концепції Б. Хмельницького. Мова йшла про українську державність і автономію в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського, Брацлавського, на території яких встановлювалась козацька адміністрація і на які не мали права з'являтися коронні війська.

Далі укладено Білоцерківський договір, який попри підтвердження прав православної церкви і амністії повстанців, все ж таки гальмував розбудову держави. Зокрема, у Чернігівське і Брацлавське воєводства поверталась польська адміністрація, кількість реєстрового війська зменшувалася вдвічі, гетьман зобов'язувався не вступати у дипломатичні відносини з іноземними державами, і головне – після смерті гетьмана право на його призначення та звільнення отримував король. Проте ідея автономії, хоч і на значно обмеженій території і з значно скороченим козацьким реєстром, все ж таки залишається домінуючою. Погоджуємося з думкою, що «національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва ще не «доросла» до сприйняття навіть ідеї козацького автономізму, вони виступали лише за поновлення станових прав і привілеїв, збільшення кількості козацького реєстру тощо» [10, с. 378].

Отже, можемо констатувати, що на початку національно-визвольної війни головною ідеєю стає політична автономія для козацької України. Як зазначено Н.О. Савчук, «державно-політичні стосунки з сусідніми суспільствами української еліти бачилися крізь призму власної політичної суб'єктивності, договірності, добровільності прийнятих рішень» [14, с. 43].

В цьому контексті варто звернутися до численних наукових розвідок щодо політичних ідей доби Хмельниччини вітчизняного науковця С. Полтавця. Посилаючись на праці багатьох дослідників, зокрема відомого історика О. Оглоблина, автором зазначено, що «напередодні Хмельниччини в Україні сформувалося кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель» [8, с. 251].

Мова йде про наступні концепції: концепція ягеллонського легітимізму, якою передбачалась можливість існування українських земель у складі Речі Посполитої як окремої автономної одиниці; утворення Руського князівства поза межами Речі Посполитої; концепція москвофільства; концепція утворення держави «козацького панства»; концепція «двовладдя» Війська Запорозького в особі гетьмана Б. Хмельницького та православної церкви в особі митрополита Сильвестра Косова [8, с. 251].

Можемо припустити, що політична діяльність Б. Хмельницького до Березневих статей, зокрема Зборівський та Білоцерківський дого-

вори, а також політична діяльність І. Виговського, зокрема Гадяцький договір розгортаються в рамках концепції ягеллонського легітимізму, тобто орієнтаційна політика на Польщу схвалюється як найбільш ефективна в даній ситуації. Зазначимо, що і з приводу цього питання в науковій літературі також існує безліч поглядів. Так чи інакше, в практичній політичній реальності склалася держава, що поєднувала державні інституції Речі Посполитої та традиції Війська Запорізького. Дійсно, створюючи свою державницьку концепцію, Б. Хмельницький «стоїть на принципі захисту давніх державницьких традицій на теренах України» [5, с. 175].

З часом політична програма гетьмана доповнюється і змінюється, він схиляється широкій орієнтаційної політики, шукає нових союзників, що підтверджують Березневі статті. Аналізуючи їх, можна сказати, що в сучасному розумінні йшлося про автономію України.

За цими статтями «союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємопідтримки» [5, с. 178]. Б. Хмельницький розцінював україно-російський військово-політичний союз як такий, що має юридичну силу для обох сторін підверховенством російського царя, проте очевидним є, що Б. Хмельницький пішов на суттєві обмеження козацьких прав і вольностей. Так, попри утвердження права козаків самим обирати гетьмана, встановлювався контроль за зовнішньополітичною діяльністю Козацької держави. Погоджуємося з І. Куташовим, що «це був крок уперед, порівняно з договорами з Польщею» [5, с. 178].

Проте, і цей союз виявився ситуативним, оскільки після Віленського перемир'я між двома сюзеренами – Річчю Посполитою і Московською державою, Б. Хмельницький шукає нових потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі і створення антипольської коаліції, тобто йшлося про зміну протектора московського царя на шведського короля. Б. Хмельницький відступає від попередньої орієнтації на політичний та військовий союз з Московією і вступає у новий антипольський військово-політичний Раднотський союз.

Як зазначено в науковому дослідженні Раднотського зовнішньополітичного курсу

Б. Хмельницького, постперейславський період характеризується зміною зовнішньополітичних пріоритетів у бік Трансильванії та Швеції, що пов'язано з чітким курсом гетьмана «на зміцнення суверенітету та з прагненням до об'єднання всіх українських земель» [2, с. 60]. А. Гурбик, дослідивши історичне значення участі України в Раднотському союзі, підкреслює, що «дипломатичні перемовини й укладені угоди з Швецією, Трансильванією та іншими державами, як мінімум, сприяли процесам європейської легітимації Української козацької держави» [2, с. 76].

Отже, бачимо, що мілітарні змагання, військово-дипломатичні кроки і політична діяльність Б. Хмельницького було скеровано ідеєю автономії під протекторатом іншої держави.

Наступною характерною рисою політичної думки періоду національно-визвольної війни є ідея спадкової монархічної влади, що так чітко простежується вже з середини 1648р. й продиктовано умовами політичного життя. Відомо, що класичною формою правління європейських держав даного періоду була виключно спадкова монархія. На українських теренах формувалася своєрідний республіканський устрій, а Б. Хмельницький «намагався створити місце династії правителів та поєднати її з європейськими монаршими домами шлюбними зв'язками» [5, с. 177].

Можна припустити, що в суспільній свідомості спостерігалася поступове утвердження поглядів щодо гетьманської влади, даної саме від Бога. Зокрема, гетьманські універсали підтверджують, що гетьман уповноважений вирішувати питання життя і смерті своїх підданих, а така прерогатива є виключно монаршою і до того часу в гетьманів такого права не було.

Проте, гетьманська влада Б. Хмельницького, попри схожість з монаршою владою інших країн, мала свої особливості. Зокрема, іншим є статус українського селянина у порівнянні з російським смердом або польською черню, селяни отримали свободу, право на землю та можливість вступати до козацького стану, а козацька верства, в свою чергу, відігравала провідну роль у політичному житті.

В науковому дослідженні В. Єрмолаєва щодо проблем державотворення в ході національно-визвольної війни зазначено, що питання протиставлення двох форм правління за гетьмана

Б. Хмельницького – республіки і монархії – є «некоректним, позбавленим конкретно-історичного підходу» [1, с. 72]. На думку автора від самого початку національно-визвольної війни утверджувалась республіканська форма правління, що передбачало базування виключно на мандаті народу повноважень гетьмана, гетьманського уряду і козацької старшини, а монарх є непідлеглим будь-яким суб'єктам влади.

Отже, гетьман «визнавав традиційну для козацьких прав і вольностей вільну гетьманську елекцію на загальних козацьких радах і не мав наміру порушувати її» [1, с. 74]. Навіть питання передачі гетьманської влади Б. Хмельницький запропонував вирішити на Генеральній раді за участю козацької старшини, полковників, сотників, виборних козаків, а «домігшись легітимного обрання своїм наступником сина, Б. Хмельницький очевидно прагнув уникнути після своєї смерті гострої боротьби серед старшини за гетьманську булаву, запобігти розпалу громадянської війни» [1, с. 75].

Погоджуємося, що «гетьманська влада як влада державна еволюціонувала від перших спроб її обмежити як з боку козацького загалу, так і козацької верхівки (старшини) до влади одноосібної, авторитарної за методами свого здійснення» [9, с. 371-372].

Звісно, важко заперечувати концентрацію влади в руках гетьмана, коли центром ухвалення важливих політичних рішень виступав саме гетьманський уряд і центральні органи управління, що і породжувало авторитарні методи управління. В умовах складного геополітичного становища, нагальних гострих проблем і безперервної війни зберегти демократичні засади режиму вкрай складно, і тому використання авторитарних методів здійснення державної влади, централізація і концентрація влади гетьмана і гетьманського уряду були вчасними і доцільними. Погоджуємося з В. Єрмолаєвим, що «складні об'єктивні чинники, а не «монархічні устремління Б. Хмельницького» визначали передусім методи і способи здійснення ним державної влади» [1, с. 77].

Так чи інакше, але ідея спадкової гетьманської влади є характерною для політичної думки зазначеного періоду, і не дивлячись на те, що вона суперечила демократичним традиціям, все ж таки була цілком виправданою.

Цікавим є дослідження вітчизняних науковців В. Рум'янцева та М. Страхова щодо ідеї українського монархізму в працях В. Липинського, який в обґрунтуванні даної концепції звертається до подій Хмельниччини, коли зародилась найбільша ідея – «ідея незалежності та самостійності української держави» [13, с. 72]. Саме через утвердження спадкової гетьманської влади Б. Хмельницький вбачав гарантію визнання Української держави, як суб'єкта в європейській політиці.

Наступною характерною рисою політичної думки періоду національно-визвольної війни є ідея захисту православної віри, яку козацтво с самого початку свого існування проголошує під своїм захистом.

На той час релігія – це політика, схована за християнськими цінностями. Релігія була домінуючою формою світосприйняття, світоглядні засади всіх верств населення також мали релігійний характер в православному варіанті християнства, а будь-які військові або політичні конфлікти, національно-визвольні рухи були обумовлені, в тому числі, і релігійним чинником.

В свою чергу, і духовенство відігравало вагомий роль не тільки в світоглядній, релігійній та культурній царині, а й активно впливало на формування уявлень про сутність і значення держави, природу влади, права і обов'язки правителя і народу, співвідношення влади світської і духовної тощо, а біле духовенство також було активним учасником політичних процесів, часто виступаючи посередниками в переговорах між польським, московським та гетьманським урядами. Дійсно, «православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти і культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації» [9, с. 376].

Із виходом на політичну арену козацтва і перетворення його на суспільну і політичну еліту, відбувається активна конфесіоналізація всього населення, а церква «виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави» [9, с. 376].

Як було зазначено в попередніх наших дослідженнях, напередодні національно-визвольної війни XVII століття великий вплив на становлення політико-правових ідей в Укра-

їні мала богословська державно-правова думка у творчості таких видатних постатей вітчизняної культури, як С. Оріховський, І. Вишенський, В. Суразький, Г. Сковорода, П. Могила, яка з одного боку – доносила до українського суспільства «ідеї політичної свободи, природних прав людини і нації, активно протистояла католицькій експансії в Україні» [3, с. 21], а з іншого – сприяла становленню політико-правової думки й визначала вектор політичного розвитку майбутньої держави.

Досліджуючи державницькі ідеї українського православного духовенства в цей період, Н. Шалашна зазначає, що «теорія православної суверенної державності на українських землях набула логічної завершеності за часів митрополита Петра Могили і багато в чому вплинула на становлення козацької держави часів Національно-визвольної революції середини XVII ст.» [16, с. 51]. Автором звернено увагу на праці і погляди видатних постатей тієї епохи, зокрема, православного діяча І. Гізеля, православного монаха І. Галятовського, письменника і церковного діяча Ф. Софоновича, церковного діяча В. Ясинського (Варлаам), церковного і політичного діяча Л. Барановича тощо.

У дослідженні політичних ідей періоду становлення Козацької держави І. Куташева звернено увагу, що багато мислителів-сучасників даного періоду «створять свої державницькі концепції як відповідно до світогляду доби Відродження, так і згідно з політичними позиціями молодії Козацької держави» [4, с. 185]. Майже у всіх простежується ідея щодо віри як основи державництва, проте не всі мислителі транслиували ідею захисту саме православ'я. Зокрема, політична концепція автономного козацького самоуправління церковного та суспільно-політичного діяча Й. Верещинського оминала питання православ'я, а у працях політичного діяча Я. Щасного-Гербути зазначалося право українського народу на збереження православної віри.

Як зазначено С. Полтавцем, «у своїх справах побороти прояви анархізму та охлократії Б. Хмельницький опирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології» [9, с. 374]. Автором підкреслено, що без духовного впливу авторитету церкви не вдалося б зорганізувати козацькі ватаги, які склалися з найрізномірніших елементів.

Отже, окрім мінімальних конкретних вимог до уряду Речі Посполитої, що передбачають автономію для козацької України, Б. Хмельницький ставив ще одне завдання, з яким пов'язана подальша доля держави, а саме становище православної церкви.

Вже в перших політичних документах Б. Хмельницького піднімається питання щодо захисту прав, інтересів та майна православної церкви, зокрема «Листи до польського короля Владислава IV», «Пункти та інструкція, дана козацьким послам і віддана ними на сейм у Варшаві», «Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду».

Вимоги щодо захисту православної церкви і ліквідації унії містилися і в Зборівському договорі, зокрема передбачалося, що Митрополит Київський отримує місце в Сенаті, а питання щодо повернення захопленого в церкві майна мали б вирішитися на наступному сеймі, але питання залишалося актуальним і польський король видав привілей «Апробація сеймова прав і вольностей релігії грецької народу руському», який «урівнював православну Церкву з уніатською; звільняв православний клір від виконання повинностей і сплати податків; визнавав права православних на Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську єпархії та ін.» [15, с. 32].

Невдовзі до Польщі прибуло українське посольство з питанням про «скасування унії; повернення православній Церкві храмів і майна; урівняння православних священників у правах із католицьким духовництвом; свободу відправлення православних обрядів за межами козацької території тощо» [15, с. 32].

В свою чергу, і Білоцерківським договором підтверджено збереження прав православної церкви, що говорить про те, що Б. Хмельницький позиціонує себе як захисник православної віри на території Речі Посполитої.

В науковому дослідженні політичних поглядів Б. Хмельницького, вітчизняний вчений І. Куташев, посилаючись на розвідки відомого українського історика О. Оглоблина, звертає увагу на популярну на той час концепцію двовладдя гетьмана війська Запорозького та митрополита київського, яка передбачала, що київський митрополит постає «як співправитель гетьмана і глава всіх православних Речі

Посполитої, що урівнюється у правах з главою католиків» [5, с.176]. Як зазначено автором, «ця концепція не буде реалізована у практичному житті, але принцип врахування інтересів церкви у державній політиці завжди залишатиметься одним із визначальних у політичних позиціях Б. Хмельницького» [5, с. 176].

Згідно з Березневими статтями духовна влада, тобто православна церква залишалася незалежною й недоторканою у своїх правах, зберігалися її права і майно, яке їй належало за станом на час підписання договору.

Аналізуючи Березневі статті Б. Хмельницького за предметом правового регулювання, В. Прус виділив декілька класифікаційних ланок. Одна з таких ланок гарантувала внутрішню автономію – це, зокрема, статті щодо збереження адміністративно-військового устрою, гетьмансько-старшинської адміністрації на чолі з гетьманом, судочинства, і серед них автором звернено увагу також на статтю 6, яка «гарантує права духовного стану й голови духовенства, київського митрополита» [12, с. 15]. Це говорить про те, що питання захисту православної церкви для Б. Хмельницького є питанням актуальним і стосується внутрішньої автономії.

Як зазначено в дослідженні державницьких ідей українського православного духовенства Н. Шалашної, початкова інтеграція Гетьманщини до складу Московської держави відбувалась за активної участі представників вищої православної ієрархії, які підтримували однакову точку зору на державність. Отже, «головними ідеями цієї теорії було визнання абсолютної монаршої влади як найкращого способу управління, сприйняття держави як передусім добровільного об'єднання громадян в ім'я спільного блага» [16, с. 55]. Далі автором підсумовано, що в уявленнях українських православних інтелектуалів держава стала наближеною до європейської концепції просвітницького абсолютизму та поняття про суспільний договір, тобто «це були демократичні уявлення, що відповідали самосвідомості ранньомодерної української нації, були закорінені в історичній традиції Русі та формувались під європейським культурно-політичним впливом Ренесансу» [16, с. 56].

Те, що ідея захисту православної віри була характерною для даного періоду, говорить також і Гадяцька угода, яка була укладена піз-

ніше вже І. Виговським і Річчю Посполитою. Тут зазначалося, що православні зрівнювалися у правах із католиками, і попри збереження греко-католицької церкви, заборонялось її поширення на нові території, а також, «в сенаті Речі Посполитої мали надавати право засідати митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам [15, с. 34].

Можемо стверджувати, що вище розглянуті ідеї політичної автономії, спадкової монархічної влади та ідея захисту православної віри є складовими державницької концепції Б. Хмельницького, що підтверджено активними політичними кроками і укладеними договорами. Їх регламентація викликана реальною геополітичною ситуацією, яка склалася на той період.

Крім того, розглянуті вище ідеї є також і відображенням європейської політико-правової думки, адже починаючи з XV століття в Європі «відбуваються процеси формування націй, становлення національних держав, церков, культур» [11, с. 188], і на українських теренах спостерігаємо аналогічні явища.

Як зазначалось в наших попередніх дослідженнях, «перебуваючи в орбіті культурного, релігійного і політичного впливу західноєвропейських подій, пов'язаних з Відродженням та Реформацією, в українському суспільстві у XVI–XVII століттях формується власна політико-правова думка» [3, с. 22]. Якщо на передодні національно-визвольної війни загальнодержавні і політичні проблеми були напряму пов'язані з церквою і саме від церковної політики залежав варіант суспільно-політичного розвитку українського суспільства, зокрема це події, пов'язані з Берестейською унією, то безпосередньо в часи національно-визвольної війни відбувається зміна теоретичного осмислення політико-правових ідей і поглядів «про наявні і бажані державно-правові інституції, політичний порядок» [3, с. 21]. Так, не применшуючи роль і значення православ'я, не відмовляючись від її захисту і залишаючи питання релігійної єдності проблемою політичною, на перший план виходить проблема політичної автономії, розв'язання питання щодо протекторату, пошук можливих потенційних союзників в існуючих відносинах васалітету-сюзеренітету.

Варто підкреслити, що умовах складного геополітичного становища і безперервної

війни ці ідеї постійно еволюціонували, проте погоджуємося, що також «еволюція цих поглядів відбувалась під впливом ідей європейської філософії Просвітництва і тяжіла до просвітницького абсолютизму» [16, с. 51], і концепції української державності на цей час стали «логічним продовженням і розвитком державницьких підходів мислителів доби Відродження та учасників релігійно-богословської дискусії» [4, с. 185].

Погоджуємося з вітчизняним науковцем І. Куташевим, що державницька концепція Б. Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави, вона «засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики» [5, с. 173], заклала ідеологічні підвалини для подальшого розвитку політичної думки Гетьманщини, а також визначила вектор політичних, воєнних та дипломатичних кроків наступних гетьманів, діяльність яких перепадає на добу Руїни.

Висновки. Таким чином проведений аналіз історико-правових досліджень вітчизняних вчених щодо змісту і сутності політико-правових ідей в Україні у другій половині XVII століття в період національно-визвольної війни, а також вивчення аргументів в наукових позиціях різних авторів дозволяє зробити певні висновки та узагальнення.

1. Перебуваючи в умовах складного геополітичного становища, безперервної війни, невирішених гострих нагальних соціальних проблем та постійного пошуку потенційних союзників, повільно і послідовно формується

власна українська політична думка. Її характерними рисами виступають ідеї політичної автономії в існуючих відносинах васалітету, ідеї спадкової монархічної влади як оптимальна і найбільш прийнятна форма організації влади та ідеї захисту православної віри.

2. Державницька концепція гетьмана Б. Хмельницького починає формуватися з початком національно-визвольної війни. Вона являла собою основу та ідеологічні підвалини політичної думки Гетьманщини, а також засвідчила утвердження держави, визначила напрями її внутрішньої та зовнішньої політики. Дана концепція чітко і послідовно відображає ідеї політичної автономії, спадковості влади та ідеї захисту православної віри, на що вказують гетьманські універсали і договори, в яких найповніше викладено політичну програму гетьмана.

3. Очевидним є вплив на формування вітчизняної політичної думки в період національно-визвольної війни західноєвропейських політико-правових вчень, поглядів та ідей. Перебуваючи в орбіті політичного і релігійного впливу західноєвропейських подій, пов'язаних з Відродженням і Реформацією, становленням в Західній Європі національних держав і церков на українські терена продовжується розповсюдження концепції просвітницького абсолютизму, поняття про суспільний договір та ідея національної держави. Вагомим підґрунтям консолідації українського народу стає ідея державності, яка піднімається, міцніє і розкривається через утвердження національної ідеї, що в свою чергу передбачала єдність народу в межах етнічних територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Єрмолаєв В. Богдан Хмельницький про проблеми і перспективи українського державотворення (до 365-річчя Національної революції 1648 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 66–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_1_9 (дата звернення 17.02.2022).
2. Гурбик А.О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656–1657 рр.). *Український історичний журнал*. 2008, № 6. С. 57–86. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/6/5.pdf> (дата звернення 20.02.2022).
3. Донченко О.І. Особливості становлення і розвитку політико-правових ідей в Україні у XVI – XVII століттях. *Соціологія права*. 2021. № 3–4. С. 16–26. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/32571> (дата звернення 15.02.2022).
4. Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави. *Політичний менеджмент*. № 2. 2007. С. 176–186. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kutashev_politychni-1.pdf (дата звернення 15.02.2022).
5. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського: порівняльний аналіз. *Політичний менеджмент*. № 1. 2007. С. 173–184. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kutashev_politychni.pdf (дата звернення 12.02.2022).

6. Макушина Г. І. Політична та правова культура населення Гетьманщини XVIII ст. у сучасній історіографії. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки.* 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 116-123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2008_88_75_24 (дата звернення 16.02.2022).
7. Пахарев А. Ідеї державності у працях українських мислителів кінця XVI – середини XVIII століття. *Політичний менеджмент.* № 5. 2007. С. 184-187. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9705/20-Paharev.pdf?sequence=1> (дата звернення 14.02.2022).
8. Полтавець С. В. Політична концепція А. Киселя як ствердження ягеллонського легітимізму на українських землях в середині XVII століття. *Українська біографістика.* 2010. Вип. 7. С. 250-262. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2010_7_12 (дата звернення 19.02.2022).
9. Полтавець С. В. Форма державного правління на початковому етапі української національної революції середини XVII ст. (Ще раз про спосіб організації влади за гетьманування Б. Хмельницького. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2012. Вип. 3. С. 370-378. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_3_20 (дата звернення 18.02.2022).
10. Полтавець С. Трансформація владних повноважень та її вплив на українське суспільство на початку української національної революції середини XVII століття. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України].* 2007. Вип. 36. С. 376-385. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2007_36_42 (дата звернення 16.02.2022).
11. Пономаренко О.В. Ідеї державності і соборності в політичній думці Гетьманщини. *Гілея (науковий вісник) Політологія.* Випуск 12. 2008. С. 187-197. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ponomarenko_Olena/Idei_derzhavnosti_i_sobornosti_v_politychnii_dumtsi_Hetmanschyny.pdf?PHPSESSID=bcm6agp2go6ffkts5dbiq10l37 (дата звернення 13.02.2022).
12. Прус В. З. Березневі статті Б. Хмельницького 1654 року як джерело права лівобережної України першої половини XVIII ст. *Наше право.* 2015. № 2. С. 12-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_2_4 (дата звернення 26.02.2022).
13. Рум'янцев В.О., Страхов М.М. Ідея українського монархізму в творах В'ячеслава Липинського (до 125-річчя з дня народження). *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2007. Випуск 13. С. 72-77. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2876/1/Rymjancev_Strakhov_72.pdf (дата звернення 16.02.2022).
14. Савчук Н. О. Еволюція правосвідомості національної еліти в умовах обмеження автономії гетьманщини російської держави (XVII ст.). *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2002. № 4. С. 38-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2002_4_8 (дата звернення 15.02.2022).
15. Сонько Я.В. Договори з Річчю Посполитою у формуванні Української державності: історико-правовий аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* Том 30 (69) № 5. 2019. С. 30-35. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/5_2019/8.pdf (дата звернення 21.02.2022).
16. Шалашна Н. М. Державницькі ідеї українського православного духовенства та політичний союз Гетьманщини із Московією в другій половині XVII ст. *Грані.* 2016. № 6. С. 48-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_6_9 (дата звернення 11.02.2022).

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.3>**Завгородня Ю. С.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави та права
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ ЗАСОБАМИ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ
ПРАВНИЧОЇ НАУКИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ**

Анотація. Метою дослідження є акцентування уваги науковців на необхідності урахування положень загальнотеоретичної правничої науки при визначенні напрямів удосконалення діяльності щодо забезпечення прав дитини.

На аналізі статистичних даних, відзначається, що проблематика протидії насиллю щодо дітей (зокрема, у контексті запобігання) є вкрай актуальною для українського суспільства та потребує нагального розв'язання. Увага науковців переважно зосереджена на вирішенні галузевих аспектів протидії насиллю щодо дітей.

Вказується на важливість системного та послідовного реформування сфери забезпечення захисту дитини, яке має здійснюватися на науково обґрунтованих положеннях, що враховують здобутки загальнотеоретичної правничої науки. Застосування діяльнісного підходу дослідження правових явищ передбачає чітке розуміння мети заходів, що мають бути вжиті для забезпечення прав дитини. Передбачення лише кримінально-правових засобів протидії насиллю щодо дітей, без урахування адміністративно-правових, сімейно-правових та ін. не буде мати належного результату.

Виокремлюється два основні положення загальнотеоретичної правничої науки, на яких має ґрунтуватися концепція протидії насиллю щодо дітей положеннях.

Вихідною позицією здійснення реформування у сфері протидії насиллю щодо дітей має бути сприйняття дитини як людини з властивими їй людськими правами та основоположними свободами. До сьогодні дитина переважно сприймається як «об'єкт», який потребує «особливого» ставлення. Необхідно сприймати інтереси дитини та ураховувати їх при прийнятті рішень, що впливають на становище дитини.

Дитина в силу свого віку та особливостей організму і сприйняття потребує додаткового захисту. Саме у цьому контексті й варто вести мову про права дитини, які мають сприйматися як додаткові гарантії для усебічного розвитку дитини.

Резюмується, що саме недостатність комплексних теоретико-правових досліджень проблеми протидії насиллю щодо дітей є тим фактором, що визначає неефективність відповідного напряму діяльності держави та вказує на потребу правничої науки ліквідувати існуючі прогалини у пізнанні окресленого предмету. Державне реформування соціальної сфери щодо забезпечення прав дитини має виходити з постулату про рівність у правах всіх людей, незалежно від віку, а права дитини є субсидіарним явищем, що ураховує особливості становища дитини та передбачає додаткові зобов'язання (негативні та значною мірою позитивні) органів публічної влади.

Key words: загальнотеоретична правнича наука, насилля щодо дитини, права дитини, права людини, право дитини на захист від насилля.

Zavhorodnia Yu. S. Children's rights ensuring by means of general and theoretical law science: conceptual principles

Abstract. The purpose of the study is focusing scholars' attention on the need to take into account of general and theoretical law science's provisions in determining areas for activities concerning the rights of the child provision improvement.

According to the statistical data analysis, the issue of combating violence against children (particularly in the context of prevention) is extremely important for Ukrainian society and needs to be solved urgently. Researchers are mainly focused on addressing branch aspects of combating violence against children.

The importance of systematic and consistent reform of the field of child protection, which should be carried out on scientifically sound provisions, taking into account the achievements of general and theoretical law science is noted. The application of the activity approach to the legal phenomena's study implies a clear purpose understanding of the measures to be taken to ensure the rights of the child. Anticipation of only criminal and legal means of

counteracting violence against children, without taking into account of administrative and law, family and law, and other means will not have the proper result.

The two fundamental provisions of general and theoretical law science, which the concept of combating violence against children should be based on, are distinguished.

The perception of the child as a person with inherent human rights and fundamental freedoms should be the starting point for reform in the field of combating violence against children. To this day, the child is mostly perceived as an "object" that needs "special" treatment. The interests of the child should be perceived and taken into account while making decisions that affect the child's state.

The child due to his age and human organism specialties and perception needs additional protection. It is in this context that the rights of the child that should be seen as additional guarantees for the comprehensive development of the child should be discussed.

It is concluded that the lack of comprehensive theoretical and law research on the problem of combating violence against children is the factor determining the inefficiency of the state's activity direction and indicating the need for legal science to eliminate existing gaps in study of the mentioned subject. State reform of the social sphere concerning the rights of the child should be based on the postulate of equality of all people in their rights, regardless of their age, and the rights of the child are a subsidiary phenomenon taking into account the situation of the child and provides additional obligations (negative and largely positive) of public authorities.

Key words: *general and theoretical law science, violence against children, children's rights, human rights, right of a child to protection against violence.*

Постановка проблеми та її актуальність.

Одним з важливих завдань кожного суспільства є збереження генофонду. Не є винятком і Українська держава. Так, відповідно до ст. 17 Конституції України «збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави» [1]. Окрім цього слід згадати і ст. 29 Основ законодавства України про охорону здоров'я, відповідно до якої «в інтересах збереження генофонду народу України, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань» [2]. Наведені нормативно-правові приписи є факторами необхідності приділення значної уваги питанням захисту дітей та дитинства.

Водночас, не можна не відзначити і низку проблем, пов'язаних з практичною реалізацією забезпечення прав дитини. Так, в Україні постійно відмічається значний рівень домашнього насильства, що не може не позначатися на становленні і розвитку дитини. У цьому контексті слід вказати, що уже вдруге населення України підтримало петицію до Президента України щодо необхідності ратифікації Стамбульської конвенції, набравши необхідні 25 тисяч підписів. Невтішними є і статистичні дані щодо булінгу у закладах середньої освіти, потерпілими від яких є діти. Окрім цього слід також вказати на зменшення віку осіб, які вживають наркотичні засоби та психотропні речовини. Все частіше ними стають малолітні. Це ж саме стосується і вживання алкогольних напоїв.

За даними агенції «Фама», отриманими за результатами проведеного соціологічного опитування українців, «4% респондентів відповіли, що є жертвами зґвалтування в дитинстві, 23% – сексуального насилля та домагань. Опитані громадяни пояснили, що не розповідали нікому про те, що з ними сталося, бо соромились або боялись зізнатись, думали, що їх покарають» [3]. Додамо, що, наприклад, за даними 2020 року було відкрито 410 кримінальних проваджень за фактами сексуального насилля над дітьми [4]. Наголосимо, що це офіційна статистика і вона є вражаюча, ураховуючи латентність цього різновиду злочинів, а також ту обставину, що йдеться лише про сексуальні злочини, потерпілими від яких є діти, а є й інші насильницькі кримінальні правопорушення та інші, окрім фізичного, форми насилля.

Таким чином, проблематика протидії насиллю щодо дітей (зокрема, у контексті запобігання) є вкрай актуальною для українського суспільства та потребує нагального розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Слід відзначити, що вітчизняною правничою наукою приділяється увага питанню забезпечення прав дитини. Так, серед вітчизняних науковців вказаній тематиці присвятили свої праці А. Блага, в. Боняк, І. Грицай, О. Гумін, М. Єфімов, М. Корнієнко, Т. Лук'яненко, П. Матишевський, В.О. Навроцький, Л. Наливайко, Д. Никифорчук, Р. Опацький, Н. Ортинська, П. Рабінович, І. Сердюк, С. Чернявський та ін.

Однак, ці дослідження переважно носять прикладний характер. У цьому контексті варто згадати монографічне дослідження М. Корнієнка присвячене проблемі протидії кримінально-правовими засобами насильницьким злочинам, вчиненим відносно дітей [5]. З позитивної сторони слід виокремити висновки вітчизняного науковця щодо необхідності зміни парадигми розуміння поняття «насилля», яке у сучасних умовах не може обмежуватися суто його фізичною формою та, в окремих випадках, мати форму психологічного насилля [5, с. 28-53]. Не можна не згадати і висновок М. Корнієнка за результатами пізнання криміналістичної характеристики насильницьких злочинів щодо дитини і, зокрема, дескрипції особи злочинця, що «90 % педофілів – це знайомі дитині особи, які вчиняють щодо неї сексуальне насилля» [5, с. 317].

Додамо, що за результатами вказаного вище соціологічного опитування було відзначено певне «здивування» відносно того, що особами, які вчиняють насилля до дитини є саме рідні.

Кримінологічні аспекти насильства в сім'ї стали предметом ґносеології А. Благої. На окрему увагу заслуговує проведений авторкою історичний і компаративний аналіз насильства в українській сім'ї, на основі чого запропоновано авторське бачення розуміння вказаного поняття. Проведений А. Благою кримінологічний аналіз насильства в сім'ї та здійснена кримінологічна характеристика осіб, що вчиняють відповідний різновид кримінальних правопорушень насильство в сім'ї, дозволяє зробити відповідні висновки щодо можливих напрямів удосконалення протидії цьому негативному соціальному явищу [6, с. 2].

Окремі аспекти протидії насильницькій злочинності (її кримінальний контекст) були предметом дослідження і О. Гуміна. У роботі містяться положення, що стосуються і насильства відносно дітей. Заслуговує на окрему згадку проведений автором міжнародно-правовий аналіз предмету ґносеології [7].

Однак, як бачимо, переважно йдеться саме про вузькогалузеве дослідження протидії насиллю щодо дітей. Хоча, не можемо не відзначити й про спроби комплексного пізнання означеного предмету. У досліджуваному контексті варто відзначити спробу системно

висвітлити проблематику забезпечення права дитини на захист від усіх форм насилля, зроблену Т. Лук'яненко. Маємо на увазі дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії, у якій Т. Лук'яненко проаналізувала «право дитини на захист від усіх форм насильства з найбільш повним урахуванням його теоретико-правових, методологічних та практичних особливостей, визначено основні сучасні наукові аспекти у сфері забезпечення права дитини на захист від усіх форм насильства в Україні та перспективні напрями подальшого дослідження права дитини на захист від усіх форм насильства у межах комплексного міжгалузевого інституту прав людини» [8, с. 2]. Хоча означена робота і має низку недоліків, вона може розглядатись як перша спроба загально-теоретичного осмислення проблеми протидії насиллю щодо дітей.

Метою цієї статті є акцентування уваги науковців на необхідності урахування положень загальнотеоретичної правничої науки при визначенні напрямів удосконалення діяльності щодо забезпечення прав дитини.

Виклад основного матеріалу. Науково обґрунтованим є положення, відповідно до якого будь-які реформи в державі для їх результативності мають відбуватися системно і послідовно згідно з відповідною концепцією. Відсутність системного бачення здійснюваних змін буде негативно впливати на здійснювані заходи, які не можуть за таких обставин бути результативними. Цього вимагає сама сутність діяльності.

У цьому контексті варто згадати дослідження діяльнісного підходу в правознавстві, проведеного Є. Білозьоровим. «Використання положень теорії про людську діяльність дозволить з'ясувати механізм дії права, визначити можливі правові засоби для удосконалення регулятивних можливостей права, зрозуміти специфіку впливу імперативів на людську поведінку тощо» [9, с. 5] – наголошує вітчизняний вчений, наголошуючи, що застосування положень цієї теорії вимагає з'ясування наступних складових суспільних відносин як: суб'єкт, мета діяльності, об'єкт діяльності; засоби діяльності та ін.» [9, с. 5].

При цьому важливо також розуміти, що відповідна концепція має ґрунтуватися на науково обґрунтованих положеннях, що передбачають

вжиття заходів за конкретними напрямками, які, в свою чергу, відповідають загальній меті здійснюваного реформування.

Передбачення лише кримінально-правових засобів протидії насиллю щодо дітей, без урахування адміністративно-правових, сімейно-правових та ін. не буде мати належного результату. Саме у цьому контексті важливим є застосування здобутків загальнотеоретичної правничої науки, яка має більш тісні зв'язки з іншими гуманітарними науками (оскільки очевидним є те, що проблема запобігання насиллю щодо дітей має не тільки (і, навіть, не стільки) правовий характер, а є багатоаспектною, включаючи і психологічні, і економічні, релігійні та, навіть, політичні аспекти).

На нашу думку, концепція протидії насиллю щодо дітей має ґрунтуватися на наступних положеннях загальнотеоретичної правничої науки.

По-перше, вихідною позицією здійснення реформування у сфері протидії насиллю щодо дітей має бути сприйняття дитини як людини з властивими їй людськими правами та основоположними свободами. Дитина є такою ж (у контексті людських прав) людиною як і повнолітня особа.

Доречно зауважити, що це положення закріплено як у міжнародних актах (згадаємо ст. 1 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [10]), так і національному законодавстві (процитуємо ст. 21 Конституції України «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [1], а також згадаємо ст. 24 Конституції, яка серед іншого вказує, що не може бути обмежень чи привілеїв за «іншими ознаками» [1], до яких слід віднести й вік).

Відповідно обов'язок забезпечувати права людини однаковою мірою поширюється й на малолітніх чи неповнолітніх осіб.

Зауважимо, що до сьогодні дитина переважно сприймається як «об'єкт», який потребує «особливого» ставлення. На це вказує аналіз судової практики, зокрема у справах щодо визначення місця проживання дитини.

Для прикладу згадаємо проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за

викрадення дитини одним з батьків», яким пропонувалось передбачити кримінальну відповідальність за «діяння, передбачені частинами першою та другою цієї статті, вчинені одним з батьків щодо дитини, яка знаходилась на законних підставах у іншого з батьків» [11] (йдеться про ст. 146 Кримінального кодексу України «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини»), передбачивши це як тяжкий злочин. Ініціаторами законопроекту були 31 народний депутат. За логікою суб'єктів законодавчої ініціативи, коли дитина захоче певний період часу пожити з одним з батьків (не з тим, з яким визначено його місце проживання за рішенням суду), то цей з батьків повинен не пускати дитину до житла та «виставити» її на вулицю, не кормити, викликати поліцію для того, щоб його/її дитину доставили до іншого з батьків.

Означене вимагає сприймати інтереси дитини та урахувувати їх при прийнятті рішень, що впливають на становище дитини.

Згадаємо і позицію Європейського суду з прав людини у справі «М.С. проти України»: «здійснений національними судами аналіз перед прийняттям рішення про те, що донька заявника має проживати з матір'ю, був недостатньо ретельним. Відтак, не зважаючи на широкі межі свободи розсуду національних органів державної влади в сфері опіки над дитиною, підстави, які вони навели у своєму рішенні, не можуть вважатися «відповідними і достатніми»» [12].

По-друге, безумовно, що дитина в силу свого віку та особливостей організму і сприйняття потребує додаткового захисту. Саме у цьому контексті й варто вести мову про права дитини, які мають сприйматися як додаткові гарантії для усебічного розвитку дитини.

Саме цей аспект відображає необхідність урахування інтересів дитини при визначенні питань, що впливають на її становлення та розвиток, на її буденне життя.

Лише нещодавно в Україні було внесено зміни до законодавства, які передбачають відповідальність за цькування учасників освітнього процесу; було введено поняття «булінгу» та запроваджена адміністративна відповідальність за його вчинення. Хоча саме явище уже доволі тривалий час було в закладах освіти, лише у 2018 році.

Таблиця 1

Дані щодо кількості зареєстрованих шлюбів та розлучень 1991-2020 рр.

	1991	1996	2001	2006	2011	2016	2020
Кількість зареєстрованих шлюбів	493067	307543	309602	354959	355880	229453	167974
Кількість розлучень	200810	193030	181334	179123	182490	129997	119253

«За даними аналітичного дослідження «Попередження та протидія кібербулінгу в дитячому середовищі України», понад 18% рішень щодо булінгу стосуються випадків використання засобів електронних комунікацій, тобто дій, які завдали психологічних страждань і були вчинені в інтернеті за допомогою гаджетів» [13].

Наведене дозволяє дійти висновку, що в таких умовах навряд чи можливий нормальний розвиток дитини (особливо якщо урахувати ще і можливе насилля в сім'ї). Відтак, важливою проблемою, що потребує розв'язання є забезпечення прав дитини загалом і права на захист від усіх форм насилля, зокрема.

До цього додамо, що за даними Опендатеборт доволі невтішними є показники кількості шлюбів, що укладаються в Україні та кількість випадків розірвання шлюбу [14]. Наведемо дані за окремими роками:

Означені дані вказують на необхідність проведення комплексних заходів, які явно виходять за межі правової сфери та які будуть спрямовані на пропагування сімейних цінностей, однак, не у тому контексті, який відбувається нині, зокрема, через перманентне намагання запровадити у шкільну програму дисципліну, що ґрунтується на релігійному сприйнятті сім'ї. У цьому контексті згадаємо слова народного депутата І. Совсун про те, що «у публічних зая-

вах захисники «сімейних цінностей» переважно мають на увазі, що жінка має підкорятися чоловікові, що розлучення — це гріх незалежно від того, наскільки нещасним є подружжя, і навіть у разі домашнього насильства треба «берегти сім'ю» і «не виносити сміття з хати», адже «неповні сім'ї» є неповноцінними, а діти, що в них зростають, — «гірші»» [15].

Зважаючи на вказане, права дитини слід сприймати як додаткові можливості дитини, що мають гарантуватися державою понад можливості, визначені людськими правами. При цьому ці права значною мірою передбачають позитивні зобов'язання держави.

Висновки. Таким чином, саме недостатність комплексних теоретико-правових досліджень проблеми протидії насиллю щодо дітей є тим фактором, що визначає неефективність відповідного напрямку діяльності держави та вказує на потребу правничої науки ліквідувати існуючі прогалини у пізнанні окресленого предмету.

Державне реформування соціальної сфери щодо забезпечення прав дитини має виходити з постулату про рівність у правах всіх людей, незалежно від віку, а права дитини є субсидіарним явищем, що ураховує особливості становища дитини та передбачає додаткові зобов'язання (негативні та значною мірою позитивні) органів публічної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я. від 19 листопада 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*, 1993. № 4. Ст. 19.
3. Україні 4% громадян стали жертвами зґвалтування у дитинстві. Результати опитування. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/seks-nasyllya-dity-z-hvaltuvannya-osvita/31577396.html>
4. У 2020 році в Україні відкрили понад 400 кримінальних справ щодо сексуального насильства над дітьми—омбудсмен. URL: <https://hromadske.ua/posts/za-2020-rik-majzhe-pivtisyachi-ditej-v-ukrayini-postrazhdali-vid-seksualnogo-nasilstva-dityachij-ombudsmen-kuleba>
5. Корнієнко М.В. *Сучасна парадигма протидії насильницьким злочинам щодо дітей*: монограф. Одеса: Одеський. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 371 с.
6. Блага А.Б. *Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання)*: монографія. Харків: ФОП Макаренко, 2014. 360 с.
7. Гумін О.М. *Кримінально-насильницька поведінка проти особи*: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 360 с.
8. Лук'яненко Т. В. *Теоретико-правова характеристика права дитини на захист від усіх форм насильства в Україні*: дис. ...доктора філософії: 081. Дніпро, 2021. 258 с.

9. Білозьоров Є.В. Діяльнісна теорія правознавства як засіб пізнання права. *Правовий дискурс*: мат-ли І Всеукр. наук.-практ. конф. Черкаси: Видавець Третьяков О. М., 2021. С. 4-5.
10. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
11. Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за викрадення дитини одним з батьків». URL http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72020
12. Case of M.S. v. Ukraine, Application no 2091/13, 11 July 2017, URL <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175140>
13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення законодавства щодо протидії булінгу (цькування)». URL http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73495
14. Кількість шлюбів в Україні зменшилася втричі за останні 30 років. URL <https://opendatabot.ua/analytics/love-is-2020>
15. Школа для знань чи моралі. URL <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/shkola-dlya-znan-chy-morali>

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.4>**Іванченко О. М.,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри загальної теорії права та держави

Національного університету «Одеська юридична академія»

ЛЕГІТИМНІСТЬ ТА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Анотація. У статті здійснено теоретико-правове дослідження аспектів співвідношення легітимності та тлумачення норм права в сучасній державі. Визначено, що мета тлумачення – правильне, точне і однакове розуміння і застосування закону, виявлення його суті, яку законодавець вклав у словесне формулювання, воно покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону, з'ясувати сенс того, що законодавець сформулював. Доведено, що необхідність тлумачення норм права обумовлена різними факторами, в тому числі динамікою суспільних відносин і, відповідно, динамікою законодавства, тлумачення покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону, воно не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів. Аргументовано, що право стає легітимним тільки в тому випадку, коли встановлені законом правила отримали відповідне обґрунтування в суспільній свідомості. Зазначено, що дотримання легітимності в процесі тлумачення і застосування норм права сприяє забезпеченню рівності всіх перед законом, однаковому розумінню сенсу і змісту норм права, а також виявленню недосконалості законодавства і його розвитку, крім того, легітимність вимагає розкривати сенс і зміст норм, виходячи в першу чергу з самого закону і законодавства в цілому. Обґрунтовано, що пріоритетним у діяльності правозастосовувача має бути результат – легітимність, тобто сприйняття суспільством, в рамках якого реалізуються засади справедливості і доцільності. Визначено, що орієнтація в першу чергу на засади справедливості і доцільності в процесі тлумачення і застосування норм права може перешкоджати розвитку і вдосконаленню законодавства, адже відхилення від існуючих правил змушує забувати про їх недоліки. Наголошено, що якщо закон не дозволяє в достатній мірі виявити сенс і зміст норми права, слід звернутися до норм, пов'язаних з тлумаченням, викладеним в інших нормативно-правових актах, принципів права, що становлять основу чинного законодавства. Аргументовано, що в разі, якщо використання вищевикладених правил не дозволило встановити зміст і сенс норми права, слід звернутися до зовнішніх джерел тлумачення – роз'яснень офіційного характеру, які надаються уповноваженими на те органами, але з позицій легітимності пріоритет необхідно віддавати внутрішнім джерелам тлумачення: нормативно-правовому акту, що містить норму, яка тлумачиться і законодавству в цілому, включаючи цілі і принципи правового регулювання. Визначено, що отримання вимог легітимності в процесі тлумачення норм права вимагає від правозастосовувача серйозної теоретичної підготовки, розвинутого логічного мислення. Зроблено висновок, що засади легітимності вимагають моральної і психологічної стійкості правозастосовувача, що не дозволяє йому відхилятися в залежності від конкретних політичних, соціальних та інших умов, в тому числі особистого характеру, від істинного сенсу і змісту норми права.

Ключові слова: *легітимність права, тлумачення, нормативно-правовий акт, норма права, правова держава, справедливість, доцільність, суспільна свідомість.*

Ivanchenko O. M. Legitimacy and interpretation of legal norms: aspects of correlation

Abstract. The article provides a theoretical and legal study of aspects of the relationship between legitimacy and interpretation of legal norms in the modern state. It is determined that the purpose of interpretation is a correct, accurate and uniform understanding and application of the law, identifying its essence, which the legislator has put into verbal formulation, it is designed to counteract any attempts to deviate from the meaning of legal norms, to oppose the letter and spirit of the law, to find out the meaning of what the legislator has formulated. It is proved that the need to interpret the norms of law is due to various factors, including the dynamics of public relations and, accordingly, the dynamics of legislation, the interpretation is designed to counteract any attempts to deviate from the meaning of legal norms, to oppose the letter and spirit of the law, it does not and should not make changes and additions to existing normative legal acts. It is argued that the right becomes legitimate only if the rules established by law have received appropriate justification in the public consciousness. It is noted that the observance of legitimacy

in the process of interpretation and application of legal norms contributes to ensuring equality of all before the law, the same understanding of the meaning and content of legal norms, as well as identifying the imperfection of legislation and its development, in addition, legitimacy requires revealing the meaning and content of norms, based primarily on the law itself and legislation as a whole. It is proved that the priority in the activities of the law enforcement officer should be the result – legitimacy, that is, the perception of society, within which the principles of justice and expediency are implemented. It is determined that focusing primarily on the principles of justice and expediency in the process of interpreting and applying legal norms can hinder the development and improvement of legislation, because deviations from existing rules make us forget about their shortcomings. It is noted that if the law does not allow us to sufficiently identify the meaning and content of a rule of law, we should refer to the norms related to the interpretation of the principles of law set out in other normative legal acts, which form the basis of current legislation. It is argued that if the use of the above rules did not allow establishing the content and meaning of a rule of law, it is necessary to turn to external sources of interpretation – explanations of an official nature provided by authorized bodies, but from the point of view of legitimacy, priority should be given to internal sources of interpretation: a normative legal act containing a norm that is interpreted and legislation as a whole, including the goals and principles of legal regulation. It is determined that obtaining the requirements of legitimacy in the process of interpreting the norms of law requires serious theoretical training and developed logical thinking from the law enforcement officer. It is concluded that the principles of legitimacy require moral and psychological stability of the law enforcement officer, which does not allow him to deviate, depending on specific political, social and other conditions, including personal nature, from the true meaning and content of the rule of law.

Key words: *legitimacy of law, interpretation, normative legal act, rule of law, rule of law, justice, expediency, public consciousness.*

Постановка проблеми. Легітимність є однією з найважливіших характеристик як політичної влади, так і позитивного права. Легітимність в традиційно інтерпретується як суспільне визнання тих чи інших інститутів, що складається за рахунок сприйняття аудиторією соціальних і дискурсивних практик як законних, правильних, а також схвалення цих практик. Зазначена якість проявляється комплексно: у довірі до норм, у законодавчому підтвердженні прав, у правовій підзвітності влади, в ідеологічній прозорості та у виконанні взятих на себе зобов'язань. Таким чином, легітимність значною мірою пов'язана з можливостями формування певних ментальних станів (образів, оцінок, поведінкових установок) у суб'єктів. Такого роду стани цінні з прагматичної точки зору, адже досягнення певного рівня легітимності означає конституювання соціального порядку, фундаментом якого виступають відносини панування. Цілком можливо, що, якби даний порядок був всюди однаковим і уніфікованим, не мав ніяких конкурентів, породжуваних більш вдалим практиками, проблема його виправдання не виникла б в принципі. Однак реальна ситуація інша: соціум пронизаний безліччю конфліктів, колізій, суперечок про визнання. Ці суперечки існують на різних рівнях соціальної організації (від міжособистісного до міждержавного). Необхід-

ність врегулювання даних конфліктів за допомогою звернення до правових засобів ставить проблему ефективності, дієвості останніх. Не всякий правовий засіб, так само як і не всяке прийняте політичне рішення, може чинити позитивний вплив на ту чи іншу проблемну ситуацію. Іноді способи дій або певні правила поведінки, що зарекомендували себе раніше як ефективні, втрачають цю властивість. Дана обставина, вимагаючи осмислення, викликає до життя дискусії про визнання і легітимність.

В останні десятиліття у вітчизняній дослідницькій літературі не раз мали місце спроби специфікувати поняття легітимності щодо правової сфери життя суспільства. Однак єдиного розуміння і задовільної концепції юридичної легітимності завдяки цим спробам поки не склалося.

У зв'язку з тим, що в сучасних умовах розвиток вітчизняного права йде в бік сприйняття ідей верховенства права і категорії прав людини, виявляється гостра необхідність в подальшій розробці питань легітимності, об'єднання в цих цілях зусиль представників як зарубіжної правової науки, так і представників вітчизняної юриспруденції. Вельми важливо з усією уважністю простежити основні етапи розвитку даної проблеми, врахувати результати досліджень, що раніше відбулися. Усе вищезазначене і зумовило актуальність цього дослідження.

Метою статті є теоретико-правове дослідження аспектів співвідношення легітимності та тлумачення норм права в сучасній державі.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження теоретико-методологічних аспектів поняття легітимності в сфері науки держави і права зверталися такі українські науковці як: А. Баумейстер, Є. Бистрицький, А. Богачов, В. Дудченко, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, Т. Кравченко, П. Манжола, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, В. Нечипоренко, Ю. Оборотов, С. Олефіренко, О. Петришин, І. Рибак, Т. Сивак, О. Скрипнюк, С. Сливка, Л. Спинка, М. Тур, В. Федоренко, Х. Хвойницька, М. Цвік, С. Шевчук, Н. Юськів, та інші.

Проблематику легітимності як фундаменту права, винайдення засобів легітимації державно-правових інституцій, співвідношення легальності позитивного права і легітимності права природного в межах сучасної теорії права досліджували такі зарубіжні вчені як: К. Апелъ, Р. Арон, М. Вебер, Ю. Габермас, Р. Дворкін, І. Кант, Д. Лок, Н. Луман, Е. Макінтайр, Т. Парсонс, Д. Ролз, Ж.-Ж. Руссо, Ч. Тейлор, С. Хантінгтон, Х. Хайнінг та інші.

Питання тлумачення правових норм висвітлювали у своїх працях такі вчені, як: В. Антошкіна, Ю. Власов, Є. Євграфова, І. Косцова, М. Котенко, О. Скаун, Ю. Тодика, Л. Чулінда та інші.

Виклад основного матеріалу. Тлумачення є найдавнішим правовим інститутом. Ще римські юристи приділяли багато уваги пізнанню сенсу права, виробляючи відповідні правила і способи тлумачення. І в античні часи, і сьогодні основна мета тлумачення – однакове розуміння і застосування норм права [10, с. 40].

Мета тлумачення – правильне, точне і однакове розуміння та застосування закону, виявлення його суті, яку законодавець вклав у словесне формулювання. Воно покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону, з'ясувати сенс того, що законодавець сформулював. Основною ідеєю, якою має бути пронизане вчення про тлумачення, є ідея охорони і всемірного зміцнення законності, а разом з нею і легітимності права [7, с. 153].

У нормативних актах, як правило, чітко і з достатньою повнотою формулюються пра-

вові норми, що в принципі виключає можливість протиріч при їх тлумаченні. Тлумачення не вносить і не може вносити поправок і доповнень в діючі норми. Воно покликане лише пояснювати і уточнювати те, що сформульовано в законі.

Тлумачення є неможливим у відриві від суспільно-політичної обстановки в країні, але це зовсім не означає, що в процесі тлумачення під приводом обліку змінених умов, потреб соціально-політичного і господарського розвитку можна відходити від точного сенсу правових норм, змінювати зміст норми, вкладений в неї законодавцем. Закони змінюються і пристосовуються до нових умов не в процесі їх тлумачення і застосування, а в установленому порядку самим законодавцем. В результаті тлумачення не створюється норма права, а лише виявляється, встановлюється виражена в законі державна воля. Тлумачення не повинно підміняти правотворчість там, де є прогалини в правовому регулюванні і де необхідно видання нових нормативних актів [9].

Тлумачення норм права представляє собою складне, комплексне явище. Його можна розглядати в двох аспектах. Під тлумаченням, по-перше, розуміють процес мислення особи, що вивчає правову норму, з'ясування сенсу норми і його пояснення. Це необхідний підготовчий етап, передумова для правильного вирішення конкретної справи, проведення кодифікаційної роботи, складання збірок і картотек законодавства, обліку нормативних актів, роз'яснення норми права тощо. По-друге, тлумачення передбачає роз'яснення змісту норми. Це діяльність певних органів і осіб, що має самостійне і спеціальне значення. Її мета – забезпечити правильне і однакове здійснення тлумачення норми у всіх випадках, на які вона розрахована, усунути неясності і можливі помилки при її застосуванні [10, с. 43].

Тлумачення-роз'яснення обов'язково має бути зафіксовано або у формі офіційного акту державного органу чи іншого органу, наділеного владними повноваженнями, або у формі рекомендацій і порад, що надаються громадськими організаціями або окремими особами, які не мають формально обов'язкового характеру.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена різними факторами, в тому числі динамікою суспільних відносин і, відповідно, дина-

мікою законодавства. Але тут слід обов'язково пам'ятати, що закони змінюються відповідно до суспільно-політичної ситуації не в процесі тлумачення, а в порядку, встановленому законодавством. Отже, є неприпустимим в процесі тлумачення ні змінювати зміст норм права, ні робити відступи від норм через їх старіння або недоцільність. Суворе дотримання закону є сутнісною вимогою його легітимності. Застосування норм права згідно їх точного змісту, не дивлячись на результати застосування в тих чи інших конкретних випадках, є тим принципом легітимності, який становить необхідну умову правового порядку [11, с. 140].

Але практично в усі часи існували і не втрачають своєї актуальності сьогодні проблеми співвідношення легітимності і справедливості, легітимності і доцільності. Особливо гостро вони проявляються в процесі правозастосування, відбиваючись і на процесі тлумачення норм права. Суть даних проблем полягає в питанні: чи є можливим відхилення від правових приписів в ім'я справедливості і доцільності чи ні? Існували раніше і існують тепер дві відповіді на дане запитання.

Перша відповідь – так, можливо. Для обґрунтування використовувалося в тому числі історико-політичне тлумачення, в процесі якого виявлялася зміна соціально-політичних умов, і, по суті, правозастосовувач змінював волю законодавця, припускаючи, що в умовах, які змінилися дане питання вирішувалося іншим чином, ніж спочатку вважав законодавець. Але якщо допустити таку можливість для правозастосовувача, то де гарантія, що він не стане змінювати значення і зміст новоприйнятих законів з мотивів справедливості і доцільності? Це може призвести до того, що закон буде тлумачитися і змінюватися так, як кожен його розуміє, пристосовуючи до кожної конкретної ситуації. Але таке положення призведе до підризу авторитету закону і законодавця, порушення режиму законності і правопорядку. Констатація зміненої соціально-політичної ситуації є аргументом на користь змін законодавства, але ніяк не на користь викривлення сенсу закону. Справедливість і доцільність насамперед повинні лежати в основі законодавчої, а не судової чи, наприклад, адміністративної діяльності [3].

Вбачається, що необхідно вирішувати такі питання на користь законності. При тлумаченні і застосуванні законів треба виходити з букви закону, діяти, виходячи зі змісту і значення закону, відповідно до волі законодавця, вираженої в законі. Звичайно, це зовсім не означає заперечення принципів справедливості і доцільності. Проблема полягає в тому, що якщо норма права буде зводитися до кожної конкретної ситуації, яку повинен вирішити правозастосовувач, то в кінцевому підсумку людина (чи інший суб'єкт права) буде поставлена в залежність від правозастосовувача, а не в рамки закону, що є рівними для всіх. Як наслідок, породжуються свавілля і корупція у сфері правозастосовної діяльності [5].

Тлумачення покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону. Воно не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів. Основна мета тлумачення – точне і однакове розуміння і застосування закону, виявлення його сенсу і змісту, які законодавець вклав у словесне формулювання [10, с. 40].

Більш того, тут не можна не звернутися до слів Ю. Власова, який писав, що застосування норм права на засадах справедливості або доцільності знищує всяке значення видання загальних правил; заперечення проти легітимності – це заперечення проти самої норми [2, с. 28]. Дане положення зовсім не означає ігнорування або заперечення справедливості і доцільності як принципів тлумачення і застосування права. Але пріоритетним у діяльності правозастосовувача має бути результат – легітимність, тобто сприйняття суспільством, в рамках якого реалізуються засади справедливості і доцільності.

Орієнтація в першу чергу на засади справедливості і доцільності в процесі тлумачення і застосування норм права може перешкоджати розвитку і вдосконаленню законодавства. Завдяки постійним відхиленням від точного сенсу норми з метою зменшення несправедливої її дії в конкретних випадках, послаблюється свідомість незадовільності чинного права. Відхилення від існуючих правил змушує забувати про їх недоліки. Несправедливі і недоцільні

закони продовжують жити, «висіти» над головами громадян, і з часом можуть обрушуватися на них усією своєю вагою, якщо суд або адміністрація визнають у певний момент доцільним застосувати закони в точності. Тим часом, якби норми застосовувалися точно, то несправедливість і недоцільність деяких з них позначалася б швидко і різко. Громадська думка присипляється тоді, коли вона повинна була б не спати. Складається враження, ніби все йде благополучно там, де, насправді, цього зовсім немає. Кілька різких результатів застосування непридатного закону – і останній примушений був би поступитися місцем новому [1].

Отже, дотримання легітимності в процесі тлумачення і застосування норм права сприяє забезпеченню рівності всіх перед законом, однаковому розумінню сенсу і змісту норм права, а також виявленню недосконалості законодавства і його розвитку. Крім того, легітимність вимагає розкривати сенс і зміст норм, виходячи в першу чергу з самого закону і законодавства в цілому.

Легітимність тлумачення норм права передбачає дотримання ряду вимог. Розкриття сенсу і змісту норми права має виходити зі змісту і сенсу нормативно-правового акту в цілому. Ще римські юристи відзначали, що є несправедливим, не розглянувши весь закон, вирішувати справу і давати відповідь на підставі будь-якої частини закону [4]. Дану думку розвинув відомий український науковець Ю. Тодика у своїй монографії «Тлумачення законів і Конституції України: теорія і практика», де він сформулював правила словесного тлумачення. Перше його правило говорить: «якщо в самому законі зазначено, в якому сенсі вживається дане слово, то в такому саме сенсі воно і повинно розумітися» [12, с. 170]. Правильному розумінню сенсу і змісту норм права сприяють дефінітивні норми.

Якщо такі відсутні, Ю. Тодика пропонував звертатися до тих норм, де даний термін або категорія зустрічається або де мова йде про той самий предмет, називаючи це тлумаченням за допомогою паралельних місць. Друге правило, сформульоване ним, стверджує: «якщо сенс слова прямо не визначений в самому законі, то слід встановити його на підставі зіставлення паралельних місць» [12, с. 171].

Також необхідно враховувати, що значення слів, які використовуються в тексті правової норми, залежить від тих слів, з якими воно вживається в тому чи іншому випадку, «а тому слова повинні тлумачитися не окремо, а в сукупному зв'язку» [12, с. 172].

Розкриттю справжнього сенсу і змісту норми права сприяє звернення до цілей і завдань прийняття відповідного нормативно-правового акту, принципів, що складають його основу. Важливе значення тут набувають декларативні норми, положення, що закріплюються в преамбулах нормативно-правових актів.

Якщо закон не дозволяє в достатній мірі виявити сенс і зміст норми права, слід звернутися до норм, пов'язаних з тлумаченням, що викладені в інших нормативно-правових актах, та принципів права, що становлять основу чинного законодавства [13].

Якщо використання вищевикладених правил не дозволило встановити зміст і сенс норми права, слід звернутися до зовнішніх джерел тлумачення – роз'яснень офіційного характеру, які надаються уповноваженими на те органами.

Але з позицій легітимності пріоритет необхідно віддавати внутрішнім джерелам тлумачення: нормативно-правовому акту, що містить норму, яка тлумачиться і законодавству в цілому, включаючи цілі і принципи правового регулювання.

Таким чином, дотримання вимог легітимності в процесі тлумачення норм права вимагає від правозастосовувача серйозної теоретичної підготовки, розвиненого логічного мислення. Як зазначав М. Котенко, «немає нічого помилковішого ніж думка, нібито застосування норм на засадах легітимності є абсолютно простою механічною справою. Навпаки, незрівнянно простіше вирішувати справи згідно інстинкту, відповідно почуттю, яке підказується враженнями, сприйнятими конкретно обстановкою. Дійсно, на цей шлях штовхає нерідко нездатність отримати належне рішення логічним шляхом» [6].

Засади легітимності вимагають моральної і психологічної стійкості правозастосовувача, що не дозволяє йому відхилитися в залежності від конкретних політичних, соціальних та інших умов, в тому числі особистого характеру, від істинного сенсу і змісту норми права. Ці якості виховуються тільки в атмосфері легітим-

ності, а не справедливості і доцільності. Люди з таким психічним складом, при всій видимій їх бездушності, мають величезну суспільну цінність [8]. Це психологія громадського діяча, здатного піднятися і стати вище своїх особистих інтересів, зв'язків, почуттів, які властиві йому, як приватній людині.

Висновки. Право стає легітимним тільки в тому випадку, коли встановлені законом правила отримали відповідне обґрунтування в суспільній свідомості. Тлумачення покликане протидіяти будь-яким спробам відійти від сенсу правових норм, протиставити букву і дух закону. Воно не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів. Основна мета тлумачення – точне і однакове розуміння і застосування закону, виявлення його сенсу і змісту, які законодавець вклав у словесне формулювання. Дотримання легітимності в процесі тлумачення і застосування норм права сприяє забезпеченню рівності всіх перед законом, однаковому розумінню сенсу і змісту норм права, а також виявленню

недосконалості законодавства і його розвитку. Крім того, легітимність вимагає розкривати сенс і зміст норм, виходячи в першу чергу з самого закону і законодавства в цілому. Пріоритетним у діяльності правозастосовувача має бути результат – легітимність, тобто сприйняття суспільством, в рамках якого реалізуються засади справедливості і доцільності. Орієнтація в першу чергу на засади справедливості і доцільності в процесі тлумачення і застосування норм права може перешкоджати розвитку і вдосконаленню законодавства, адже відхилення від існуючих правил змушує забувати про їх недоліки. Дотримання вимог легітимності в процесі тлумачення норм права вимагає від правозастосовувача серйозної теоретичної підготовки, розвиненого логічного мислення. Засади легітимності вимагають моральної і психологічної стійкості правозастосовувача, що не дозволяє йому відхилятися в залежності від конкретних політичних, соціальних та інших умов, в тому числі особистого характеру, від істинного сенсу і змісту норми права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Власов Ю. Л., Нагребельний В. П. Тлумачення норм права. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6 : Т-Я. 2004. 768 с.
2. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. 180 с.
3. Євграфова Є. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 40–51.
4. Калюжна Ю.І. Пошук нових теоретико-методологічних ключів до концепту «легітимність влади». *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2012. № 7. С. 33–38.
5. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права / Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Львів : Новий світ, 2013. 581 с.
6. Котенко М.В. Спосіб тлумачення правових норм як юридична категорія. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО*. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 62–64.
7. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. 3-тє вид., змін, й доп. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
8. Новаченко Т.В. Авторитет керівника як тип легітимності влади. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Політичні науки»*. 2016. № 2. С. 62–67.
9. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид. 5-те, зі змінами. К. : Атіка, 2011. 176 с.
10. Саміло Г. О. Проблеми тлумачення правових норм : навч.-метод. посібник. Запоріжжя: ЗНТУ, 2017. 218 с.
11. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2008. 656 с.
12. Тодика Ю.М. Тлумачення законів і Конституції України: теорія і практика : монографія. Харків : Факт, 2011. 328 с.
13. Чулінда Л.Г. Застосування юридико-лінгвістичного та логічного способів тлумачення нормативно-правових актів. *Законодавство України*. 2005. № 2. С. 3–8.

УДК 325.54:340.132.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.5>**Кошляк Н. Е.,**аспірант кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ**СИСТЕМА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СУБ'ЄКТИ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ**

Анотація. У статті досліджено систему інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Наголошено, що розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні є актуальним завданням як у сфері наукового та суспільного, так і у сфері професійного дискурсу.

Акцентовано, що на сучасному етапі спектр проблем формування громадянського суспільства в Україні може бути зведений до трьох концептуальних показників: системно-правового; структурно-інституційного; ціннісно-культурного. У формуванні інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб виявляються такі правові стратегії: необхідність якісного і повного правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод ВПО; позиціонування інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод ВПО та просування групових інтересів цієї категорії громадян за допомогою правових засобів; інституціоналізація громадянської поведінки як форми захисту прав і свобод ВПО в межах правових обмежень та альтернативного контролю громадянського суспільства за державною владою; інституціоналізація форм і моделей взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою у напрямку забезпечення прав і свобод ВПО.

Аналіз національного законодавства показав, що, незважаючи на позитивну тенденцію розвитку нормативно-правової бази, що регулює формування та функціонування інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, все ще актуальним залишається питання про правовий статус як самого громадянського суспільства, так і його окремих інститутів.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, інститути громадянського суспільства, правове регулювання, забезпечення прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб, моделі взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою, правові стратегії у формуванні інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб.

Koshliak N. E. System of civil society institutions as subjects of ensuring rights and freedoms of internally displaced persons

Abstract. The article examines the system of civil society institutions as subjects of ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons. It is emphasised that the development of civil society institutions in Ukraine is an urgent task in the field of scientific, social, and professional discourse.

It has been highlighted that at the present stage the range of problems of civil society formation in Ukraine can be reduced to three conceptual indicators: system-legal; structure-institutional; value-cultural. The following legal strategies are revealed in the formation of civil society institutions as subjects of ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons: the need for quality and full legal regulation of civil society institutions as subjects of ensuring the rights and freedoms of IDPs; positioning of civil society institutions as subjects of ensuring the rights and freedoms of IDPs and promoting the group interests of this category of citizens through legal means; institutionalization of civil behaviour as a form of protection of IDPs' rights and freedoms within legal restrictions and alternative control of civil society over state power; institutionalization of forms and models of interaction of civil society institutions with the state in the direction of ensuring the rights and freedoms of IDPs.

Analysis of national legislation has shown that, despite the positive trend in the development of the legal framework governing the formation and functioning of civil society institutions as subjects of rights and freedoms of internally displaced persons, the issue of legal status of civil society as well as its individual institutions remains relevant.

Key words: internally displaced persons, civil society institutions, legal regulation, ensuring the rights and interests of internally displaced persons, models of interaction of civil society institutions with the state, legal strategies in forming civil society institutions as subjects of internally displaced persons.

Розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні є актуальним завданням як у сфері наукового та суспільного, так і у сфері професійного дискурсу. Розповсюдження технологій, правова інтеграція та ряд інших чинників впливають на динаміку сучасного соціально-політичного життя, наслідком чого є виникнення цілої групи інститутів, покликаних підвищувати ефективність комунікації держави та суспільства на основі постійно діючих організаційних форм співпраці державних структур та інститутів громадянського суспільства.

Проблематику розвитку та ролі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні прав та свобод вивчали В. Авер'янов, В. Андрейцев, В. Бабкін, О. Батанов, Є. Головаха, М. Козюбра, А. Колодій, В. Кравченко, В. Кравчук, М. Михальченко, Л. Наливайко, М. Орзіх, О. Петришин, В. Погорілко, В. Селіванов, О. Скрипнюк, В. Тацій, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко, В. Шаповал та ін.

На тлі зовнішніх викликів і появи в Україні чисельного прошарку внутрішньо переміщених осіб у громадянського суспільства з'явилася «додаткова» функція – забезпечення прав та інтересів ВПО у партнерстві із державою та міжнародними організаціями. Протягом 2014-2016 рр. роль конструктивної громадянської самоорганізації в процесах допомоги постраждалому від збройного конфлікту населенню, створенні захищеного простору та інтеграції внутрішньо переміщених осіб до приймаючих територіальних громад у нових місцях переміщення стала визначальною [1, с. 55]. В умовах ускладнення форм взаємодії держави та громадянського суспільства, інтенсифікації міжнародних зв'язків у напрямі захисту прав ВПО, актуалізується і проблема визначення правових форм самоорганізації соціальних інститутів, структури та практики їх діяльності як об'єктивного підґрунтя для оцінки реальної ролі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні прав громадян зі статусом внутрішньо переміщених осіб.

Сьогодні спектр проблем формування громадянського суспільства в Україні може бути зведений до трьох концептуальних показників:

- системно-правового – показник, який відбиває процес закріплення прав і свобод людини у законодавстві, утвердження базових цінностей громадянського суспільства у правовій системі;

- структурно-інституційного – показник, що відображає реальний стан інституціоналізації елементів громадянського суспільства;

- ціннісно-культурного – показник, що відображає зв'язки між системними цінностями ідеї громадянського суспільства в правовому та культурному просторі та їх проєкційною моделлю, що отримує закріплення у правосвідомості громадян.

В межах громадянського суспільства вивчаються загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування суспільства, форми його взаємодії з державою, іншими громадськими інститутами та людиною, перспективи подальшого розвитку суспільства загалом та окремих його інститутів. У механізмі взаємодії громадян з державою інститути громадянського суспільства в демократичних країнах є важливими суб'єктами забезпечення прав і свобод людини, тому розвиток цього процесу завжди має наукову та законодавчу перспективу. У питаннях забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні інститути громадянського суспільства постають одним з трьох фундаментальних елементів сучасної політико-правової системи: держави як форми представництва громадських інтересів, громадянського суспільства (його незалежних інститутів) та прав громадян зі статусом внутрішньо переміщених осіб.

Інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, зокрема громадські об'єднання та фонди, неприбуткові (некомерційні) організації (НПО) утворюють основу громадянського суспільства, визначають його зміст. У науковій думці та законодавчих положеннях інститути громадянського суспільства покликані сприяти зростанню національної правосвідомості громадян, їхньої політичної і правової культури, прагненню реалізувати свій потенціал, самим будувати своє майбутнє. Однак в своїй діяльності стосовно забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб інститути громадянського суспільства не ставлять перед собою високі цілі – їх першочергове завдання полягає у захисті базових прав ВПО, допомозі у вирішенні нагальних соціально-економічних питань, проблем асиміляції на новому місці, політичної інтеграції з метою доступу до місцевих ресурсів. Як зазначають

О. Панькова і О. Касперович, у певному сенсі йдеться про зміну місії громадянського суспільства відносно ВПО – необхідним є перехід від ситуативного реагування на гострі проблеми, пов'язані з виживанням ВПО у критичній ситуації, до систематичної комплексної діяльності, спрямованої на повноцінну та гармонійну інтеграцію ВПО у приймаючі територіальні громади на довгостроковій та постійній основі [1, с. 58]. Інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб повинні демонструвати реальні результати із забезпечення законних інтересів ВПО, які на сьогодні складають одну із самих незахищених верств населення та є предметом особливої уваги з боку держави та міжнародних організацій. Інститути громадянського суспільства разом із ВПО мають виробляти цілі та досягати їх – або безпосередньо спільними зусиллями, або у діалозі з державою, іншими громадськими структурами, бізнесом.

Дослідження *структурних особливостей* інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб постає не менш важливим завданням. Інститути громадянського суспільства як суб'єкти забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб є елементом структури громадянського суспільства, у зв'язку із чим доцільно звернутися до самого поняття «структура». Структура – це взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова; устрій, організація чого-небудь [2]. Система громадянського суспільства – це сукупність елементів, що його становлять і взаємозв'язок між ними. Проблема визначення системи громадянського суспільства актуальна у зв'язку із необхідністю виявлення механізму функціонування окремих його суб'єктів, які діють у напрямі забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Значення і складність цього питання полягає в тому, що на даний момент відсутня єдина законодавча та науково-дослідницька позиція щодо того, що відноситься до системи громадянського суспільства, і яким чином вони пов'язані між собою. У дослідницькій літературі можна виділити три основні підходи до систематизації громадянського суспільства: інституційний, системний та комплексний.

В інституціональному розрізі громадянське суспільство становить собою мережу незалежних добровільних об'єднань громадян, метою діяльності котрих є вираження різноманітних інтересів, прав, сприяння самовираженню громадян, їх колективній участі у прийнятті та здійсненні рішень. Одночасно створені інститути визначають і встановлюють рівень відносин громадян із державою [3, с. 62]. У широкому розумінні до структур громадянського суспільства можна відносити такі елементи як недержавні соціально-економічні відносини та інститути (власність, праця, підприємництво); сукупність незалежних від держави виробників (наприклад, приватні фірми); громадські об'єднання та організації; сфера виховання та інститути приватної освіти; система недержавних засобів; родина; церква та ін. Перевагою інституційного підходу слід визнати те, що він дозволяє виділити окремі інститути громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, описати кількісно-якісні показники конкретної допомоги особам, які мають відповідний статус. Однак цього явно недостатньо для комплексного аналізу інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод ВПО. Запропоновані представниками інституційного аналізу схеми будови соціального інституту не відображають його систему і дуже часто являють собою довільний набір елементів.

Громадянське суспільство складається з різноманітних систем та підсистем, що утворюють систему суспільства. Принаймні можна виділити п'ять основних систем громадянського суспільства: соціальна, економічна, політична, духовно-культурна, інформаційна. Соціальна система охоплює сукупність спільностей людей, що об'єктивно сформувалися, і взаємовідносин між ними. Економічна система є сукупністю економічних інститутів та відносин з приводу власності, виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту. Політичну систему становлять політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання та відносини між ними. Духовно-культурна система утворюється із відносин між людьми, їх об'єднаннями, державою та суспільством загалом з приводу духовно-культурних благ та відповідних установ (освітніх, культурних, нау-

кових, релігійних), завдяки чому реалізуються подібні відносини. Інформаційна система складається внаслідок спілкування людей один з одним безпосередньо та через комунікаційно-електронні канали зв'язку. Однак і цей підхід теж не можна визнати досконалим, оскільки системність не дозволяє виявити основні якості громадян, такі як самодіяльність, ініціатива, свобода, співробітництво, солідарність тощо, а в процесі забезпечення прав і свобод ВПО ці показники також мають вагоме значення.

Аналізуючи вищевикладене, ми можемо зробити висновок, що при дослідженні системи громадянського суспільства кожен з цих підходів має свої плюси і мінуси, але оскільки систему схильна до видозміни в залежності від рівня свого розвитку, від цілей і завдань, що стоять перед суспільством, від відносин, що складаються всередині, то для того, щоб оцінити поточний стан інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб необхідний аналіз кількісно-якісних параметрів, що є найважливішим показником ефективності їх діяльності в цьому напрямі.

Система інституцій громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб у системі громадянського суспільства достатньо широкий та корелюється із усталеними моделями. Так, в енциклопедичних словниках до інститутів громадянського суспільства переважно відносять політичні партії, котрі не представлено у владі, громадські рухи, благодійні, релігійні, громадські, молодіжні та дитячі організації, творчі та професійні спілки, об'єднання роботодавців, недержавні ЗМІ [4, с. 282]. У законодавстві України відсутнє чітке визначення поняття «інститут громадянського суспільства», як і переліку таких інститутів. Однак аналіз деяких законів, указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України дає змогу окреслити основні види інститутів громадянського суспільства, що стали об'єктом правового регулювання: громадські об'єднання; благодійні організації; організації роботодавців; професійні та творчі спілки; релігійні організації; саморегулюючі організації та організації, що здійснюють професійне самоврядування; органи самоорганізації населення; недержавні

ЗМІ; інші невідприємницькі товариства та установи, що функціонують у відповідності з чинним законодавством.

Набагато комплексніше це питання розробляється на рівні наукових досліджень, хоча потрібно зауважити, що дослідницькі праці є лише теоретичним поглядом і не можуть виходити за межі установлених законодавцем форм громадянського суспільства. Так, В. Московець до структурних елементів громадянського суспільства відносить організації (політичні партії, асоціації, громадські об'єднання) та різні об'єднання (професійні, конфесійні, творчі, спортивні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя та є своєрідним регулятором свободи людини [5, с. 38]. До числа невід'ємних складових громадянського суспільства В. Кравчук відносить органи самоврядування, соціальні, культурні, релігійні та етнічні організації, студентські братства, любительські клуби, тобто різноманітні недержавні громадські об'єднання, котрі в той чи інший спосіб сприяють розвитку громадянської самосвідомості та залученню громадян до суспільного життя [6, с. 41-42]. Громадянське суспільство, зазвичай, охоплює широкий спектр сфер діяльності, акторів та інституційних форм з різними рівнями формалізації, такі як зареєстровані благодійні організації, місцеві громадські групи, неурядові організації розвитку, жіночі організації, професійні асоціації, профспілки, групи взаємодопомоги, соціальні рухи, бізнес-асоціації, коаліції та адвокаційні групи [7, с. 248]. Інститутами громадянського суспільства, які можуть бути носіями чи суб'єктами владних відносин, виступають: 1) добровільні громадські організації, громадські рухи, неурядові організації, політичні партії на початкових стадіях діяльності, доки вони ще не залучені до механізмів здійснення влади; 2) громадська думка як соціальний інститут; незалежні ЗМІ, які виражають та обслуговують громадські інтереси та потреби, визначають та пропонують громадську думку; 3) вибори та референдуми, якщо вони виступають засобом виявлення та формування громадської думки, захищають групові інтереси; 4) залежні від громадськості елементи правоохоронної та судової системи (народні загони правопорядку, суди присяжних та ін.); 5) розподільчо-регулятивні

інституції сучасної держави загального добробуту [8, с. 25-26; 9; 10].

Як можна помітити, кількість інститутів громадянського суспільства та їх види у науковій думці обмежені лише певними суб'єктивними критеріями, які формуються деякими авторами виходячи з їх уявлення про зміст громадянського суспільства. Так, спірним є, наразі, питання можливості віднесення органів місцевого самоврядування до інститутів громадянського суспільства. Найбільш прийнятно розглядати як інститут громадянського суспільства не органи місцевого самоврядування, а територіальну громаду, тобто сукупність громадян, які проживають на певній території. Віднесення партій до інститутів громадянського суспільства теж виглядає дискусійною позицією. З такою точкою зору важко погодитись, оскільки громадські об'єднання та організації за певних умов також можуть бути політизовані. Дискусійним залишається і питання віднесення до інститутів громадянського суспільства структур, які діють під егідою держави та під її безпосереднім контролем, таких як Радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, Уповноважений ВРУ з прав людини, бізнес-омбудсмен.

Отже, підводячи підсумки дослідження системи інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, слід зазначити наступне.

1. На сучасному етапі спектр проблем формування громадянського суспільства в Україні може бути зведений до трьох концептуальних показників: системно-правового – показник, який відбиває процес закріплення прав і свобод людини у праві, утвердження базових цінностей громадянського суспільства у правовій системі; структурно-інституційного – показник, що відображає реальний стан інституціоналізації елементів громадянського суспільства; ціннісно-культурного – показник, що відображає зв'язки між системними цінностями ідеї громадянського суспільства в правовому та культурному просторі та їх проєкційною моделлю, що отримує закріплення у правосвідомості громадян.

2. У формуванні інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб виявляються такі правові стратегії: необхідність якісного і повного правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод ВПО; позиціонування інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод ВПО та просування групових інтересів цієї категорії громадян за допомогою правових засобів; інституціоналізація громадянської поведінки як форми захисту прав і свобод ВПО в межах правових обмежень та альтернативного контролю громадянського суспільства за державною владою; інституціоналізація форм і моделей взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою у напрямку забезпечення прав і свобод ВПО.

3. Аналіз національного законодавства показав, що, незважаючи на позитивну тенденцію розвитку нормативно-правової бази, що регулює формування та функціонування інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, все ще актуальним залишається питання про правовий статус як самого громадянського суспільства, так і його окремих інститутів. Правове забезпечення діяльності цілого ряду інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб на регіональному рівні ще не набуло належного розвитку, тому існує необхідність у розробці та прийнятті нормативних актів, у тому числі законів, що зорієнтовані на створення сприятливого середовища для розвитку інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб на місцях. Пропонується на рівні Кабінету Міністрів України розробити модельну регіональну цільову програму «Регіональний розвиток інститутів громадянського суспільства як суб'єктів забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Панькова О. В., Касперович О. Ю. Напрями та механізми участі інститутів громадянського суспільства у створенні захищеного простору внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Український соціум*. 2018. № 4. С. 53-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2018_4_6
2. Словник української мови: в 11 томах. Том 9, 1978. URL: <http://sum.in.ua/s/struktura>

3. Крицкалюк Н. І. Інституціоналізація громадянського суспільства як основний критерій демократичного розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 1(115)/2014. С. 61-64
4. Енциклопедичний словник з державного управління / За заг. ред. Ю. В. Ковбасюка; НАДУ. К., 2010. 820 с.
5. Московець В. І. Громадськість як інститут громадянського суспільства. *Вісник ХНУВС*. 2011. № 2 (53). С. 37-43.
6. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 229 с.
7. Національні та міжнародні механізми фінансування громадянського суспільства. Міжнародні заходи зміцнення довіри між державою та громадянським суспільством. Київ: Фенікс, 2012. 336 с.
8. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / за наук. ред. В. П. Бега; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.
9. Nalyvaiko L., Chepik-Trehubenko O. Features and Prospects of Development the Political System of Society in Ukraine. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2019. Special Issue № 1. P. 59-66.
10. Kolb A., Hrushko M., Teteriatnyk H., Chepik-Trehubenko O., Kotliar O. Peculiarities of Realization of the International Mechanism for the Protection of the Rights of Victims of Armed Conflict in the East of Ukraine. *Cuestiones Politicas*. 2021. Vol. 39. № 71. P. 334-349.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.6>**Павлусів Н. М.,**кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії та педагогіки
Львівського національного університету ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С. З. Гжицького**Коцан-Олинець Ю. Я.,**кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка**ОБРАЗИ ПРАВА В ПОЕМІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО «ЕНЕЇДА»:
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

Анотація. Актуальність пропонованої статті зумовлена значенням поеми «Енеїда» для формування ідеології державності в Україні. Глибокий філософський аналіз наявних у поемі образів права сприятиме актуалізації відповідних смислових шарів національної культури. Запропоновані результати філософського аналізу поеми засвідчили евристичний потенціал раніше обґрунтованих положень про художню літературу як особливу форму правової свідомості та спосіб пізнання правової дійсності. З точки зору сьогодення, творчий задум та ідейне значення цієї поеми значно більші, її не можна звести лише до літературно-етнографічного енциклопедичного життя українського народу певної доби. Філософський аналіз образів права в поемі Котляревського «Енеїда» допоможе з'ясувати місце та значення художньої літератури як чинника державотворення в Україні. Наявність у вітчизняній історії тривалих періодів втрати національної державності змушує звертатися до більш загальних форм духовної культури, наприклад художньої літератури, для пошуку моделей національного, державно-правового розвитку, виходячи з менталітету та традицій українського народу. У цьому аспекті філософія права має поступитися місцем більш загальній філософії інтелекту, її необмеженому предметному полі. Поема Котляревського «Енеїда», написана два століття тому, стала головним національно-епічним твором, про що свідчить її функціонування в усіх сферах суспільного життя, гуртках, інших видах мистецтва, фольклорі тощо. У створенні національного міфу, особливо в період європейського романтизму, стало звичайним звернення до національних епосів, як фольклорних, так і тих, чий автори відомі. Розуміння такого роду ідеологічних і культурних процесів належить до предметного поля загальної філософії, що дозволяє розглядати складні культурні явища в різних аспектах і на різних рівнях їх сутності та онтологічної повноти.

Ключові слова: *націєтворення, духовна культура, ідеологія, форми суспільної свідомості, національний міф, національна ментальність, образи правових явищ.*

Pavlusiv N. M., Kotsan-Olynets Yu. Ya. Images of law in The poem I. P. Kotlyarevsky's «Eneida»: a philosophical analysis

Abstract. The relevance of the proposed article is due to the importance of the poem "Aeneid" for the formation of the ideology of statehood in Ukraine. An in-depth philosophical analysis of the images of law present in the poem will contribute to the actualization of the relevant semantic layers of national culture. The proposed results of the philosophical analysis of the poem testified to the heuristic potential of previously substantiated provisions on fiction as a special form of legal consciousness and a way of knowing legal reality. From today's point of view, the creative idea and ideological significance of this poem is much larger, it can not be reduced only to the literary and ethnographic encyclopedic life of the Ukrainian people of a certain era. Philosophical analysis of the images of law in the poem "Aeneid" by Kotlyarevsky will help clarify the place and importance of fiction as a factor in nation-building in Ukraine. The existence of long periods of loss of national statehood in national history forces us to turn to more general forms of spiritual culture, such as fiction to find models of national, state and legal development, based on the mentality and traditions of the Ukrainian people. In this aspect of the philosophy of law has to give way to more general philosophical intelligence, its unlimited subject field. Kotlyarevsky's poem "Aeneid", written two centuries ago, became the main national epic work, as evidenced by its functioning in all spheres of public life, circles, other arts, folklore and more. In the creation of national myth, especially in the period of European

romanticism, it became common practice to turn to national epics, both folklore and those whose authors are known. Understanding of this kind of ideological and cultural processes belongs to the subject field of general philosophy, which allows us to consider complex cultural phenomena in different aspects and at different levels of their essence and ontological completeness.

Key words: *nation-building, spiritual culture, ideology, forms of social consciousness, national myth, national mentality, images of legal phenomena.*

Постановка проблеми та актуальність теми пропонованої статті обумовлені значенням поеми І.П. Котляревського «Енеїда» для формування ідеології державотворення в Україні. Поглиблений філософський аналіз образів права, присутніх у поемі, сприятиме актуалізації відповідних змістових пластів національної культури. Особливий вплив таке дослідження матиме для поширення та популяризації правової культури, звичаїв та традицій українського народу. «Інтеграційні та модернізаційні перетворення, що здійснювались урядом Катерини II в Слобідській Україні у 60–90-ті роки XVIII ст. радикальним чином вплинули на соціальну структуру населення регіону», – слушно зауважує В. Склокін [6, с. 13].

Метою статті є сформулювати філософські положення про образи державно-правових явищ у поемі І.П. Котляревського «Енеїда».

У дослідженні використано такі методи та філософські підходи: системний, історичний, логічний, філологічний, герменевтичний, феноменологічний, метод порівняння та ін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поема «Енеїда» як пам'ятка літератури та історії українського народу неодноразово була предметом літературних, історичних та інших спеціальних розвідок, зокрема у працях В. Ващенко, П. Плюща, Ю. Шевельова, Є. Кирилюка, В. Русанівського, Г. Столярової, В. Шевчука, С. Ярмоленка, М. Павлишина та інших.

Однак філософський аналіз образів держави і права у цьому творі здійснено нами вперше.

Формулювання цілей. Наша робоча гіпотеза зводиться до того, що «Енеїда» покликана, з одного боку, спрямовувати енергію політично активного козацтва на освоєння нових територій з-за Дону, а з іншого боку, дати вихід народній енергії у прийнятний для тодішньої влади спосіб.

Цим, гадаємо, можна пояснити толерантне ставлення царизму до цієї поеми та її автора. У часи Кобзаря політична ситуація змінилася і актуалізація ідей козацької держави виявилася не на часі з точки зору офіційної влади.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, ця поема потребує «перепрочитання», нової інтерпретації з огляду на запропоновані положення. Тоді багато комічного в ній виявиться зовсім не смішним образним узагальненням тих проблем, які стоять сьогодні перед Українською державою та суспільством. Попри різні кумедні явища в українському політикумі війна з усіма її проявами ніде не ділася і залишається на порядку денному.

Незважаючи на проблеми військового будівництва, порушення військової дисципліни, Збройні сили продовжують контролювати лінію розмежування та давати відсіч ворогові. Сьогодні у фахових колах істориків та політологів багато говорять про необхідність створення адекватної ситуації українського національного міфу (у хорошому значенні цього слова) або, вдаючись до сучасного терміну, наративу. Для вирішення зазначених завдань переосмислення поеми «Енеїда» з її позитивною установкою на успіх та подолання викликів видається неминучим.

Запропонований філософський аналіз образів права у поемі «Енеїда» засвідчив евристичний потенціал обґрунтованих нами раніше положень про художню літературу як особливу форму правової свідомості та спосіб пізнання правової реальності. «Особливе значення художньої літератури у відображенні правової дійсності, роль художньої літератури у збереженні соціального досвіду та поясненні правових механізмів певного історичного етапу розвитку правової регуляції сьогодні уже ні в кого не викликає сумніву» [7, с. 23].

«Енеїда» – програма державотворення. Там є соціальний склад суспільства, соціальні еліти, її погляди на творення держави, організація та функціонування всіх ланок державного управління, внутрішньої та зовнішньої політики.

У різні періоди історії вивчення цього твору вказували на недостатнє розроблення та значення етнографічного матеріалу, збереженого у цій поемі зокрема. «Поема вражає своєю витонченістю у зображенні побуту і звичаїв різних сус-

пільних верств української дійсності, у чому виявилися характерні особливості її народності» [8].

Натомість, з позицій сьогодення творчий задум та ідеологічне значення цієї поеми є набагато масштабнішим, не може бути зведеним лише до літературно-етнографічного енциклопедичного життя українського народу певної епохи.

Філософсько-правова наука дозволяє відтворити реальні політичні та правові уявлення Котляревського та середовища, до якого він належав, «Енеїда» – це можливий на той час гротескний спосіб вираження та популяризація позитивних ідей українського козацького державотворення.

Коли П. Куліш, як багато хто до і після нього, закидав Котляревському надмірне захоплення етнографічними сторонами оповіді, повз його увагу випала та обставина, що «Енеїда» була написана в іншу культурну епоху та для цієї епохи. «Енеїда» творилася в епоху, коли на зміну класицизму приходив романтизм, як домінуюча течія в естетиці та світосприйнятті. «Енеїда» ідеально відповідала настроям своєї доби, оскільки, з одного боку, поєднувала властивий класицизму античний сюжет, а, з іншого боку, прийняту романтизмом домінуючу національних культур. У «Енеїді» йдеться про спробу національного прочитання апробованих античних сюжетів.

Основну ідею «Енеїди» можна розглядати як творення козацької держави. До цієї ідеї Котляревський ставиться цілком серйозно, не висміюючи її, а навпаки, підносячи. Тому «Енеїда» не є пародією на Вергілієву «Енеїду», оскільки зберігає державно-героїчний пафос. Саме звернення до античного сюжету у контексті канонів класицизму свідчить про серйозність авторського наміру висвітлити далеко від розважальних тем. Констатуючим сюжетним елементом «Енеїди» Котляревського є ідея козацької держави, котра легко впізнається навіть невідповідним читачем, на що, очевидно, поема й була розрахована. Зазначене дає підстави розглядати «Енеїду» як політичний памфлет, якому надано форми бурлескно-травестійної поеми. З цієї точки зору «Енеїду» можна помістити в один ряд з такими творами світової літератури як «Мандрі Гулівера» Д. Свіфта, «Острів пінгвінів» А. Франса, «Війна з саламандрами» К. Чапика та багатьох інших творів цього спрямування.

Недооцінка політичного значення «Енеїди» зумовлена утвердженням романтизму, котрий витіснив античні сюжети у сферу абстрактної книжності, а не біжучої ідеології.

Програма державотворення, викладена в «Енеїді», чітка і логічна. Опанування нових територій, їхнє утримання з допомогою зброї, міжнародно-правове оформлення нової геополітичної реальності.

Котляревський – державний реаліст. Він чудово розумів, що для побудови держави потрібна ідеологія, військова сила, добре організована бюрократія, сприятлива міжнародно-правова ситуація, котра досягається і дипломатичними засобами. Котляревський замислювався навіть над такими деталями як розвідка, військово-промисловий комплекс, постачання продовольства, боротьба з корупцією на всіх рівнях.

В історії української літератури важко знайти інший твір, у якому б сторони державного будівництва були комплексно представлені у їх динаміці та орієнтовані на практичну реалізацію.

Котляревський був виразником тієї частини українського дворянства козацького походження, у середовищі якої зберігалася ідея створення козацької держави у нових історичних умовах.

Багатьох дослідників, які не зауважили цього аспекту, ввела в оману наявність європейської традиції іронічних переробок «Енеїди» Вергілія. Ця традиція започаткована у Франції П.Скарроном, у Австрії – аналогічна спроба здійснена А.Блюмауером, у Росії – М.Осиповим.

Для мистецтвознавців, зокрема, літературознавців характерна підвищена увага до зовнішніх формальних структурних особливостей твору. Для з'ясування жанрової стилістичної приналежності, орієнтації на певні культурні та філософські течії важливо з'ясувати дійсний ідейний зміст, який автор хотів донести до читача у відомому культурно-історичному контексті. Дійсно, якщо порівнювати твори П. Скаррона, А. Блюмауера, М. Осипова з «Енеїдою» Котляревського, можна віднести їх до єдиного жанру-бурлескно-травестійної поеми. Однак, для жодного з цих та багатьох інших творів побудова національної держави, утвердження певної державної націєтворчої традиції не була ні актуальною, ні пріоритетною.

Проект створення козацької держави, втілений в «Енеїді», було реалізовано створенням Чорноморського козацького війська, яке в 1860 р. внаслідок розростання було розділено на два: Кубанське та Терське. Ще одним способом збереження ідентичності козацтва було створення Азовського козацького війська, про що промовисто розповідає П. Куліш у своїй «Повісті про український народ». «Запорожці, які 1775 року втекли із Січі, довго жили в турецькій землі за Дунаєм ... за півсторіччя до Січі, забута назва Запорожжя воскресла, але невдовзі її знову було знищено. Запорожці називалися Азовським козацьким військом і 1831 року були поселені в Катеринославській губернії на берегах Азовського моря. Їх кількість становила до шести з половиною осіб» [4, с. 109].

Незважаючи на це, «Енеїда» стала літературною формою консервації на століття у масовій свідомості українців ідеї створення власної держави. Привертає до себе увагу глибина історичного дискурсу, підмічена та перейнята Котляревським від попередніх невдач створити державу до успішних в нових історичних умовах. Під цим кутом зору вражають етнографічною глибиною екскурси у глибини національної традиції та колективного підсвідомого «інфернальні подорожі Енея в потойбічний світ». Іншими словами, перед тим, як творити державу, необхідно розібратися в собі, пізнати свою державотворчу традицію, звичаї, культуру свого народу. Комплекс невовимих та не завжди вимовлених словами мотивів, застережень, спонукань, обмежень, стереотипів, без яких неможлива практична політико-правова діяльність.

Запропонована теза підтверджується тим, що поема пройшла апробацію часом і на відміну від багатьох інших спроб пережила свою епоху та зберігає своє значення сьогодні.

Для підтвердження та ілюстрації запропонованих вище положень нами здійснено спробу аналізу, узагальнення, систематизації та філософської інтерпретації окремих груп образів державно-правових явищ у досліджуваній поемі.

Образи людини в праві, соціальної відповідальності особи представлені у наступних рядках:

«Спочинь та вже тоді міркуй» [4, с. 40];
«Візьми на плечі з хлібом клунок ... Не йди в дорогу без запасу, бо хвіст од голоду надмеш ...» [4, с. 54];

Людина повинна бути завбачливою, відповідально ставитись до себе і свого життя та будувати його відповідно до тих соціальних реалій, в яких знаходиться. «Дарес тут дуже насміхався, собою чванивсь, величався, аж сором слухать всім було» [4, с. 30];

Персонаж своєю поведінкою виражав неповагу до суспільства, що сьогодні входить в поняття «хуліганство». Значить наголошується цінність коректного і добросовісного ставлення до суспільства, моральних та правових норм.

Образи природно-правових явищ (свобода, достоїнство, гідність, справедливість, патріотизм). Ідея самопожертви як основи виживання суспільства і держави, образ соціального обов'язку у таких рядках: «Де общее добро в упадку, забудь отца, забудь и матку, лети повинность исправлять» [4, с. 140]. Патріотизм – явище правове, бо людина зобов'язана захищати свою землю. «Любов к отчизні де герої там сила врага не устоїть, там грудь сильніша од гармат, там жизнь – алтин, а смерть – копейка» [4, с. 146].

Свободу як особисту і соціальну цінність проголошено в наступних рядках: «Но дать отпор были готовы и до последней капли крови свою свободу боронить и новую Трою защищать» [4, с. 148].

В етиці і правовій свідомості традиційного суспільства присутня ідея соціальної відповідальності людей, котрі володіють значними матеріальними засобами та займають престижні соціальні позиції. «Смола там в пеклі клекотіла ... панів за те там мордували і жарили зо всіх боків що людям льготи не давали і ставили їх за скотів». Викриваючи негативну поведінку, автор утворює позитивну значущість (соціальну цінність) гідності людини. «Багатим та скупим вливали розтоплене срібло в рот, а брехунів там заставляли лизать гарячий сковород» [4, с. 64].

Норма сімейного права присутня в наступному образі батьків, котрі не належним чином виконували свої обов'язки з виховання дітей. «Батьки, які синів не вчили, а гладили по головах, і тільки знай, що їх хвалили, кипіли в нафті в казанах» «Венера, як правдива мати, для сина рада все оддати, з Вулканом рада в кузні жить» [4, с. 128].

Ідею про високу соціальну цінність честі та гідності людини подано в наступному образі:

«Що нам всього миліше єсть. за милу все терять готові: клейноди, животи, обнови. Одна дороже милой – Честь!» [4, с. 130].

Образи соціальної солідарності, побратимства зображено у таких рядках: «З тобою рад в огонь і в воду на сто смертей піду з тобою» [4, с. 138].

В образах справедливості присутня ідея «воздаяння». «Велике тут було роздолля тому, хто праведно живе ...» [4, с. 74].

Образи держави і державного управління, корупція у державі. Ідея самостійної суверенної соборної держави, котра об'єднує етнічні території у таких рядках: «Еней збудує сильне царство, і заведе своє там панство ...» [9]. «Од нього має розплодитись великий і завзятий рід всім світом буде управляти, по всіх усядах воювати поверне всіх собі під спід» [9]. «І Римській поставить стіни, в них буде жити, як в раю, великі зробить переміни по всіх окружнім там краю» [9].

Держава зобов'язана забезпечувати стабільність суспільства, шляхом обмеження інтересів привілейованих соціальних груп (бюрократії та олігархії). «Панів за те там мордували і жарили зо всіх боків що, людям льготи не давали і ставили їх за скотів».

Особливо наголошував Котляревський на боротьбі з корупцією в судовій системі. Український народ з давніх часів стикався з проблемами корупції. У поемі образи корупціонерів та хабарництва зустрічаються неодноразово. Зокрема, вживається спеціальне слово «дряпичка» у значенні «хабарник», «збирник», тобто особа, яка вимагає хабарі.

Цікаво про те, що Котляревський з одного боку це явище висміює, а з іншого описує його як деталь буденного побуту. З аналізованого твору можна зробити висновок, що подолати явище корупції у сучасній Україні перешкоджатиме укорінена у глибинних архітипових структурах колективного підсвідомого.

У свідомості народу корупціонер розглядається як негативний персонаж, проте багато людей хотіли б, щоб їх діти були корупціонерами. «Се все десятицькі та соцькі начальники, п'явки, людські і всі прокляті писарі, ісправники все ваканцові, судді і стряпчі бутолкові, повірені, секретарі» [4, с. 56]. «Судді, підсудки, писарі які по правді не судили та тільки грошки лупили і одбирали хабарі» [4, с. 64].

Котляревський вважав необхідною боротьбу з виробниками та продавцями недобросовісної продукції. «Були там купчики проворні, що їздили по ярмаркам, і на аршинець на підборний поганий продавали храм...» [9].

Держава повинна забезпечувати захист авторських прав, де Котляревський мав і власний неприємний досвід. «Якусь особу мацапуру там шкварили на шашлику. Натуру мав він дуже бридку, кривив душею для прибутку, чужее оддавав в печать» [4, с. 64].

Автор поеми чудово розумів небезпеку неконтрольованої політичної боротьби, котра розриває державу та розмиває її підвалини. «Чи довго будете казирись і стид Олімпові робить? Щодень поміж себе сварирись і смертних з смертними травирись» [4, с. 160]. «Не ви народ мій сотворили» [4, с. 161]. «Я вас умію усмирить заставляю чесно в світі жити» [4, с. 163].

Образи злочину і покарання. І.П. Котляревський вважав, що ефективніше покарання не в суворості, а в його невідворотності. «Що в пеклі є суддя Еак, хоть він на смерть не осуждає, та мучити повеліває і як звелить – і мучать так» [9].

Помсту як просту і зрозумілу реакцію на злочин відображено у таких рядках: «Еней з покійником прощавсь сказав «О жизнь бурхливое море, хто цілий на тобі оставсь прости, приятелю любезный, оддячу я за вид сей слезный і Турн получить з баришкой».

Образи міжнародно-правових відносин. Війна. «І як війну вести без зброї, без війська, хліба, без гармат, без грошей?». Не дуже хочете ви битись а тільки хочете нажитись» [4, с. 108]. Ці рядки дуже точно нагадують ситуацію 2014 року, коли в Україні розпочалась війна без всього необхідного: грошей, армії, постачання.

Як бойовий офіцер, військовий практик, автор чудово розумів значення правильної організації всієї військової сфери держави: «щоб військо йшло під коруги ... в полки людей розприділивши ... у всіх в мундирах нарядивши і присязі зараз привели» [4, с. 110].

У наступному образі змальовано волонтерство як безпосередня підтримка народом своїх Збройних сил. «Зносили всяке збіжжя, злидні і оддавали все на рать, посуду, хліб, одежу, гроші, своєї отчизни для сторожі, що не було де і дівать» [4, с. 113].

Важливою була підмога військовою силою, зброєю, амуніцією та постачанням з боку союзників (не треба забувати, що Котляревський був ще й військовим дипломатом).

Цікаво, що продовжуючи образ союзницької військової допомоги, Котляревський фахово наголошує на тому, що відряджені підрозділи діяли як союзна армія під прапорами власної держави.

Сьогодні ця думка перегукується із запропонованим Президентом України для громадського обговорення питання про застосування Будапештського меморандуму.

«Дамо вам війська в підмогу і провіанту на дорогу і грошенятко з якийсь міх ... Тут скільки сотень одлічили аркаських жвавих парубків і в ратники їх назначили; дали значки їм з корутвою бунчук і бубни з булавою списів, мушкетів, палахів на тиждень сала з сухарями» [4, с. 125].

Міжнародно-правові закони і звичаї війни та дипломатія передані в наступному образі. «Були послы се од Латина, і всі асесорського чина ... позволь тіла убитой раті як водиться, землі придати нехай князь милость сю явить» [4, с. 180]. «І мировую тут зробили на тиждень, або і на три і в договорі положили».

Висновки. Поему «Енеїда» можна розглядати як пам'ятку вітчизняної соціально-філософської думки початку XIX століття.

У поемі відображено погляди тогочасного українського істеблішменту та історичну ситуацію, в якій опинилось українське козацтво, основні аспекти державотворення та організації соціального життя, звичаї, мораль, право, правосуддя, боротьбу з корупцією, армію, міжнародні відносини.

Однією з особливостей української ментальності, яка відображена у поемі, є колективна солідарність, побратимство, взаємодопомога. Такими є базові, ціннісні засади стереотипу поведінки індивідів у відносинах між собою та між індивідом та колективом.

В українській літературі та ментальності українського народу відсутня традиція шанобливого ставлення до суду. Тут ми не будемо розглядати питання про історичні передумови і причини цього, однак у поемі цей аспект явно зафіксований.

Уявлення про низьку ефективність суду, нездатність суду забезпечити відповідальність свідків та інших учасників судового процесу була настільки характерним явищем, що Котляревський неодноразово звертається до нього в поемі.

Згідно з особливостями художньої літератури, як способу вираження соціально-філософських поглядів, відповідні ідеї, погляди та почуття знайшли своє втілення в образах права. У вітчизняній науці філософсько-правовий аналіз поеми «Енеїда» здійснено нами вперше, відтак подальшими напрямками дослідження можуть бути: поглиблення політико-правового контексту інтерпретації поеми; уточнення поглядів Котляревського та його оточення; винайдення аналогічних семантичних творів української літератури досліджуваного періоду; підготовка соціально-філософського підґрунтя для переосмислення поглядів на українське націотворення у кінці XVIII початку XIX століть (одна з найновіших праць з цієї проблематики вийшла нещодавно).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білецький О. І. Від давнини до сучасності : збірник праць з питань української літератури. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1960. Том I. 505 с.
2. Білецький О. І. Письменник і епоха : збірник статей, досліджень, рецензій з питань української літератури. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1963. 543 с.
3. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
4. Котляревський І. П. Енеїда: Поема. Київ: Радянська Школа, 1989.
5. Куліш П. Повість про український народ. Тернопіль: Терно-граф, 2016.
6. Склокін В. Слобідська Україна у символічній географії Російської імперії (60–90-ті роки XVIII століття). *Наукові записки УКУ*. 2019. Історія, вип. 3. URL: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2651>.
7. Павлусів Н. М., Вовк В. М. Філософсько-правові погляди Західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX ст.: монографія. Л.: Бона, 2013.
8. Місце «Енеїди» І. Котляревського в українській духовній культурі. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/15111/ (дата звернення: 25.01.2022).
9. Котляревський І.П. Енеїда. URL: http://ukrlit.org/kotliarevskiy_ivan_petrovych/eneida/18.

УДК 340.130.5

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.7>**Риндюк В. І.,**кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»**СИСТЕМНІСТЬ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ ЗМІСТУ ЗАКОНОДАВСТВА**

Анотація. В даній науковій статті з'ясовується зміст поняття «системність законодавства», яке використовується у юридичній науці для характеристики організованості законодавства, у його співвідношенні з поняттям «упорядкованість (систематика) законодавства». Стверджується, що розуміння термінів «системність» та «упорядкованість» пов'язується з такими ключовими словами як «система» та «порядок» відповідно, що відображають їх понятійний зміст. Основними ознаками системи є структурованість, взаємні зв'язки складових елементів системи один з одним та цілісність, а для порядку характерною ознакою є відповідність стану об'єкта певним вимогам, правилам, норма, стандартам тощо.

Відзначено, що законодавство, як і будь-яке інше явище, розкривається, зокрема, через такі парні категорії діалектики як зміст та форма, а отже такі властивості законодавства як системність та упорядкованість мають розглядатися не по відношенню до законодавства взагалі, а по відношенню щодо його змісту та/або форми. Стверджується, що змістом законодавства є система норм права, закріплених у нормативно-правових актах органів і посадових осіб публічної влади, а формою – ієрархічна сукупність нормативно-правових актів органів та посадових осіб публічної влади, в яких отримують текстуальний вираз ці норми права, та форма яких чітко визначена Конституцією та законами України.

Аргументовано, що системність законодавства слід розглядати як властивість змісту законодавства, яка полягає в тому, що законодавство є формою зовнішнього виразу норм права організованих за галузями та інститутами законодавства. Оскільки система права (як сукупність норм права, об'єднаних в галузі та інституту права) складає змістовну основу законодавства, то законодавство як одна із форм зовнішнього виразу норм права системно організовує їх зміст. Щодо поняття упорядкованості (систематики) законодавства, то відзначено, що в формі законодавства, як ієрархічній підпорядкованості нормативно-правових актів органів публічної влади різної юридичної сили, має існувати певний порядок, його складові (нормативно-правові акти та їх структурні елементи) мають бути організовані з дотриманням відповідних вимог, правил, стандартів, норм тощо.

Вказано, що основними методами нормотворчої техніки, які забезпечують системність законодавства в процесі нормотворчої діяльності органів публічної влади є нормативна побудова, юридична конструкція та галузева типізація. Метод нормативної побудови пов'язаний з зовнішнім виразом в законодавстві повної структури (гіпотези, диспозиції та санкції) норми права. Метод юридичних конструкцій має забезпечувати побудову того чи іншого інституту законодавства на основі відповідного інституту права як сукупності об'єктивно необхідних упорядкованих і взаємопов'язаних нормативно-правових приписів. Метод галузевої типізації забезпечує побудову галузі законодавства на основі відповідної галузі права.

Ключові слова: законодавство, зміст законодавства, форма законодавства, системність законодавства, упорядкованість (систематика) законодавства.

Ryndiuk V. I. Systematicity as a property of the content of legislation

Abstract. In this scientific article the meaning of the concept of “systematicity of legislation”, which is used in legal science to characterize the organization of legislation, in its relation to the concept of “orderliness (systematics) of legislation”, is clarified. It is argued that the understanding of the terms “systematicity” and “orderliness” is associated with keywords such as “system” and “order”, respectively, that reflect their conceptual meaning. The main features of the system are structure, interrelation of the constituent elements of the system with each other and integrity, and the order is characterized by compliance with the state of the object to certain requirements, rules, norms, standards and more.

It is noted that legislation, like any other phenomenon, is revealed, in particular, through such paired categories of dialectics as content and form, and therefore such properties of legislation as systematicity and orderliness should be considered not in relation to the legislation in general, but in relation to its content and / or form. It is claimed

that the content of the legislation is a system of legal norms enshrined in normative-legal acts of public authorities and their officials, and the form is a hierarchical set of normative-legal acts of public authorities and their officials, in which these legal norms are given textual expression, and the form of which is clearly defined by the Constitution and laws of Ukraine.

It is argued that systematicity of legislation should be considered as a property of the content of legislation, which is that legislation is a form of external expression of the legal norms organized by branches and institutions of legislation. Since the system of law (as a set of legal norms, united in the branches and institutions of law) is the substantive basis of legislation, the legislation as one of the forms of external expression of legal norms systematically organizes their content. Regarding the concept of orderliness (systematics) of legislation, it is noted, that in the form of legislation, as a hierarchical subordination of normative-legal acts of public authorities of different legal force, there must be a certain order, its components (normative-legal acts and their structural elements) must be organized in compliance with relevant requirements, rules, standards, norms, etc.

It is pointed that the main methods of rule-making techniques, that ensure the systematicity of legislation in the process of rule-making activities of public authorities, are normative structure, legal construction and branch typification. The method of normative structure is connected with the external expression in the legislation of the full structure (hypotheses, dispositions and sanctions) of the legal norm. The method of legal constructions should ensure the construction of a particular institution of legislation on the basis of the relevant institution of law as a set of objectively necessary orderly and interrelated normative-legal regulations. The method of branch typification provides construction of the branch of the legislation on the basis of the corresponding branch of law.

Key words: *legislation, content of legislation, form of legislation, systematicity of legislation, orderliness (systematics) of legislation.*

У юридичній науці системність, в першу чергу, пов'язується з позитивним правом та розглядається як одна з його найважливіших об'єктивних властивостей [1, с. 27]: право є не механічною сукупністю норм, а системою взаємопов'язаних, взаємопогоджених, взаємозалежних та взаємодіючих норм права об'єднаних в галузі та інститути права (системою права). Відповідно, і законодавство, як одна із форм зовнішнього виразу права, має характеризуватися такою властивістю як системність. Уточнення визначення поняття «системність законодавства», яке використовується у юридичній науці для характеристики організованості законодавства, і є предметом розгляду даної наукової статті.

Поняття «системність» взагалі тлумачиться як властивість за значенням системний, тобто стосується до системи, який є системою [2, с. 1321]. В першу чергу, на системність законодавства вказують терміни «система законодавства» або «система нормативно-правових актів», які широко використовуються поряд з терміном «законодавство» як його синоніми. Зокрема, Т.О. Подковенко пише, що виходячи з філософського підходу до розуміння системи взагалі, система законодавства розглядається як цілісна множина пов'язаних між собою елементів, що має той чи інший вид упорядкованості за певними якостями і зв'язками у відносно стійку єдність [3, с. 40–41]. Також, зазначається,

що нормативно-правові акти існують у вигляді цілісної, логічно узгодженої, ієрархічної системи. У юридичній літературі систему нормативно-правових актів іноді йменують законодавством [4, с. 260].

Дослідженню питання системності законодавства присвячено ряд праць науковців. Наприклад, О.Р. Дашковська розглядає системність законодавства як його конститутивну ознаку та підкреслює, що системні уявлення – це відображення системності об'єктивного світу, реально існуючих характеристик досліджуваного об'єкту. Це означає, що до вивчення нормативно-правових актів в цілому і підзаконних актів зокрема слід підходити не як до окремо взятих чи таких, що знаходяться в простій, механічно створеній сукупності правових інститутів, а як до об'єктивним чином сформованої, цілісної системи [5, с. 35]. Про системні властивості законодавств пише І.В. Суходубова [6].

Зазначається, що така властивість законодавства як системність виявляється в тому, що внутрішні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти) взаємопов'язані – знаходяться в координаційних (залежно від предмета правового регулювання) і субординаційних (залежно від їх юридичної сили) зв'язках. Система законодавства є структурованою та набуває вертикальної та горизонтальної структур: Вертикальна (ієрархічна) структура передбачає розташування

в системі законодавства всіх нормативно-правових актів залежно від їх юридичної сили. Горизонтальна (галузева) структура означає утворення галузевих нормативно-правових актів та інститутів законодавства відповідно до предмета правового регулювання. Диференціація, законодавства відбувається як за предметною ознакою, так і за критерієм суб'єктів, що створюють нормативно-правові акти різної юридичної сили [7, с. 189].

С.П. Погребняк вказує, що законодавство постає у вигляді цілісної, органічної, самоорганізуючої системи лише тоді, коли нормативно-правові акти починають розглядатися в їхніх взаємозв'язках і ієрархії, як певна впорядкована цілісність, коли стає можливим виділити існування між нормативно-правовими актами різних типів зв'язків. Законодавство є системою, яка повинна мати такі інтегруючі ознаки, як гнучкість, гармонійність і несуперечність усіх елементів. При цьому між нормативно-правовими приписами існують координаційні та субординаційні зв'язки. Перші виражають просторову упорядкованість, узгодженість елементів, їх взаємодію по горизонталі (наприклад, зв'язки між нормами Загальної й Особливої частин кодексу). Відносини субординації регулюють вертикальну узгодженість компонентів системи законодавства, їх взаємодію, що виявляється у формі підпорядкування (прикладом є, зокрема, взаємозв'язок між нормами Конституції та поточного законодавства) [8, с. 8].

Отже, традиційно вважається, що така властивість законодавства як системність характеризує організованість системи нормативно-правових актів (їх нормативно-правових приписів), визначає горизонтальні (координаційні) та вертикальні (субординаційні) взаємозв'язки між нормативно-правовими актами (їх складовими). Системність законодавства обумовлюється як системністю права, яке є однією із форм його зовнішнього виразу, так і ієрархічністю органів публічної влади, які приймають в межах своїх повноважень нормативно-правові акти різної юридичної сили. Відповідно, виокремлюють горизонтальну (галузеву) будову законодавства (за галузями та інститутами законодавства) та вертикальну (ієрархічну) будову законодавства (за юридичною силою нормативно-правових актів, яка визначає їх ієрархічну підпорядкова-

ність). Зокрема, і в літературі підкреслюється, що системність та ієрархічність – найважливіші умови ефективності регулятивного впливу нормативно-правових актів. Законодавство можна розглядати як систему взаємопов'язаних, взаємодіючих та взаємовизначальних нормативно-правових актів, що діють у державі [9, с. 19].

Разом з тим, окремі автори для характеристики організованості законодавства застосовують термін «систематика» (від грец. *systematikos* – упорядкований), а не «система». Зокрема, термін «систематика» щодо законодавства або нормативно-правових актів використовується в працях О.А. Баранова, В.С. Петрова, Л.С. Явича, Т.В. Кухарчук. Систематика розглядається у співвідношенні з системністю і в навчальній юридичній літературі [10, с. 394-399]. Запропоновано визначення систематики законодавства як науки, що вивчає будову законодавства, різні групи нормативно-правових актів та їх закономірні зв'язки між собою [11]. Тлумачний словник роз'яснює поняття систематики як групування, класифікація предметів і явищ; бездоганий порядок у чомусь; систематизація; галузь знань, у межах якої здійснюються позначення та опис усієї сукупності об'єктів, упорядкованої певним чином [2, с. 1321]. Отже, систематика законодавства пов'язується з класифікацією, групуванням, упорядкованістю його складових за певними критеріями, правилами, вимогами тощо, тобто з наведенням певного порядку в законодавстві, упорядкованістю законодавства.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що організованість законодавства характеризується такими властивостями як системність та упорядкованість, які, на мою думку, слід чітко розрізняти. Адже, пишучи про системність та упорядкованість (систематику) законодавства, науковці акцентують увагу на різних його сторонах. Коли мова йде про системність законодавства, то це поняття пов'язується з організованістю норм права, які знайшли свій зовнішній вираз в законодавстві, тобто зі змістом законодавства. Коли мова йде про упорядкованість (систематику) законодавства, то це поняття пов'язується з організованістю нормативно-правових актів (та їх складових), в яких знайшли свій зовнішній вираз відповідні норми права, тобто з формою законодавства.

У зв'язку з цим, слід зазначити, що законодавство, як і будь-яке інше явище, розкривається, зокрема, через такі парні категорії діалектики як зміст та форма, які відповідають на питання «Що саме існує?» і «У який спосіб воно існує?» відповідно. Зміст і форма відображають різні, але нерозривно пов'язані між собою сторони законодавства: зміст завжди є оформленим, а форма завжди є змістовною. Автором цієї статті було обґрунтовано, що змістом законодавства є система норм права, закріплених у нормативно-правових актах органів і посадових осіб публічної влади, а формою – ієрархічна сукупність нормативно-правових актів органів та посадових осіб публічної влади, в яких отримують текстуальний вираз ці норми права, та форма яких чітко визначена Конституцією та законами України [12, с. 128-154]. Відповідно, такі властивості законодавства як системність та упорядкованість мають розглядатися не по відношенню до законодавства взагалі, а по відношенню щодо його змісту та/або форми.

Щодо самих термінів «системність» та «упорядкованість», то їх розуміння необхідно пов'язувати з такими ключовими термінами як «система» та «порядок», що є однокореневими до слів «системність» та «упорядкованість» відповідно. Спільний корінь однокореневих слів виражає їх загальне лексичне значення, що відображає їх понятійний зміст. Наприклад, О.П. Іванченко звертає увагу на те, що в основу дефініцій систематизації законодавства покладено факт визначення поняття систематизації з використанням категорії «система», отже визначення систематизації потребує спочатку визначення терміно-поняття «система», її структури, складу елементів [13, с. 54].

Термін «система», як пише А.Є. Кононюк, є одним з найбільш поширених термінів, що використовується при описі робіт в самих різних наукових дисциплінах. Цей термін, на жаль, виявився надмірно перевантажений і має різний зміст за різних обставин і для різних людей [14, с. 13]. Зокрема, в окремих трактуваннях розуміння поняття «система» співпадає з поняттям «порядок», відповідно зазначені поняття розглядаються як синоніми. Наприклад, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «система» тлумачиться як порядок, зумовлений правильним, плановим розташуванням і взаємним зв'язком час-

тин чого-небудь [2, с. 1320–1321]. Разом з тим, слово «система» походить від давньогрецького *συστήμα* – «сполучення» і буквально означає ціле, складене з частин [15, с. 130–131]; щось ціле, що являє собою єдність частин, які закономірно розташовані і знаходяться у взаємному зв'язку [16, с. 624]; сукупність пов'язаних елементів, об'єднаних в одне ціле для досягнення певної мети. Цілісність – найбільш важлива властивість системи (цільної, функціонуючої, організованої) [14, с. 14-15].

Відповідно, порядок – це стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил і т. ін.; упорядкованість, лад; певна послідовність, черговість чого-небудь [2, с. 1074]; правильне або звичне розташування, розміщення чого-небудь; додержання правил; чинні де-небудь закони, правила; норми; певна послідовність, черговість чого-небудь; спосіб розміщення, розташування чогось [17].

Таким чином, основними ознаками системи є структурованість, взаємні зв'язки складових елементів системи один з одним та цілісність. Для порядку характерною ознакою є відповідність стану об'єкта певним вимогам, правилам, норма, стандартам тощо. Відповідно, з системністю та упорядкованістю певного об'єкта, зокрема законодавства, пов'язані різні логічні операції: *поділ понять (поділ цілого на частини)* та *класифікація понять* відповідно. Поділом понять називають логічну операцію, за допомогою якої розкривають обсяг поняття. Поділом цілого на частини є процедура або дія, за допомогою якої знаходять структуру або складові частини якогось предмету чи явища. Класифікація – це систематизація предметів певного класу на підставі суттєвих ознак, що належать цим предметам, або на підставі домовленості, угоди, практичної доцільності [18, с. 168-177].

Системність законодавства пов'язана з системністю позитивного права (системою права), тобто обумовлена системою норм права як змістом законодавства. Зокрема, П. Рабінович пише, що система законодавства, її основні параметри зумовлюються значною мірою системою права. Тому й удосконалення системи законодавства має своєю передумовою пізнання і використання специфічних системно-структурних закономірностей права [19, с. 79]. Оскільки система права (як сукупність норм права, об'єднаних в галузі та інституту права)

складає змістовну основу законодавства, то законодавство як одна із форм зовнішнього виразу норм права системно організовує їх зміст. Законодавство виступає як спосіб системної організації змісту юридичного (позитивного) права, надання юридичної сили (юридичного загальнообов'язкового значення) нормам права. Відповідно, системність законодавства слід розглядати як властивість змісту законодавства, яка полягає в тому, що законодавство є формою зовнішнього виразу норм права організованих за галузями та інститутами законодавства.

Основними методами нормотворчої техніки, які забезпечують системність законодавства в процесі нормотворчої діяльності є нормативна побудова, юридична конструкція та галузева типізація. Так, метод нормативної побудови пов'язаний з зовнішнім виразом в законодавстві повної структури (гіпотези, диспозиції та санкції) норми права. Однак, тут слід звернути увагу на проблеми розуміння поняття та структури самої норми права, які на сьогоднішній день у юридичній науці не мають однозначного вирішення. На мою думку, найбільш обґрунтованим є підхід запропонований О.І. Ющиком в діалектичній теорії права [20], яка, по суті, є варіантом соціологічної концепції праворозуміння, заснованої на діалектичному методі. Діалектична теорія права обґрунтовує «трехелементну» структуру норми права на основі діалектичного методу як процес необхідності. Владний суб'єкт через форму норми визнає те чи інше правило поведінки як необхідне, а отже ця форма як процес необхідності містить у собі: умови у визначенні тих чи інших правил поведінки (гіпотеза норми); предмет, тобто саме правило поведінки, що виражене через співвідношення суб'єктного права та юридичного обов'язку (диспозиція норми); та санкціонуюча діяльність владного суб'єкта, що є способом забезпечення реалізації суб'єктних прав шляхом виконання відповідних юридичних обов'язків (санкція норми). Втілення правила поведінки в нормативній формі норми права – як єдності гіпотези, диспозиції і санкції – здійснюється в процесі санкціонуючої (нормотворчої) діяльності владного суб'єкта, а результатом цієї діяльності є відповідне управлінське рішення владного суб'єкта (нормативно-правовий акт) в якому і знаходять свій зовнішній вираз норма права [21, с. 12-13].

Суть методу нормативної побудови полягає в тому, що при зовнішньому вираженні норми права в текстах нормативно-правових актів у вигляді нормативно-правових приписів, в законодавстві мають обов'язково бути всі три елементи норми права (гіпотеза, диспозиція та санкція) [12, с. 123-124]. Для того, щоб сконструювати норму права в повному обсязі, її необхідно «зібрати» з ряду нормативно-правових приписів, які можуть бути розміщені як в різних структурних складових одного нормативно-правового акта, так і в різних нормативно-правових актах.

Виходячи з діалектичної теорії права метод нормативної побудови необхідно доповнити наступним. Норма права, яка має завжди повну структуру та складається з гіпотези, диспозиції та санкції, справді може бути «зібрана» з нормативно-правових приписів нормативно-правових актів. Однак, одна й та сама норма права, у найбільш загальній формі визначена на першому, найвищому рівні законодавства, тобто рівні Конституції України, у юридичній формі конституційних нормативно-правових приписів, далі конкретизується (деталізується) на наступному вищому рівні законодавства – рівні законодавчих актів (нормативно-правових актів вищої юридичної сили) у юридичній формі законодавчих нормативно-правових приписів, а потім, в свою чергу, конкретизується (деталізується) на наступному нижчому рівні законодавства (рівні підзаконних нормативно-правових актів) у юридичній формі нормативно-правових приписів підзаконних нормативно-правових актів.

Для того щоб «зібрати» норму права (її гіпотезу, диспозицію та санкцію) з нормативно-правових приписів нормативно-правових актів, її необхідно збирати як з нормативно-правових приписів розташованих на різних ієрархічних рівнях законодавства (конституційному, законодавчому, підзаконному), так і з нормативно-правових приписів розташованих на кожному із рівней законодавства, тобто «збирати» як з нормативно-правових приписів нормативно-правових актів вертикально, так і горизонтально. При цьому, нормативно-правові приписи, в яких знайшла свій зовнішній вираз одна й та сама норма права, вищого рівня будуть більш абстрактними, а нормативно-правові приписи нижчого рівня більш конкретними, деталізова-

ними. Таким чином, норма права має «розгортатися» в нормативно-правових актах різної юридичної сили на різних рівнях законодавства.

Щодо методу юридичних конструкцій, то І.О. Биля-Сабашадаш звертає увагу на те, що розуміння їх природи і змісту як засобу нормотворчої техніки в правовій науці неоднозначне. Більшість авторів дотримуються точки зору, згідно якої юридична конструкція визначається як певна ідеальна модель, яка відображує складну структурну побудову суспільних відносин, юридичних фактів або їх елементів [22, с. 27]. На мою думку, необхідно підтримати позицію, висловлену у юридичній літературі про те, що саме метод юридичних конструкцій забезпечує побудову того чи іншого інституту законодавства як сукупності об'єктивно необхідних упорядкованих і взаємопов'язаних нормативно-правових приписів на основі відповідного інституту права. В свою чергу, виходячи з діалектичної теорії права, інститут права слід розглядати як сукупність норм права, що опосередковують той чи інший суспільний інститут – певний набір правил, стандартів, норм поведінки осіб і груп в конкретних ситуаціях, що регулюють ті чи інші регулярно повторювані стійкі однорідні відносини у суспільстві.

Нарешті, метод галузевої типізації забезпечує побудову галузі законодавства на основі відповідної галузі права. Сутність галузевої типізації полягає в тому, щоб за допомогою різних прийомів нормотворчої техніки нормативні приписи викладаються таким чином, щоб вони не тільки утворювали норми права і юридичні конструкції, але і включались у відповідну галузь права [22, с. 27]. При розробці проекту нормативно-правового акта доцільно складати схему галузевих і інституційних зв'язків його положень. Необхідно визначати місце нормативно-правового акта в горизонтальній системі законодавства, належність його положень до певного правового інституту і галузі права, а також зміст вже існуючих норм права. Метою такої схеми є з'ясування вихідних положень правового регулювання відповідної галузі права, правового інституту, які розповсюджуються на новий акт, змістовне узгодження з існуючими нормами права, які регулюють відповідні аспекти тих самих відносин, розмежування і адекватне обґрунтування загального і спеціального регулювання [23, с. 4-6].

Щодо поняття упорядкованості (систематики) законодавства, то слід зазначити, що в формі законодавства, як ієрархічний підпорядкованості нормативно-правових актів органів публічної влади різної юридичної сили, має існувати певний порядок, його складові (нормативно-правові акти та їх структурні елементи) мають бути організовані з дотриманням відповідних вимог, правил, стандартів, норм тощо. Однак, до форми законодавства не зовсім коректно застосовувати термін «система», виходячи з філософського розуміння сутності останньої як організованої цілісності. Для характеристики організованості форми законодавства, тобто упорядкованості нормативно-правових актів, на мою думку, більш точним буде застосування терміна «упорядкованість (систематика) законодавства». Упорядкованість законодавства (систематика законодавства) – це властивість форми законодавства, яка характеризується об'єднанням (класифікацією, групуванням, упорядкуванням) нормативно-правових приписів, в яких мовно виражаються частини складових норм права, в відповідні взаємозв'язані складові законодавства (нормативно-правові акти та їх структурні елементи (розділи, глави, статті та ін.), галузі та інститути законодавства) за правилами, що обумовлені системністю змісту законодавства, ієрархічністю публічної влади, а також вимогами нормотворчої техніки. Однак, з'ясування змісту поняття упорядкованості законодавства та техніко-юридичних методів, прийомів її забезпечення є вже предметом окремого наукового дослідження.

Наприкінці, слід зазначити, що найважливішою особливістю системності законодавства є те, що ця властивість законодавства передбачає не тільки упорядкованість нормативно-правових актів та їх складових, а, в першу чергу, цілісність правового регулювання тих чи інших суспільних відносин. Зокрема, на це звертається увага і в юридичній літературі [9, с. 228]. Відповідно, розуміння змісту поняття системності законодавства та знання техніко-юридичних методів її досягнення в процесі нормотворчої діяльності органів публічної влади, має надзвичайно важливе значення для забезпечення якості законодавства та, як наслідок, його ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Луцький Р. П. Позитивне право як баланс раціонального співвідношення державної волі та волі громадян. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 10. С. 26-31.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Подковенко Т.О. Система законодавства України: стан та шляхи вдосконалення. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 9. С. 40-44.
4. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів / За ред. д-ра юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
5. Дашковська О.Р. Системність законодавства як його конститутивна ознака. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. Вип. 6-2(1). С. 34-37.
6. Суходубова І. В. Системні властивості законодавства та його співвідношення із системою права. *Економічна теорія та право*. 2015. № 1 (20). С. 268–279.
7. Теорія держави і права: підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2015. 368 с.
8. Погребняк С.П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2001. 19 с.
9. Чухвичев Д. В., Аширов Б.С. Законодательная техника: учебное пособие / Центр ОБСЕ в Ашхабаде. Ашхабад, 2011. 316 с.
10. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2001. 776 с.
11. Кухарук Т.В. Правовая система и систематика законодательства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: СПб., 1998. 233 с. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/pravovaja-sistema-i-sistematika-zakonodatelstva.html> (дата обращения: 01.04.2021).
12. Риндюк В.І. Упорядкування законодавства України: теоретико–методологічний та техніко-юридичний аспекти: монографія. К. КНЕУ, 2021. 407 с.
13. Іванченко О.П. Систематизація законодавства: науковий вектор, практичні потреби. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 53–56.
14. Кононюк А.Е. Системология. Общая теория систем. В 4-х кн. Кн 1. К.: Освіта України. 2014. 564 с.
15. Тарнавська Т.В. Генеза поняття «система»: історичний огляд. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2011. № 6 (47). С. 129–139.
16. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. 16-е изд., испр. М.: «Русский язык», 1984. 797 с.
17. Словник української мови в 11 томах виданий в 1970-1980 роках. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 30.03.2021).
18. Конверський А.Є. Логіка: підручник. 2-ге вид., виправлене. К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. 391 с.
19. Рабінович П.М. Система права – об’єктивна основа систематизації законодавства (гносеологічний аспект). *Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К., 1999. С. 79-82.
20. Ющик А.И. Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. К.: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. 768 с.
21. Риндюк В.І. Упорядкування законодавства України (теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти): автореф. дис. ... доктора юридичних наук / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. К., 2021. 44 с.
22. Биля-Сабадаш І.О. Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства. *Форум права*. 2010. № 1. С. 24-33.
23. Биля-Сабадаш І.О. Галузева типізація у правовому регулюванні суспільних відносин. *Права людини і демократія: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 15 трав. 2018 р.* Харків, 2018. С. 3–8.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.8>

Завальнюк І. В.,

кандидат юридичних наук, суддя

Одеського окружного адміністративного суду

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ТА ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Анотація. У статті досліджено теоретико-практичні аспекти співвідношення права на справедливий суд та права на судовий захист з конституційно-правових позицій. Визначено, що категорія справедливості в Конституції України розкривається через фундаментальне право на справедливий суд, яке онтологічним чином пов'язується з правом на судовий захист взагалі. Наголошено, що право на судовий захист знайшло своє відображення в різних актах міжнародного рівня, що підкреслює його як право основне і невідчужуване. Аргументовано, що конституційне право на судовий захист означає, що будь-яка особа має можливість реалізувати процесуальний механізм, якщо її право є порушеним, тобто заінтересована особа може отримати процес виходячи з будь-якого матеріально-правового спору без будь-яких законодавчих обмежень. Обґрунтовано, що право на судовий захист призначене для конкретної мети – захисту порушеного суб'єктивного матеріального права. Наголошено, що процес не може існувати заради процесу як такого, у нього повинна бути певна підсумкова точка, до якої він прагне, однак все одно не можна орієнтуватися тільки на підсумок процесу, тобто на захист спірного права, адже у такому разі втрачається сенс у судовому захисті як особливий конституційній гарантії, знецінюється її соціальне значення. Визначено, що під правом на судовий захист можна розуміти гарантовану конституцією можливість будь-якої особи за допомогою звернення до суду захищати свої порушені права і законні інтереси. Аргументовано, що з точки зору європейської правозастосовної практики конституційне право на справедливий суд є просторим, рухливим і неоднорідним за своїм змістом, однак розуміння права на справедливий суд у контексті національного процесу відрізняється від європейського погляду, це пов'язано з тим, що ст. 6 ЄКПЛ передбачає тільки процесуальну справедливість, тобто дотримання певних правил при розгляді справи судовим органом і винесенні рішення. Зроблено висновок щодо співвідношення конституційного права на судовий захист і конституційного права на справедливий суд. Визначено, що справедливість – це імунна властивість права взагалі і правосуддя зокрема. Обґрунтовано, що право на судовий захист знайшло своє відображення в міжнародно-правових актах про основні і невідчужувані права людини, є закріпленням на конституційному рівні і є гарантією здійснення інших прав, своїм існуванням право на судовий захист обумовлює можливість реалізації інших прав. Зазначено, що у свою чергу право на справедливий суд не можна визнати скільки-небудь відмінною від права на судовий захист категорією, разом з тим право на справедливий суд має дещо «прагматичний» характер, адже у цього права інша мета. Аргументовано, що якщо конституційне право на судовий захист – це можливість отримати належне правосуддя, то конституційне право на справедливий суд відповідає на питання про те, яким це правосуддя має бути.

Ключові слова: право на справедливий суд, право на судовий захист, конституція, судова система, судовий захист, судовий розгляд, конституційне право, судочинство, правосуддя, судовий процес, правозастосування.

Zavalniuk I. V. The right to a fair trial and the right to judicial protection: aspects of correlation

Abstract. The article examines the theoretical and practical aspects of the relationship between the right to a fair trial and the right to judicial protection from a constitutional and legal perspective. It is determined that the category of justice in the Constitution of Ukraine is revealed through the fundamental right to a fair trial, which is ontologically linked to the right to judicial protection in general. It is noted that the right to judicial protection is reflected in various international acts, which emphasizes it as a basic and inalienable right. It is argued that the constitutional right to judicial protection means that any person has the opportunity to implement a procedural mechanism if his or her right is violated, that is, the person concerned can receive the process based on any

substantive dispute without any legislative restrictions. It is proved that the right to judicial protection is intended for a specific purpose – the protection of the violated subjective substantive right. It is noted that the process cannot exist for the sake of the process as such, it must have a certain final point to which it strives, but it is still impossible to focus only on the result of the process, that is, on the protection of the disputed right, because in this case the meaning of judicial protection as a special constitutional guarantee is lost, its social significance is devalued. It is determined that the right to judicial protection can be understood as the ability of any person guaranteed by the Constitution to protect their violated rights and legitimate interests by applying to the court. It is argued that from the point of view of European law enforcement practice, the constitutional right to a fair trial is spacious, mobile and heterogeneous in its content, but the understanding of the right to a fair trial in the context of National process differs from the European view, this is due to the fact that Article 6 of the ECHR provides only for procedural justice, that is, compliance with certain rules when considering a case by a judicial body and making a decision. The conclusion is made about the correlation between the constitutional right to judicial protection and the constitutional right to a fair trial. It is determined that justice is an immune property of law in general and justice in particular. It is proved that the right to judicial protection is reflected in international legal acts on basic and inalienable human rights, is enshrined at the constitutional level and is a guarantee of the exercise of other rights, and by its existence the right to judicial protection determines the possibility of exercising other rights. It is noted that, in turn, the right to a fair trial cannot be recognized as any category other than the right to judicial protection, but the right to a fair trial has a somewhat “pragmatic” character, because this right has a different purpose. It is argued that if the constitutional right to judicial protection is an opportunity to receive proper justice, then the constitutional right to a fair trial answers the question of what this Justice should be.

Key words: *right to a fair trial, right to judicial protection, Constitution, judicial system, judicial protection, judicial proceedings, constitutional law, judicial proceedings, Justice, judicial process, law enforcement.*

Постановка проблеми. Справедливість є засобом забезпечення соціальної цінності норм права. Не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання є вкрай важким. Однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання, і це історичний факт. Якщо держава через створені нею установи не забезпечує справжнього захисту прав, і свобод, то вони, як свідчить історичний досвід, перетворюються на нездійсненну обіцянку, декларацію про наміри. Ця очевидна обставина змушує багато країн, що дотримуються демократичних принципів і засад, звертати пильну увагу на матеріальні, інституційні, процесуальні та інші гарантії конституційно-правового характеру щодо реалізації національних, а також міжнародних правових установок. У цьому аспекті першорядна роль відводиться праву на справедливий суд, що відноситься до першого покоління прав, та яке закріплено відразу декількома базовими міжнародними юридичними документами, що підкреслює його як основне і невідчужуване. Право на справедливий суд є дієвою гарантією забезпечення захисту ти прав і свобод людини в Європейському суді з прав людини. Широке застосування даного права обумовлено його закріплен-

ням у Європейській конвенції Про захист прав людини та основних свобод. Забезпечення реалізації права на справедливий суд одночасно є гарантією захисту будь-якого іншого права. Кожна держава, яка взяла на себе зобов'язання за міжнародними договорами забезпечувати для своїх громадян право на справедливий суд розгляд, має не лише конституційний обов'язок закріпити і гарантувати це право в законодавстві, а й усунути всі перешкоди на шляху його реалізації. Порушення права на справедливий суд найчастіше ставали предметом розгляду Європейського суду з прав людини, а отже, проблема реалізації даної міжнародно-правової норми існує для багатьох держав. Міжнародні механізми судового захисту здатні ефективно діяти лише як доповнення до внутрішньодержавної системи права, а тому дуже важливо забезпечити здійснення справедливого правосуддя в національних судових органах конституційно-правовим чином. Усе вищезазначене і зумовило вибір теми цього дослідження.

Метою статті є теоретико-практичне дослідження аспектів співвідношення права на справедливий суд та права на судовий захист з конституційно-правових позицій.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження категорії справедливості правосуддя та права на справедливий суд у своїх роботах зверталися такі науковці як: О. Белінська,

С. Бондарчук, Ш. Гасс, Н. Грень, В. Городовенко, О. Гришук, С. Демченко, О. Дзюбань, І. Жаровська, О. Зайчук, В. Землянська, І. Ізарова, В. Комаров, В. Литвин, С. Лунін, А. Олійник, М. Погорецький, С. Прилуцький, О. Прокопенко, П. Рабінович, Н. Сакара, В. Тацій, Т. Цувіна, С. Шевчук та інші.

Виклад основного матеріалу. Категорія справедливості в Конституції України розкривається через фундаментальне право на справедливий суд, яке онтологічним чином пов'язується з правом на судовий захист взагалі. Неможливо відповісти на питання про те, чи було право на справедливий суд реалізованим і чи були дотримані його гарантії, якщо невідомо, що в цілому розуміється під правом на звернення до суду.

Право на судовий захист займає надзвичайно важливе положення в конституційно-правовій концепції прав людини, що отримала розвиток у другій половині ХХ ст. Можна констатувати, що воно відноситься до основних прав людини. На думку О. Фрицького [13], під основними правами слід розуміти права, що містяться в конституції держави, міжнародно-правових актах з прав людини, наприклад, в Міжнародному Біллі про права людини [10], Європейській конвенції з прав людини та основоположних свобод [4], а також Європейській соціальній хартії [14]. При цьому наявність комплексу основних прав не означає, що інші права є другорядними. Права людини можуть бути названі основними, якщо вони складають стрижень правового статусу особистості і своєю сутністю обумовлюють виникнення інших прав.

Є загальновизнаним, що конституційне право на судовий розгляд відноситься до першого «покоління» прав і свобод людини. Цей факт, зокрема, і визначив його закріплення в Міжнародному Біллі про права людини [10].

Так, перш за все право на звернення до суду закріплено в ст. 8 Загальної декларації прав людини: «кожен має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами» [2]. Надалі право на судовий захист було більш розгорнуто відображено в п. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, який встановив, що правовий (в тому числі і судовий) захист пови-

нен гарантуватися і в тому випадку, якщо порушення прав було здійснено офіційними особами (основа провадження, що виникає з публічних правовідносин) [9].

Окремої уваги заслуговує Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Будучи за своєю суттю «локальним» міжнародним договором, Конвенція проте зі зрозумілих причин запозичила у своєму змісті ідеї природничо-правової доктрини прав людини, закладеної у Загальній Декларації прав людини. Принципово важливим є той факт, що ЄКПЛ має регулятивну властивість. Її положення безпосередньо застосовуються Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) в постановках при вирішенні конкретних справ. Є загальновідомим фактом, що постанови ЄСПЛ є для країн-учасниць ЄКПЛ обов'язковими до виконання. Таким чином, положення ЄКПЛ і їх тлумачення ЄСПЛ мають істотне значення для правотворчої і правозастосовної діяльності учасників Конвенції, в тому числі і України. Цей факт демонструє, наскільки важливим є розуміння і сутнісне наповнення кожної статті ЄКПЛ.

Звернемо увагу на ст. 6 ЄКПЛ, в якій отримало закріплення право на справедливий суд. У контексті воно передбачає можливість кожного відновити порушені права за допомогою справедливого і публічного розгляду справи незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, в розумні терміни [2].

Право на судовий захист знайшло своє відображення в різних актах міжнародного рівня, що підкреслює його як право основне і невідчужуване.

Тим часом декларування права на судовий захист у таких грандіозних міжнародно-правових актах, як Міжнародний Білль про права людини та ЄКПЛ не було б ефективним за відсутності його нормативної регламентації в національному законодавстві. Питання про розвиток українського законодавства про судовий захист прав людини було ґрунтовно вивчено О. Прокопенком, на думку якого право на судовий захист пройшло чотири етапи. Перші три етапи передбачали або можливість судового захисту за вказаними в законі конкретними випадками, або наявність права на звернення до суду за відсутності іншого порядку захисту

порушеного права. Лише з 1991 р. судовий захист прав людини на території Української держави став можливим без будь-яких виключень [12, с. 112–121].

Вважаємо також доцільним зупинитися на питанні про сутність права на судовий захист і особливостях його характеру (матеріально-правових та/чи процесуальних).

У процесуальній науці право на судовий захист нерозривно пов'язане з концепцією права на позов. Не заглиблюючись в теоретичну складову різних думок про розуміння позову в процесі, відзначимо лише, що умовно можна виділити три підходи до цієї проблеми: матеріально-правовий, комплексний і процесуальний.

Прихильники першого підходу, зокрема М. Магрело [7], розуміли позов як саме суб'єктивне право, що знаходиться в «особливому» моменті розвитку, в якому воно здатне до примусового виконання через відповідний запит до держави, тобто право на позов ототожнювалося з правом на судовий захист в сенсі отримання сприятливого для особи рішення, матеріально-правового результату процесу. Про позов в процесуальному сенсі можна вести мову лише як про звернення до суду, тобто про право на позов (пред'явлення позову). Таким чином, право на судовий захист з позицій цього підходу є можливим тільки при наявності порушеного суб'єктивного права, процес же в свою чергу розглядається як «доповнення» до нього.

Схожою концепцією є комплексне розуміння позову як одночасно двох складових: право на процес (процесуальний аспект) і право на задоволення позову (матеріально-правовий аспект). Прихильники зазначеного підходу прагнули показати єдність поняття права на позов, що володіє двома взаємообумовленими гранями. Те ж саме стосується і права на судовий захист: воно включає в себе два аспекти. Цією ознакою зазначений підхід принципово відрізняється від вищенаведеного [8].

Що ж стосується процесуального підходу, то його послідовники вбачають у праві на позов можливість звернення заінтересованої особи з вимогою до суду вирішити матеріально-правовий спір про захист суб'єктивного права або інтересу. Таким чином, право на судовий захист тут розуміється виключно як інститут процесуального права [12, с. 120].

Видається, що позиція прихильників процесуального підходу є найбільш привабливою і відображає реально існуючу сьогодні дійсність у розумінні права на судовий захист. Вважаємо, що комплексний і, тим більше, матеріально-правовий підходи в розумінні права на судовий захист не являються актуальними на сьогоднішній день і є в певній мірі застарілими. По-перше, свої витoki вони беруть з положень римського права, які надалі були детально розробленими німецькими правознавцями XIX ст. У формулярному процесі епохи римського права претор видавав судді формулу, яка крім вимог позивача містила в собі і приписи для судді про те, яким чином справа мала бути вирішеною, тобто претор вирішував, надавати формулу або визнати позов неприпустимим і не передати його судді. В даному випадку перш за все вирішувалося питання про те, чи є можливим правовий захист, і якщо відповідь була позитивна, то до права «приєднувався» процес [12, с. 72].

По-друге, якщо право на судовий захист визнається як єдиний правовий комплекс щодо задоволення позову і права на звернення до суду, виникають проблеми у разі відсутності в дійсності спірних матеріальних правовідносин. Відповідь на питання про те, чи є у заінтересованої особи право на позов в матеріальному сенсі, можливо отримати лише при винесенні судом рішення по суті. Тим часом вимоги позивача можуть бути необґрунтованими, і в підсумку в позові йому буде відмовлено. Виходить, що право на судовий захист втрачає один зі своїх елементів – право на позов в матеріальному сенсі. Без цього елементу права на судовий захист у приведеній ситуації реалізовано не було, якщо орієнтуватися на концепцію комплексного розуміння права на судовий захист.

Таким чином, вважаємо вірним підхід авторів, які надають праву на судовий захист перш за все ознаки процесуального характеру. Для того, щоб визнати спроможність даного твердження, слід знову звернутися до історії розвитку права на судовий захист у вітчизняному законодавстві. Як було продемонстровано Н. Карпачовою, право на судовий захист в тому вигляді, в якому сьогодні воно закріплено в Конституції України з'являлося поступово. Незважаючи на те, що радянська конституція, а також закони про оскарження незаконних дій посадових осіб

формально закріплювали широке поняття судового захисту, насправді це було всього лише фікцією права. Аж до прийняття Декларації прав і свобод людини і громадянина в 1991 р, а потім і Конституції України в 1996 р. право громадян на судовий захист було обмежено законами, які могли передбачати для різних категорій спорів інший (несудовий) порядок захисту. Більш того, такі виключення встановлювалися не тільки законами, а й підзаконними актами, і це широко практикувалося. Саме тому при прийнятті чинної Конституції України у відповідній статті був закладений принципово новий підхід до розуміння судового захисту [3]. Так, ст. 55 Конституції України визначає: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [5].

Отже, конституційне право на судовий захист означає, що будь-яка особа має можливість реалізувати процесуальний механізм, якщо її право є порушеним, тобто заінтересована особа може отримати процес виходячи з будь-якого матеріально-правового спору без будь-яких законодавчих обмежень.

Важливо, що ЄСПЛ у своїх документах розглядає право на судовий захист саме з точки зору дотримання процесуальної форми, тобто здійснення правосуддя, і приділяє зазначеному аспектові першочергову увагу при застосуванні і тлумаченні ст. 6 ЄКПЛ. Погодимося і з точкою зору Н. Чернишової про те, що судовий захист

є власне процесом. Зазначена авторка вважає, що сучасна практика ЄСПЛ та його тлумачення щодо ст. 6 ЄКПЛ це переконливо доводять [15].

Перераховані обставини характеризують право на судовий захист як процесуальне, що представляється вірним. Тим часом очевидно, що право на судовий захист призначене для конкретної мети – захисту порушеного суб'єктивного матеріального права. Процес не може існувати заради процесу як такого. У нього повинна бути певна підсумкова точка, до якої він прагне. Однак все одно не можна орієнтуватися тільки на підсумок процесу, тобто на захист спірного права. У такому разі втрачається сенс у судовому захисті як особливий конституційний гарантії, знецінюється її соціальне значення.

Отже, під правом на судовий захист можна розуміти гарантовану конституцією можливість будь-якої особи за допомогою звернення до суду захищати свої порушені права і законні інтереси.

Коли ж мова заходить про право на справедливий суд, першою асоціацією є ст. 6 ЄКПЛ. На даний момент ЄСПЛ в межах своєї юрисдикції розглядає справи, пов'язані з порушенням цієї норми, і дає в своїх постановках відповідне тлумачення.

На сьогоднішній день дослідники солідарні в думці, що право на справедливий судовий розгляд містить в собі два аспекти – інституційний (незалежність, територіальність, компетентність суду, термін його повноважень) і процесуальний (відповідальність і публічність розгляду справи, рівність учасників процесу, розумний час розгляду справи, доступ до ефективних засобів захисту). Разом з тим, зазначимо сутність не двох, а чотирьох аспектів права на справедливий суд у контексті практики ЄСПЛ. Це органічні, інституціональні, процесуальні та спеціальні групи елементів, з яких в сукупності складається розуміння права на справедливий судовий розгляд.

Органічні та інституційні елементи є пов'язаними із судоустроєм та організацією судової влади. Питання критеріїв судової влади та ефективного доступу до правосуддя, безумовно, є важливими для розуміння права на справедливий суд у всій його неосяжній теоретичній і практичній широті. Однак в рамках даної статті обмежимося виключно процесуальними елементами зазначеного права.

Виникає питання, які ж саме елементи складають процесуальну сторону права на справедливий суд. В. Кононенко зазначає вимогу публічності судового розгляду і оголошення підсумкового рішення у справі [6]. Достатньо великий перелік процесуальних елементів пропонує Є. Шишкіна: рівність сторін, змагальність процесу, гласність (публічність) судового розгляду, розумність терміну вирішення спору, обґрунтованість і вмотивованість судового рішення, безумовність його виконання [16].

Представляється, що всі перераховані вище і не згадані тут погляди на те, які елементи повинні складати процесуальний аспект права на справедливий суд, є доречними і правильними. Суспільні відносини постійно розвиваються, а нові відносини отримують правовий захист з боку держав-учасниць ЄКПЛ. Виникнення невідомих раніше матеріально-правових інституцій, а також оновлення раніше існуючих правовідносин впливають і на здійснення правосуддя. Судочинство модернізується відповідно до змін у матеріально-правовій сфері. З цієї причини розуміння права на справедливий суд в постановах ЄСПЛ буде неодмінно видозмінюватися. Наприклад, у зв'язку з повсюдним впровадженням електронно-цифрових засобів зв'язку, в тому числі і в сфері судочинства, можна прогнозувати появу відповідних позицій ЄСПЛ з питань доступу до правосуддя, рівності і змагальності учасників процесу. Те ж саме стосується і тенденції розширення захисту чужого інтересу в процесі, яка все більше набирає обертів: очевидно, що в певний момент ЄСПЛ зверне увагу і на цей важливий процесуальний інститут з точки зору права на справедливий суд. Таким чином, ми хочемо сказати, що не існує будь-якого фіксованого переліку процесуальних елементів права на справедливий суд. У цій гнучкості і полягає цінність категорії права на справедливий судовий захист. Неможливо не відмітити наявність сьогодні в Україні достатньо нового комплексного нормативно-правового акту – Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12.02.2015 р. № 192-VIII, дія якого в першу чергу як раз і спрямована на конституційно-правове унормування системи права у відповідності із вимогами ЄКПЛ та Конституції України [11].

Отже, з точки зору європейської правозастосовної практики конституційне право на справедливий суд є просторим, рухливим і неоднорідним за своїм змістом. Однак вважаємо, що розуміння права на справедливий суд у контексті національного процесу відрізняється від європейського погляду. Це пов'язано з тим, що ст. 6 ЄКПЛ передбачає тільки процесуальну справедливість, тобто дотримання певних правил при розгляді справи судовим органом і винесенні рішення. Як абсолютно правильно зазначає Т. Гардашук, дане право зовсім не гарантує, що в процесі буде встановлена істина і відповідно до неї відновлена соціальна справедливість [1]. Тут йдеться про те, що справедливість судового рішення з точки зору застосування матеріально-правових норм роз'ясненнями ЄСПЛ фактично не гарантується. На це є одна об'єктивна причина: ЄСПЛ не може бути обізнаним про особливості матеріально-правового регулювання правовідносин, визнаного в тій чи іншій державі-учасниці ЄКПЛ. На цю тезу можна заперечити, що справедливий судовий розгляд за своєю суттю має бути направлений на винесення законного і справедливого рішення, інакше втрачається весь сенс правосуддя. Безумовно, в ідеалі так і повинно бути, але мова йде саме про практику ЄСПЛ із зазначеного питання. Правова система будь-якої держави є самобутньою, навіть якщо й існують певні правові аксіоми, що є загальними для безлічі країн. Очевидно, що будь-яка держава має свої економічні, політичні та соціальні особливості, і це знаходить відображення в національному законодавстві. Європейський суд з прав людини не може диктувати національним юрисдикціям, яким чином має бути вирішена суперечка по суті таким чином, щоб досягти такої соціальної справедливості. Виходячи із зазначеного, знову виникає необхідність розділяти поняття справедливості з позицій матеріального права і здійснення правосуддя [6].

На нашу думку, якщо конституційне право на справедливий суд розглядається поза контекстом європейської правозастосовної практики, слід враховувати обидва види справедливості. Мається на увазі, що право на справедливий суд має включати в себе не тільки процесуальну діяльність, яка відповідає вимогам спра-

ведливості, а й прийняття судом підсумкового рішення, яке справедливо відновить суб'єктивні матеріальні права і законні інтереси. Слід наголосити, що в цій особливості проявляється відмінність в розумінні права на справедливий суд з позицій ЄСПЛ і з позицій українського судового процесу.

Слід звернути увагу на ще одну важливу тезу. Якщо в ідеалі справедливий судовий розгляд має своєю метою винесення справедливого судового акту, то практика і реалії повсякденної дійсності свідчать про зворотне. Не завжди ідеальне (а іноді просто формальне) дотримання умов справедливого судового розгляду автоматично резюмується в справедливому судовому рішенні.

Можна заперечити, що не можна розділяти такі правові явища, як процес в сенсі судового розгляду і винесення рішення. Відповідним аргументом є положення про те, що процес не існує заради себе самого, і рішення повинно відображати результат дотримання законних приписів судочинства. Підсумок – відновлення порушених суб'єктивних прав і законних інтересів.

Однак ми вважаємо, що головним у цьому аспекті є визнання того факту, що справедливість у процесуальній діяльності і справедливість судового правозастосування – це дві самостійних категорії. На жаль, в реальній дійсності є можливим їх роздільне існування. Судовий розгляд може проходити відповідно до нормативних приписів, але рішення не відповідатиме

критерієві справедливості. Можлива і зворотна ситуація: дефектне з точки зору конституційного права на справедливий розгляд судочинства може закінчитися, тим не менш, справедливим по суті рішенням суду. І та, і інша ситуації є шкідливими і є патологією з точки зору права. Правосуддя і його підсумок несуть у своєму змісті вимогу справедливості, яка є іманентною конституційно-правовою властивістю правосуддя і прийнятого за його результатами судового рішення.

Висновки. Підсумуємо співвідношення конституційного права на судовий захист і конституційного права на справедливий суд. Як було зазначено, справедливість – це імунна властивість права взагалі і правосуддя зокрема. Право на судовий захист знайшло своє відображення в міжнародно-правових актах про основні і невідчужувані права людини, закріплюється на конституційному рівні і є гарантією здійснення інших прав. Своім існуванням право на судовий захист обумовлює можливість реалізації інших прав. У свою чергу право на справедливий суд не можна визнати відмінною від права на судовий захист категорією. Разом з тим право на справедливий суд має дещо «прагматичний» характер. У цього права інша мета. Якщо конституційне право на судовий захист – це можливість отримати належне правосуддя, то конституційне право на справедливий суд відповідає на питання про те, яким це правосуддя має бути.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гардашук Т. Ідея справедливості в сучасному суспільстві. *Філософська думка*. 2003. № 1. С. 102–122.
2. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. С. 89.
3. Карпачова Н.І. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні. *Право України: юридичний журнал*. 2009. № 4. С. 4–21.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950. Рада Європи. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 листоп. № 215.
5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 No254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. No 30. Ст. 141.
6. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2008. №3. С.131–113.
7. Магрело М. Прецедент, який не зобов'язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3(28). С. 61–67.
8. Марочкін І. Є. Проблеми забезпечення самостійності судової влади. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 112. С. 167–177.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 21.01.2022 р.).

10. Мироненко О. Білль про права. Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 62.
11. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 18, № 19–20. ст. 132.
12. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації : монографія. Харків : ФІНН, 2011. 248 с.
13. Фрицький О. Ф. Конституційне право України. Київ : Юрінком. Інтер., 2004. 455 с.
14. Хартія основних прав Європейського Союзу URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-uevropejskogo-soyuzu/#:~:text=Хартія%20Європейського%20Союзу%20про%20основні,правовий%2C%20“конституційний”%20характер.&text=Одним%20із%20завдань%20Хартії%20було,на%20території%20усіх%20держав-членів.> (дата звернення: 21.01.2022 р.).
15. Чернишова Н.В. Судова влада в Україні : навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2011. 104 с.
16. Шишкіна Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2005. № 4. С. 102–104.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.732

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.9>

Буга Г. С.,

кандидат юридичних наук, доцент

Донецького державного університету внутрішніх справ

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ

У статті розглянуто теоретичні напрацювання вітчизняних вчених щодо порушення в галузі фінансів, на підставі чого окреслено стан дослідження у напрямку порушення порядку надання фінансових послуг у діяльності небанківських фінансових установ. У загальному встановлено, що безпосередньо проблематика діяльності небанківських фінансових установ вчених-адміністративістів не цікавила. У різні історичні періоди вони зосереджували увагу на загальних засадах адміністративно-правового регулювання у галузі економіки і у контексті такого підходу дуже фрагментарно висвітлювали їх діяльність. Саме тому дуже складно виокремити будь-які етапи доктринального дослідження адміністративно-правового забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ.

Констатовано, що на сьогодні, перед державними органами, що регулюють діяльність небанківських фінансових установ постають завдання щодо визначення стратегічних напрямів їх діяльності, пошуку підходів до забезпечення безпеки та запобігання порушенням у небанківській фінансовій сфері, які б відповідали реаліям і враховували тенденції розвитку суспільства й держави. У цьому контексті важливим кроком є концептуалізація наукових ідей і підходів до створення якісно нового адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки, аналізу складових діяльності небанківської фінансової системи, виявлення порушень у їх діяльності, удосконалення відповідного регулятивного законодавства й правозастосовної практики. Тому вирішенню наявних проблем забезпечення безпеки у сфері діяльності НФУ сприятиме активізація наукових розробок на сучасному етапі та впровадження найбільш прогресивних із них у практичну діяльність.

Ключові слова: небанківська фінансова установа, наука, безпека, дослідження.

Buha H. S. Scientific security in the field of non-banking financial institutions

Abstract. The financial security of the state is an integral part of the national security of the state and is closely interconnected with all economic processes taking place in society. It contributes to the creation of a socially oriented market economy, increases living standards and welfare, plays a leading role in effective economic policy, and is a guarantor of social stability in society and is a guarantee of financial development, its international arena as a competitive and investment-attractive subject.

Today there are certain potential threats to Ukraine's national security due to inadequate financial security of the state, in particular, reduced investment activity in the state, shadowing of the economy, instability of the national currency and credit and financial market, etc.

The article considers the theoretical achievements of domestic scientists on violations in the field of finance, based on which outlines the state of research in the direction of violation of the procedure for providing financial services in the activities of non-banking financial institutions. It is stated that today the state bodies regulating the activities of non-banking financial institutions face the task of defining strategic directions of their activities, finding approaches to security and preventing violations in the non-banking financial sphere that would correspond to reality and take into account trends and society. In this context, an important step is the conceptualization of scientific ideas and approaches to creating a qualitatively new administrative and legal mechanism for security, analysis of components of the non-banking financial system, identifying violations in their activities, improving relevant regulatory legislation and law enforcement practices. Therefore, the solution of existing security problems in the field of NFU activities will contribute to the intensification of scientific developments at the present stage and the introduction of the most progressive of them in practice.

Key words: non-bank financial institution, science, security, research.

Постановка проблеми. Фінансова безпека держави є невід'ємною складовою національної безпеки держави та перебуває в тісному взаємозв'язку з усіма економічними процесами, що відбуваються в суспільстві. Вона сприяє створенню соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечує зростання рівня життя й добробуту населення, відіграє провідну роль у провадженні ефективної економічної політики держави, а також виступає гарантом соціальної стабільності в суспільстві та є запорукою фінансового розвитку країни, її становлення на міжнародній арені як конкурентоспроможного й інвестиційно-привабливого суб'єкта [1, с. 6].

Сьогодні існують певні потенційні загрози національній безпеці України, що зумовлені неналежним забезпеченням фінансової безпеки держави, зокрема, зниження інвестиційної активності в державі, тінізація економіки, нестабільність національної валюти й кредитно-фінансового ринку тощо.

Розв'язанню наявних проблем адміністративно-правового забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ (НФУ) сприятиме активізація наукових розробок на сучасному етапі та впровадження найбільш прогресивних із них у практичну діяльність. Значна роль у цьому приділяється ученими, а сутність реалізації наукових досліджень полягає в передачі їх результатів практиці. Наукові здобутки щодо механізму адміністративно-правового забезпечення безпеки у сфері діяльності НФУ будуть вносити бажані зміни і створювати необхідні умови удосконалення їх функціонування на науковій основі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що проблематика наукового забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ розглядалася багатьма вітчизняними вченими-теоретиками. Доречним буде виокремити праці таких науковців, як С.Ф. Денисюк, А.Т. Ковальчук, О.В. Кузьменко, О.С. Лагода, О.В. Тихонова та ін. Незважаючи на те, що важливі аспекти наукового забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ відображено в працях указаних дослідників, водночас остаточно не сформовано комплексного бачення щодо наукового забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ.

Мета цієї статті полягає у визначенні наукового забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ, законодавчої регламентації, з'ясуванні недоліків та прогалин у чинному законодавстві.

Виклад основного матеріалу. У загальному, безпосередньо проблематика діяльності НФУ вчених-адміністративістів не цікавила. У різні історичні періоди вони зосереджували увагу на загальних засадах адміністративно-правового регулювання у галузі економіки і у контексті такого підходу дуже фрагментарно висвітлювали (іноді навіть не згадували їх) діяльність НФУ. Саме тому дуже складно виокремити будь-які етапи доктринального дослідження адміністративно-правового забезпечення безпеки у сфері діяльності НФУ.

Можна вести мову про дослідження проблематики взагалі процедур створення суб'єктів господарювання, в тому числі й у сфері, яка привертає увагу, ліцензування певних видів діяльності у працях вчених-адміністративістів, положення яких цілком можливо застосовувати і для діяльності НФУ. Наприклад, праці О. Рябченко, Г. Остапович, С. Буткевича, А. Шеваріхіна, І. Шамрай, К. Рябець. Щоправда, з кінця ХХ ст. розпочався умовно виділений активний етап доктринальних досліджень відповідних узагальнених питань з елементами спеціалізації – щодо специфіки діяльності окремих суб'єктів, наприклад, товариств з обмеженою відповідальністю (праці Н. Галіциної), або ж стосовно окремої сфери діяльності, наприклад, автомобілебудування, електроенергетики, банківської справи, антимонопольної діяльності тощо (праці О. Губрієнко, Ю. Пирожкової, Є. Курінного, П. Харченка та інших). Саме посилення принципу спеціалізації доктринальних досліджень щодо певної сфери суспільних відносин, або ж певного суб'єкта таких відносин є характерним для наукових робіт, в тому числі і щодо питань адміністративно-правового регулювання процедур створення і діяльності суб'єктів, які з'явилися саме з кінця ХХ ст. Це цілком виглядає обґрунтованим у контексті кардинального перегляду предмету адміністративного права, пошуку нових пріоритетів наукових досліджень з адміністративно-правової проблематики, запозичення позитивного зарубіжного досвіду у відповідній сфері.

У сучасній вітчизняній науковій літературі можна вести мову про одночасне домінування кількох напрямків досліджень, які, взаємодоповнюючи один одного, сприяють більш-менш поглибленому дослідженню проблематики адміністративно-правового забезпечення безпеки у сфері діяльності НФУ, зокрема:

а) висвітлення проблем адміністративно-правового регулювання у галузі економіки, а інколи фінансів, яке збереглося ще з попередніх років і з деякими змінами, зумовленими вимогами часу спостерігається і в наш час (воно дозволяє отримати уявлення про загальні питання);

б) ґрунтовне дослідження адміністративних процедур, їх різновидів взагалі й намагання виділити специфіку їх прояву або в діяльності окремих суб'єктів, або ж у певній сфері суспільних відносин (в тому числі економічній, фінансовій тощо);

в) вивчення адміністративно-деліктної проблематики, оскільки відповідні відносини за участю НФУ також у певній мірі можна вважати складовою адміністративно-правового регулювання їх діяльності.

Сплеск уваги вчених-юристів до проблематики адміністративних процедур обумовлений оновленим поглядом на систему адміністративного права, адміністративного процесу, зростанням ролі процедурних відносин у діяльності суб'єктів, зростанням ролі процедурних відносин у діяльності суб'єктів публічного адміністрування, розробкою проекту Адміністративно-процедурного кодексу України, що у свою чергу, потребує надійного фундаменту. Саме роботи О. Кузьменко [2], О. Миколенка [3], О. Лагоди [4], С. Денисюка [5] та інших, щоправда із урахуванням специфіки діяльності, можна використовувати як базові при дослідженні адміністративно-правового регулювання порядку створення і діяльності НФУ. Цілком можливим є також зосередження уваги на наукових працях, в яких висвітлюються питання адміністративно-правового регулювання аналогічних адміністративних процедур, щоправда стосовно діяльності інших суб'єктів, (наприклад, щодо товариств з обмеженою відповідальністю – роботи Н. Галіциної [6]). Однак саме спеціалізований характер наукових досліджень відрізняє роботи такого різновиду, і їх також слід використовувати, що дозволяє запозичити певні результати, а також методику дослідження.

Про дослідження адміністративно-правового регулювання взагалі, в тому числі і порядку створення та діяльності НФУ, у вітчизняній адміністративно-правовій доктрині можна вести мову з кінця ХХ ст. До цього часу відповідні дослідження характеризувалися узагальненим характером при висвітленні особливостей адміністративно-правового регулювання у галузі економіки, фінансів. Сучасний період відзначається певною спеціалізацією доктринальних правових досліджень при однозначному пануванні кількох базових (умовно виділених) напрямків, спрямованих на з'ясування реального правового потенціалу адміністративних процедур, адміністративної відповідальності (в тому числі щодо окремих сфер відносин та окремих суб'єктів), адміністративного судочинства та загальних напрямків адміністративно-правового регулювання у НФС. Саме посилення засад спеціалізації варто вважати пріоритетним напрямком адміністративно-правових доктринальних досліджень, що і дозволить сформувати оновлений науковий базис для сучасного нормотворчого процесу, спрямованого на створення правових засад створення і діяльності НФУ.

Вивчення й аналіз наукових досліджень за періоди незалежності України свідчить, що деяким проблемам адміністративно-правового регулювання діяльності НФУ та забезпечення фінансової безпеки за цим напрямком присвячено наукові дослідження таких науковців, як:

А. Т. Ковальчук у дисертації «Фінансово-правове регулювання грошово-кредитних відносин» провів комплексне наукове дослідження проблем фінансово-правового регулювання грошово-кредитних відносин в умовах ринкової трансформації. З'ясовано сутність та виявлено характерні особливості фінансового права; запропонована концепція вдосконалення правового режиму грошово-кредитної сфери; сформульовано законодавчо-правові підходи до фінансово-правового регулювання монетарної політики. Обґрунтовано, що грошово-кредитна сфера у правовому вимірі – це означена сукупність принципів, критеріїв, правил та організаційних форм, які базуючись на чинному законодавстві, забезпечують необхідні умови для реалізації і розвитку грошово-кредитних відносин. Доведено, що законодавчо-правове забезпечення грошово-кредитних відносин супрово-

джується юридичними колізіями, окремі з яких носять антагоністичну природу; проаналізовано правовий режим безготівкового грошового обігу, а також консорціумного кредитування [7].

Л. В. Андрущенко своє дослідження «Державно-правове регулювання страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності» (2008 р.) присвятила дослідженню державно-правового регулювання страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Визначено поняття, принципи, операції, ризики та специфіку страхування у зовнішньоекономічній сфері. Розглянуто деякі види страхових правопорушень та викладено сутність інституту перестрахування у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Виокремлено групи факторів, що впливають на ефективність регулювання діяльності на вітчизняному страховому ринку. У роботі подаються висновки, пропозиції і рекомендації щодо підвищення ефективності державно-правового регулювання страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Дисертація розкриває комплекс теоретично-методологічних і практичних питань щодо основних напрямків подальшого розвитку національного законодавства, яке регулює відносини у сфері страхування [8].

А. В. Духневич у своїй монографії «Кредитні спілки в Україні: історія та сучасність» (2010 р.) визначив правове становище кредитних спілок як позабанківського кредитно-фінансового інституту, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг своїм членам; обґрунтував необхідність внесення змін до законодавчого визначення кредитної спілки як неприбуткової організації, заснованої фізичними особами на кооперативних засадах із метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднання грошових внесків членів кредитної спілки; виділив три основні типи кредитних спілок: ринкового, соціального та інфраструктурного напрямків, що обумовлено принципами об'єднання їх членів; визначив співвідношення кредитної спілки як об'єднання, що діє на кооперативних засадах, з іншими господарськими утвореннями; провів правовий аналіз структури органів управління та доведено доцільність розмежування управлінської структури на три основні гілки: вищу,

контрольну та виконавчу, які забезпечують ефективне функціонування кредитних спілок; обґрунтував необхідність здійснення функцій контролю за діяльністю кредитних спілок не лише органами державної виконавчої влади але й органами громадського контролю; надав правовий аналіз права членства в кредитній спілці, який ґрунтується на принципі добровільності вступу; визначив власно кредитні та пов'язані з ними кредитно-фінансові майнові групи операцій кредитної спілки [9].

У свою чергу Д. В. Кіріка «Правові та організаційні засади фінансового моніторингу у сфері страхової діяльності в Україні» (2010 р.) визначила поняття адміністративно-правового регулювання протидії відмиванню коштів у сфері страхової діяльності; сформулювала особливості адміністративно-правових відносин щодо протидії відмиванню коштів у сфері страхової діяльності; з'ясувала відмінність адміністративно-правових відносин щодо протидії відмиванню коштів у сфері страхової діяльності від інших, що полягає у своєрідності структурних елементів цих правовідносин, тобто у своєрідності їх суб'єктів, об'єкта та змісту; визначила й обґрунтувала методи адміністративно-правового регулювання страхової діяльності щодо протидії відмиванню коштів, що полягають у сукупності прийомів і способів цілеспрямованого та конкретно визначеного і законодавчо врегульованого впливу суб'єктів управління (органів державної влади й управління або їх посадових осіб) на підпорядковані їм колективи, групи людей або окремих громадян [10].

Дисертація А. А. Довгополик «Адміністративно-правове регулювання порядку створення та діяльності кредитних спілок в Україні» (2011 р.), яка присвячена висвітленню адміністративно-правових засад регулювання порядку створення та діяльності кредитних спілок в Україні як різновиду господарюючих суб'єктів. Приділяється увага феномену кредитних спілок в системі суб'єктів адміністративно-правових відносин, історіографії дослідження у адміністративно-правовій науці адміністративно-правового регулювання подяку їх створення та функціонування із виділенням конкретних етапів та характеристикою генезису нормативного закріплення засад їх створення та діяльності, детальному аналізу особливостей

реєстрації відповідних спілок, ліцензуванню їх діяльності, встановленню кваліфікаційних вимог щодо допуску до професійної діяльності, взаємодії кредитних спілок з іншими суб'єктами правовідносин, державному контролю за діяльністю кредитних спілок та припиненню, а також зарубіжному досвіду нормативного врегулювання відповідних питань, напрямкам його запозичення та основним шляхам вдосконалення відповідного різновиду правового регулювання порядку створення та діяльності кредитних спілок в Україні [11].

Значний інтерес представляє робота О. Є. Картамишевої «Адміністративно-правове регулювання діяльності небанківських фінансових установ в Україні» (2012 р.), яка є одним з перших у вітчизняній юридичній науці монографічним дослідженням правових проблем адміністративно-правового регулювання діяльності НФУ в Україні. Автором визначена проблемна ситуація у сфері адміністративно-правового регулювання діяльності НФУ та здійснено її всебічний аналіз. Проаналізовані соціально-економічні та правові причини виникнення НФУ на території України і зроблено висновок, що саме в середині 19 століття вони сформувалися як складова кредитної системи країни; сформульовано визначення «небанківська фінансова установа» як юридична особа із спеціальним правовим статусом, внесена до державного реєстру фінансових установ, яка на підставі ліцензії Національного банку України виконує окремі банківські операції, спеціалізується на наданні певних видів фінансових послуг шляхом недепозитної мобілізації коштів фізичних і юридичних осіб, розміщенням їх від свого імені і на власний ризик, створюючи при цьому власні зобов'язання і вимоги з метою задоволення потреб замовників, а також отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів; доведено, що необхідність адміністративно-правового регулювання діяльності НФУ та здійснення нагляду за їх діяльністю обумовлюється вимогами правових норм, які встановлюють правовий статус НФУ і в першу чергу їх спеціальну правоздатність [12]. На наш погляд, окрім зазначеного, ця робота цікава тим, що у ній запропоновано науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності НФУ в Україні.

У той же час, Н. О. Шмігельська в роботі «Адміністративно-правове регулювання профілактики правопорушень у сфері економіки» розглянула питання адміністративно-правового регулювання профілактики правопорушень у сфері економіки [13].

У дисертаційній роботі О. О. Гудзоватої на тему «Механізми реалізації грошово-кредитної політики в системі зміцнення фінансової безпеки України» (2019 р.) [14] розроблено теоретико-методологічні положення системної державної грошово-кредитної політики у сфері фінансової безпеки держави як тріади складових: 1) структурно-функціональної – протидії системі ризиків і загроз за напрямками та сферами, формами і видами; 2) інституційно-організаційної – системи фінансово-економічних, соціальних, організаційних відносин і зв'язків, сукупності інституцій та середовища їх діяльності; 3) елементно-ресурсної – системного комплексу елементів і засобів державного регулювання (рівнів, форм, цілей, ресурсного забезпечення, механізмів та інструментів).

У контексті нашого дослідження слід звернути увагу на низку дисертаційних досліджень, які були підготовлені в останні роки. Так, наприклад, викликає певний інтерес робота В. В. Чернея «Теоретичні та практичні засади запобігання злочинам у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні» (2014 р.), у якій з наукових позицій проведено ретроспективний аналіз діяльності щодо запобігання злочинам у сфері діяльності НФУ, що надало можливість окреслити шість етапів розвитку кримінального законодавства, зумовлених як об'єктивними закономірностями становлення фінансового ринку, так і характером суспільно-політичних процесів у державі в різні історичні періоди; розкрито зміст діяльності НФУ не лише в аспекті реалізації ними функцій фінансових посередників, але і як суб'єктів запобігання злочинам, що взаємодіють з правоохоронними органами, державними регуляторами, учасниками фінансового ринку та громадськістю з метою захисту прав і законних інтересів споживачів небанківських фінансових послуг; з огляду на виявлені тенденції розвитку криміногенних явищ і процесів на ринку небанківських фінансових послуг у незалежній Україні, здійснено прогноз перспективних змін криміногенної ситуації в найближчі роки, на основі чого запропоновано низку змін і доповнень до законодавства, а також визначено пріоритетні завдання правоохоронних

органів щодо запобігання злочинам; запропоновано систему правових та організаційних заходів запобігання найбільш небезпечним злочинам на ринку страхування, у сфері діяльності кредитних спілок, інвестиційних компаній (фондів), а також інших суб'єктів, які надають небанківські фінансові послуги; удосконалено науково-теоретичні положення стосовно законодавчого забезпечення виявлення та припинення діяльності організацій, створених за принципом «фінансової піраміди», до завершення активної фази злочинної діяльності таких організацій, зокрема шляхом запровадження кримінальної відповідальності за організацію фінансових пірамід, а також правові та організаційні засади взаємодії правоохоронних органів як між собою, так і з іншими органами, що здійснюють нагляд і контроль за додержанням фінансового законодавства, та різними учасниками фінансового ринку, на загальнодержавному, відомчому (міжвідомчому) та міжнародному рівнях під час виявлення та припинення злочинів та ін. [15].

В. О. Басай дисертація на тему «Запобігання порушенням порядку надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні» (2021 р.) присвячена теоретико-прикладним проблемам запобігання порушенням порядку надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні. У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення

наукового завдання, яке полягає у тому, щоб з'ясувати сутність, зміст та особливості запобігання порушенням порядку надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні, а також спираючись на позитивний вітчизняний та зарубіжний досвід встановити напрямки вдосконалення норм чинного законодавства у відповідній сфері суспільних відносин [16].

Висновок. Таким чином, вирішенню наявних проблем забезпечення безпеки у сфері діяльності НФУ сприятиме активізація наукових розробок на сучасному етапі та впровадження найбільш прогресивних із них у практичну діяльність. У працях вчених (В. О. Басая, А. А. Довгополик, А. В. Духневича, О. Є. Картамишевої, Н. О. Шмігельської та інших) основна увага зосереджена переважно на висвітленні адміністративно-правових засад регулювання порядку створення та діяльності НФУ в Україні як різновиду господарюючих суб'єктів, аналізу особливостей управлінської діяльності, ліцензування, а також характеристиці різних видів юридичної відповідальності. Більшість із них виконано багато років тому, що з об'єктивних причин не відображає повною мірою особливості адміністративно-правового регулювання діяльності НФУ, забезпечення фінансової безпеки у сфері їх діяльності в умовах реформування контролюючих органів, а запобігання порушенням порядку надання фінансових послуг НФУ у роботах вказаних вчених в Україні не проводилось.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тихонова О. В. Фінансова безпека України: кримінально-правові та кримінологічні основи: ...монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2015. 484 с.
2. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. К., 2006. 404 с.
3. Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. 336 с.
4. Лагода О. С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2007. 187 с.
5. Денисюк С. Ф. Громадський контроль за правоохоронною діяльністю в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». Дніпропетровськ, 2010. 36 с.
6. Коломоець Т. О., Галіцина Н. В. Адміністративно-правове регулювання порядку створення і діяльності товариств з обмеженою відповідальністю в Україні. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. 290 с.
7. Ковальчук А. Т. Фінансово-правове регулювання грошово-кредитних відносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2004. 170 с.
8. Андрущенко Л. В. Державно-правове регулювання страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2008. 181 с.
9. Духневич А. В. Кредитні спілки в Україні: історія та сучасність : навч. посіб. Луцьк, 2010. 234 с.
10. Кіріка Д. В. Правові та організаційні засади фінансового моніторингу у сфері страхової діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2010. 220 с.
11. Довгополик А. А. Адміністративно-правове регулювання порядку створення та діяльності кредитних спілок в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2011. 254 с.

12. Карташова О. Є. Адміністративно-правове регулювання діяльності небанківських фінансових установ в Україні: дис...канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2012. 195. с.
13. Шмігельська Н. О. Адміністративно-правове регулювання профілактики правопорушень у сфері економіки: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2016. 173 с.
14. Гудзовата О. О. Механізми реалізації грошово-кредитної політики в системі зміцнення фінансової безпеки України : дис...докт. юрид. наук: 21.04.01. Київ, 2019. 421 с.
15. Черней В. В. Теоретичні та практичні засади запобігання злочинам у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні: дис...докт. юрид. наук: 12.00.08. К., 2014. 523 с.
16. Басай В. О. Запобігання порушенням порядку надання фінансових послуг кредитними спілками в Україні: дис...докт. філос.: 081 – Право. Київ, 2021. 295 с.

УДК 347.191

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.10>**Вінтоняк Н. Д.,**кандидат юридичних наук,
науковий співробітникНауково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України**УПРАВЛІННЯ ТОВАРИСТВОМ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
НА ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА**

Анотація. Статтю присвячено аналізу законодавства, що регулює управління товариством з обмеженою відповідальністю на період дії воєнного стану. Необхідність такого дослідження пов'язана з тим, що на жаль, порушення кордонів нашої держави та введення воєнного стану на території України вплинуло, як на життя фізичних осіб, так і на діяльність юридичних осіб.

Товариства з обмеженою відповідальністю є найбільш поширеною організаційно-правовою формою юридичних осіб корпоративного типу. Чинне законодавство передбачає ряд норм, які безпосередньо впливають на ефективність корпоративного управління, а також закріплює ряд правил управління товариством з обмеженою відповідальністю. Зважаючи на це, у статті проаналізовано норми ЗУ «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та положення нормативно-правових актів, які прийняті на період дії введення воєнного стану в Україні.

У статті зазначається, що на період дії воєнного стану у разі неможливості проведення загальних зборів з фізичною присутністю учасників доцільно проводити загальні збори у режимі відеоконференції. Йдеться також про можливість застосовувати за аналогією нормативно-правові акти прийняті щодо акціонерних товариств (проведення загальних зборів протягом 90 днів після завершення дії воєнного стану; повноваження органів управління товариством, які завершуються протягом строку дії воєнного стану, продовжити до дати завершення дії воєнного стану).

Відзначено також, що при прийнятті рішень загальними зборами учасників необхідно враховувати, що запроваджено обмеження на проведення державної реєстрації змін до відомостей про товариства з обмеженою відповідальністю під час дії воєнного стану на території України. З урахуванням певних особливостей вчиняються також нотаріальні дії за зверненням кінцевого бенефіціарного власника або учасника товариства, що має частку у статутному капіталі 10 і більше відсотків та є громадянин Російської Федерації.

Ключові слова: управління, загальні збори, товариство з обмеженою відповідальністю, воєнний стан, законодавство.

Vintoniak N. D. Managing a limited liability company under martial law: analysis of the legislation

Abstract. The article deals with analyzing legislation that regulates the activity of a Limited Liability Company (LLC) under martial law. The necessity of the following research is unfortunately caused by the invasion of our country and as a result imposition of martial law, which has impacted both natural and legal persons.

Limited Liability Companies are the most widespread type of legal entity in our country. Current legislation stipulates several provisions that directly affect the efficacy of corporate governance as well as provisions that govern the activity of the LLC. Taking the aforementioned into account, the article analyzes the provisions of the law of Ukraine "On Limited Liability Companies and Companies with additional responsibility" as well as legislation passed under martial law.

The article points out that if there is no opportunity to hold a general meeting with all members of an LLC physically present, there can be a video conference instead. The article also discusses an opportunity of, by analogy, applying the legislation that regulates the activity of stock companies (holding a general meeting within 90 days upon an official end to the martial law; extending the authority of the managing body of the company that has expired until an official end to martial law).

It is also noted that members of an LLC while making decisions at the general meeting must take into account the limitations on registering any changes relating to the LLC in the State Register under the martial law on the territory of Ukraine. Taking into account certain peculiarities, notary acts may be carried out upon the final beneficiary's (real owner's) request or an LLC member's request if their percentage of ownership is at least 10% and they are a citizen of the Russian Federation.

Key words: management, general meeting, limited liability company, martial law, legislation.

Постановка проблеми. У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України на території України з 24 лютого 2022 року введено воєнний стан згідно Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [1] та продовжено згідно Указу Президента України «Про продовження дії воєнного стану в Україні» № 133/2022 від 14 березня 2022 року [2].

Згідно ст. 1 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» [3] воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Зрозуміло, що порушення кордонів нашої держави Російською Федерацією та запровадження воєнного стану в Україні позначилося на діяльності всіх організаційно-правових форм юридичних осіб корпоративного типу, в тому числі і на діяльності та управлінні товариств з обмеженою відповідальністю (надалі – ТОВ).

Загалом чинне законодавство передбачає ряд норм, які безпосередньо впливають на ефективність корпоративного управління, а також закріплено ряд правил, як наприклад, порядок скликання загальних зборів учасників, прийняття рішення загальних зборів тощо. Низка нормативно-правових актів прийняті і в період воєнного часу, які так чи інакше торкаються управління товариством. Тому реалії сьогодення свідчать про актуальність аналізу законодавства в межах зазначеного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Управління ТОВ є одним з напрямів реалізації корпоративного управління. ЗУ «Про товариства з обмеженою та товариства з додатковою відповідальністю» (надалі – ЗУ «Про ТОВ та ТДВ») не

визначає поняття «корпоративне управління». На законодавчому рівні зміст корпоративного управління розкривається у ст. 1 ЗУ «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» [4] та п. 27 ст. 1 ЗУ «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [5]. Корпоративне управління визначається як система відносин, яка визначає правила та процедури прийняття рішень щодо діяльності господарського товариства та здійснення контролю, а також розподіл прав і обов'язків між органами товариства та його учасниками стосовно управління товариством.

Згідно п. 1 ч. 1 ст. 116 ЦК України [6] та п. 1 ч. 1 ст. 5 ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» [7] учасники товариства мають право брати участь в управлінні товариством у порядку, передбаченому цим законодавством та статутом товариства. Тобто реалізація корпоративних прав учасників ТОВ здійснюється через їх участь в управлінні товариством.

В. А. Васильєва зазначає, що реалізація права на управління передбачає необхідність впорядкованого вчинення дій, спрямовану на максимальну ефективність володіння корпоративними правами [8, с. 26]. На думку

С. С. Кравченко управління покликане вирішити основне завдання — так організувати діяльність, аби товариство ефективно здійснювало свої повноваження і тим самим забезпечувало прибутковість майнових прав учасників [9, с. 11].

Вищим органом управління ТОВ є загальні збори учасників. Відповідно до ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» загальні збори скликаються чергово або позачергово. Вимога про скликання один раз на рік протягом 6 місяців наступного за звітним роком, якщо інше не встановлено законом, законодавцем передбачена для чергових зборів відповідно до ч. 2 ст. 31 ЗУ «Про ТОВ та ТДВ». Допускається можливість скликання чергових загальних зборів протягом іншого строку у випадку, якщо така норма встановлена законом, норми якого поширюються на правовий статус вказаних товариств. До порядку денного річних загальних зборів учасників обов'язково вносяться питання про розподіл чистого прибутку товариства, про виплату дивідендів та їх розмір.

Ч. 3 ст. 31 ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» передбачено обов'язковість скликання позачергових зборів. Зокрема позачергові збори скликаються виконавчим органом, якщо вартість чистих активів товариства знизилася більш як на 50 відсотків порівняно з цим показником станом на кінець попереднього року. Згідно ст. 1 ЗУ «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» активи – ресурси, контролювані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигод у майбутньому [10]. Позачергові збори у такому випадку мають відбутися протягом 60 днів з дня зниження вартості чистих активів. До порядку денного мають бути включені обов'язково питання, що стосуються заходів, які мають бути вжиті для покращення фінансового стану товариства, зменшення статутного капіталу товариства або ліквідації товариства.

Відповідно до ч. 3 ст. 33 ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» загальні збори учасників передбачають спільну присутність учасників товариства в одному місці для обговорення питань порядку денного або можуть проводитися у режимі відеоконференції, що дозволяє бачити та чути всіх учасників загальних зборів учасників одночасно. Аналіз зазначеної статті свідчить про можливість проведення загальних зборів за допомогою електронних засобів зв'язку.

Р. О. Сабодаш зазначає, що при проведенні загальних зборів учасників товариства належить обрати такий застосунок чи он-лайн сервіс для проведення загальних зборів в режимі відеоконференції, що забезпечить належну схему електронної ідентифікації учасників загальних зборів та їх автентифікації, належну реєстрацію учасників, дозволить зберегти запис відповідних зборів учасників, дозволить учасникам загальних зборів працювати он-лайн із документами, підготовленими для проведення загальних зборів учасників, та забезпечить можливість голосування і підписання електронних документів під час проведення загальних зборів [11, с. 136-137].

О. І. Зозуляк відзначає, що розвиток новітнього національного корпоративного законодавства з пріоритетністю інструментарію дистанційного управління є абсолютно об'єктивним, обумовлений як вимогами ЄС, сприйняттям українських юридичних осіб кор-

поративного типу як надійних партнерів, так і здатністю бізнесу функціонувати в умовах карантинних обмежень [12, с. 48]. Схожу думку висловлює Лукач І. В., яка відзначає, що у відповідності до сучасних тенденцій та прагнення України до євроінтеграції має бути дано пріоритет дистанційному голосуванню за допомогою електронних засобів інформації [13, с. 230].

Наприклад, Директивою Європейського Парламенту та Ради № 2007/36/ЄС від 11 липня 2007 року «Про здійснення певних прав акціонерів лістингових товариств» передбачено можливість участі акціонерів у будь-якій формі за допомогою електронних засобів, зокрема трансляція загальних зборів у режимі реального часу; двосторонній зв'язок у режимі реального часу, що дозволяє акціонерам виступати на загальних зборах, перебуваючи на великій відстані від місця проведення зборів [14].

За загальним правилом виконавчий орган товариства скликає загальні збори учасників шляхом надсилання повідомлення про це кожному учаснику товариства. Повідомлення надсилається поштовим відправленням з описом вкладення (ч. 4, 5 ЗУ «Про ТОВ та ТДВ»). Статутом товариства передбачається можливість передбачити інший спосіб повідомлення. Наприклад, це може бути надсилання повідомлення на електронну пошту. В умовах воєнного стану такий надсилання повідомлень засобами електронного зв'язку є найбільш прийнятним, оскільки не всі мають фактичний доступ до поштових повідомлень.

У ч. 7 ст. 33 ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» зазначено, що загальні збори учасників проводяться за місцезнаходженням товариства, якщо інше не встановлено статутом товариства. Проведення загальних зборів за межами території України допускається лише за одностайною письмовою згодою всіх учасників товариства.

Разом з тим, ч. 10 ЗУ ст. 31 ЗУ «Про ТОВ та ТДВ» законодавцем передбачено, що загальні збори учасників можуть прийняти рішення з будь-якого питання без дотримання вимог, встановлених законом та статутом товариства щодо порядку скликання загальних зборів учасників та щодо повідомлень. Єдиною умовою є те, що в таких загальних зборах учасників взяли участь всі учасники товариства та всі вони надали згоду на розгляд таких питань.

Немало ТОВ стикнулися із ситуацією, коли проведення загальних зборів за місцезнаходженням товариства є неможливим у зв'язку з загрозою для життя та здоров'я учасників, руйнуванням доріг, інфраструктури тощо. Зважаючи на наведене, з метою мінімізації ризиків негативного впливу військової агресії цілком правильно на період дії воєнного стану у разі неможливості проведення очних загальних зборів з фізичною присутністю учасників проводити загальні збори у режимі відеоконференції. Допускається також можливість застосування за аналогією положення Рішення НКЦПРФ від 16.03.2022 року № 177 «Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану» [15]. Зазначим рішенням вирішено встановити, що у разі неможливості проведення загальних зборів акціонерів в період дії воєнного стану відповідно до Тимчасового порядку скликання та дистанційного проведення загальних зборів акціонерів та загальних зборів учасників корпоративного інвестиційного фонду:

1) загальні збори акціонерів акціонерного товариства мають бути проведені протягом 90 днів після завершення дії воєнного стану;

2) повноваження органів управління товариством, повноваження яких завершуються протягом строку дії воєнного стану, вважаються продовженими до дати завершення дії воєнного стану.

Відзначимо також, що при прийнятті рішень загальними зборами учасників ТОВ необхідно також враховувати, що запроваджено певні обмеження на проведення державної реєстрації внесення змін до відомостей про юридичну особу під час дії воєнного стану на території України. Постановою КМУ «Деякі питання державної реєстрації в умовах воєнного стану та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164» № 209 від 06 березня 2022 року [16] постановлено, що в умовах воєнного стану державна реєстрація юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань проводиться виключно державними реєстраторами юридичних осіб, включеними до затвердженого Міністерством юстиції переліку державних реєстраторів та посадових осіб, якими в умовах воєнного стану надається доступ до Єдиного державного реєстру

юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Перелік може передбачати обмеження (умови) проведення (прийняття) включеними до нього державними реєстраторами, посадовими особами реєстраційних дій.

Згаданою постановою також передбачено, що вимоги законодавства щодо необхідності нотаріального засвідчення справжності підпису на документі для державної реєстрації не застосовуються у разі, коли такий підпис виконано у присутності державного реєстратора, посадової особи із встановленням особи підписанта на підставі документа, що посвідчує особу, передбаченого Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», якщо відповідні обмеження (умови) не передбачено переліком.

Міністерство юстиції України на своєму офіційному порталі [17] повідомило, що в умовах воєнного стану з огляду на необхідність забезпечення достовірності відомостей Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань реалізовано можливість проведення найбільш нагальних реєстраційних дій. В умовах воєнного стану дозволено тільки два випадки державної реєстрації внесення змін до відомостей по ТОВ, а саме:

1) зміни керівника товариства у зв'язку з його смертю;

2) зміни місцезнаходження товариства.

Водночас, на офіційному порталі зазначено, що Міністерство юстиції України працює над розширенням видів адміністративних послуг, що надаються на території України, де відсутні бойові дії. Зважаючи на наведене допускаємо, що зазначений перелік державної реєстрації змін до відомостей по ТОВ може змінюватися на період дії воєнного стану.

Необхідно також враховувати порядок вчинення нотаріальних дій в умовах воєнного стану. КМУ прийнято Постанову «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» № 164 від 28 лютого 2022 року [18]. Передбачено, що в умовах воєнного стану нотаріальні дії вчиняються з урахуванням таких особливостей:

- незавершені нотаріальні дії за зверненням юридичної особи, створеної та зареєстро-

ваної відповідно до законодавства Російської Федерації, або юридичної особи, створеної та зареєстрованої відповідно до законодавства України, кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером), що має частку у статутному капіталі 10 і більше відсотків, якої є громадянин Російської Федерації або юридична особа, створена та зареєстрована відповідно до законодавства Російської Федерації, зупиняються до прийняття та набрання чинності Законом України щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресо-

ром. Нотаріус зобов'язаний відмовити у вчиненні нотаріальної дії.

Висновки. Аналіз чинного законодавства свідчить про те, що органам управління товариств з обмеженою відповідальністю слід керуватися нормами ЗУ «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та враховувати положення нормативно-правових актів, які прийняті в період воєнного стану. Зважаючи на те, законодавство в умовах воєнного стану постійно оновлюється, необхідно відслідковувати його чинність та актуальність на момент прийняття рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022>.
2. Про продовження дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 133/2022 від 14 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків: Закон України від 30.10.1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80>.
5. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
7. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 17.06.2018 року № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>.
8. Васильєва В. А. Корпоративні правочини: поняття та особливості. Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин: *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України* (23-24 вересня 2011 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С. 25-28.
9. Кравченко С. С. Юридична природа прав учасників господарських товариств. Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ. 2007. 18 с.
10. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.
11. Сабодаш Р. Б. Проведення загальних зборів учасників ТОВ в режимі відеоконференції: проблеми ідентифікації учасників. *Корпоративне право України та країн Європейського Союзу: новели законодавства. Збірник наукових праць за матеріалами XVI Міжнародної науково-практичної конференції* (5-6 жовтня 2018 р., м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Івано-Франківськ. 2018. С. 134.
12. Зозуляк О. І. Дистанційне проведення загальних зборів акціонерів: сучасний стан та тенденції удосконалення правового регулювання. Законодавство про акціонерні товариства: новачки та перспективи: *Збірник наукових праць за матеріалами XVIII Міжнародної науково-практичної конференції* (23 жовтня 2020 року, м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Київ – Івано-Франківськ, 2020. С. 48-52.
13. Лукач І. В. Правовий аспект заочного голосування на загальних зборах в корпораціях. *Наукове видання. Юридичний вісник*. № 3. НУ «Одеська юридична академія». 2014. С. 226-231.
14. Директива Європейського Парламенту та Ради № 2007/36/ЄС від 11 липня 2007 року «Про здійснення певних прав акціонерів лістингових товариств». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/uri=celex%3A32007L0036>.

15. Щодо особливостей функціонування органів управління акціонерів акціонерного товариства на період дії воєнного стану: Рішення НКЦПРФ від 16.03.2022 року № 177. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KL220005>.

16. Деякі питання державної реєстрації в умовах воєнного стану та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164: Постанова Кабінету Міністрів України № 209 від 06 березня 2022 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-derzhavnoyi-reyestratsiyi-v-umovah-voyennogo-stanu-ta-vnesennya-zmin-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-28-lyutogo-2022-r-164-209>.

17. Порядок державної реєстрації юридичних осіб та ФОП в період воєнного стану: офіційний портал Міністерства юстиції України URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/poryadok-derjavnoi-reestratsii-yuridichnih-osib-ta-fop-v-period-voennogo-stanu>.

18. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України № 164 від 28 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF>.

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.11>**Деркач Е. М.,**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса**ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ
ВАНТАЖІВ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ**

Анотація. У статті висвітлено найбільш важливі проблеми, пов'язані із здійсненням міжнародних перевезень вантажів автомобільним транспортом, та обґрунтування шляхів щодо їхнього подолання. Підкреслюється багаторівневе правове регулювання міжнародного перевезення вантажів автомобільним транспортом як трансграничної діяльності: 1) національний рівень (законодавство України, зокрема Закон України «Про автомобільний транспорт», та законодавство країни, територією якої здійснюється перевезення вантажу); 2) міжнародному рівні (дво- та багатосторонні міжнародні договори, зокрема Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів (1956); Європейська угода щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (1970); Європейська Угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (1957) та ін.).

Стверджується, що автомобільний транспорт забезпечує значну частину торгівлі товарами між Україною та ЄС та є важливою умовою для ефективного функціонування Поглибленої і всеохопної зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Співпраця України із країнами ЄС у секторі автомобільних перевезень, окрім Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), регулюється низкою дво- та багатосторонніх договорів.

Зроблено висновок, що лібералізація міжнародних автомобільних перевезень вантажів потребує вирішення за допомогою комплексу заходів, зокрема: підписання спеціальної угоди з ЄС відповідно до ст. 136 Угоди про асоціацію (спеціальна угода замінить чинну систему щорічних двосторонніх переговорів із країнами ЄС щодо квот дозволів для здійснення міжнародних вантажних автомобільних перевезень); гармонізація законодавства України у сфері автомобільного транспорту із законодавством ЄС в частині вимог, що ставляться до автомобільних перевізників; підвищення прозорості розподілу та обліку дозволів на міжнародні вантажні автомобільні перевезення шляхом цифровізації.

Ключові слова: лібералізація, міжнародне перевезення вантажу, транзитне перевезення, автомобільний транспорт, квота дозволів, обмеження, міжнародні договори.

Derkach Ye. M. Legal issues of liberalizing the international carriage of goods by road

Abstract. The article highlights the most challenging issues related to the international carriage of goods by road, as well as provides the ways to overcome them. It is emphasized the multilevel legal framework for the international road haulage as a cross-border activity: 1) at the national level (Ukrainian legislation, in particular the Law of Ukraine «On Road Transport»; the legislation of the country in which the goods have being transported); 2) at the international level (bilateral and multilateral international agreements, in particular the Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road (CMR, 1956); the European Agreement concerning the Work of Crews of Vehicles Engaged in International Road Transport (AETR, 1970); The European Agreement concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Road (ADR, 1957) etc).

It is argued that road transport provides a significant share of trade in goods between Ukraine and the EU and is an important condition for the effective functioning of the Deep and Comprehensive Free Trade Area between Ukraine and the EU. Besides the Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part, there is a number of bilateral and multilateral agreements in order to provide Ukraine's cooperation with EU countries regarding the road transport sector.

It is concluded that a set of measures should be provided in order to liberalize international carriage of goods by road, in particular: 1) to sign a special agreement with the EU in accordance with Art. 136 of the EU – Ukraine Association Agreement (the special agreement may replace the current system of annual bilateral negotiations with EU countries on permit quotas for international road haulage); 2) to harmonize the Ukrainian road transport legislation with the EU legislation in terms of requirements for road carriers; 3) to digitalize the system of distributing and accounting permits for international road haulage in order to provide its transparency.

Key words: liberalization, international carriage of goods, transit transportation, road transport, quota of permits, restrictions, international treaties.

В умовах воєнного стану порушуються ланцюги постачань, здійснення комерційних перевезень вантажів ускладнено як в національному, так і в міжнародному сполученні, перевезення вантажів морським та авіаційним транспортом тимчасово не здійснюються, а залізничним транспортом – обмежено, що обумовлює пріоритетне застосування автомобільного транспорту для здійснення перевезень вантажів, безперебійного забезпечення потреб населення та національної економіки товарами, а також актуалізує питання щодо усунення бар'єрів та лібералізації міжнародних перевезень вантажів автомобільним транспортом.

Незважаючи на орієнтацію українських компаній на європейський ринок, висока конкуренція та наявні бар'єри перешкоджають доступу перевізників з України на ринок ЄС. На ринку автомобільних вантажних перевезень представлені як українські логістичні компанії, так і міжнародні фірми, що мають філії в Україні. Загалом в Україні зареєстровано 11 309 суб'єктів, що мають ліцензію на провадження господарської діяльності на ринку міжнародних автомобільних перевезень [1].

ЄС є ключовим зовнішнім ринком для вітчизняного автомобільного транспорту – частка ЄС у загальному експорті цього сектору становить близько 80%, проте Україна не повністю використовує потенціал для цих послуг [2]. Основними напрямками за обсягами експорту послуг автомобільних вантажних перевезень є Польща, Німеччина, Угорщина, Румунія, Італія та Чехія, а імпорту – Польща, Німеччина, Нідерланди, Словаччина та Угорщина. Враховуючи важливу роль автомобільного транспорту для забезпечення торгівлі товарами між Україною з ЄС, розв'язання питання подальшої лібералізації автомобільних вантажних перевезень є одним з пріоритетів для України у торговельних відносинах з ЄС [2].

Незважаючи на послідовну лібералізацію торгівлі послугами, у сфері автомобільних перевезень існує найбільша кількість обмежень для доступу на ринок ЄС у порівнянні з іншими видами транспорту, що негативно впливає на обсяги експорту української продукції та реалізацію транзитного потенціалу України. До несприятливих факторів належать: нестача дозволів на здійснення міжна-

родних автомобільних вантажних перевезень в основних транзитних країнах ЄС; недостатня кількість дозволених днів для перебування українських водіїв на території країн ЄС у рамках безвізового режиму; корупційні ризики через дефіцит дозволів тощо [2]. За результатами опитування вітчизняних представників бізнесу найбільш очікуваними змінами для розвитку автомобільного транспорту в Україні є збільшення квот дозволів для міжнародних вантажних перевезень [3].

Мета цієї статті – висвітлення окремих теоретико-прикладних проблем, пов'язаних із здійсненням міжнародних перевезень вантажів автомобільним транспортом, та обґрунтування шляхів щодо їхнього подолання.

Дослідженню сучасних проблем правового регулювання перевезення вантажів автомобільним транспортом присвячено роботи Є. В. Довженко [4], О. В. Клепикової [5], Р. М. Ляшука [6], Л. Я. Свистун [7] та інших дослідників, наукові здобутки яких покладено в основу цього дослідження.

Перевезення вантажів автомобільним транспортом регулюється на декількох рівнях. На національному рівні – законодавством України та законодавством країни, територією якої здійснюється перевезення. Зокрема, у Законі України «Про автомобільний транспорт» від 05.04.2001 р. № 2344-III (в ред. Закону України 23.02.2006 р. № 3492-IV) передбачено вимоги до автомобільних перевізників у внутрішньому та міжнародному сполученні. Зокрема, резиденти та нерезиденти України при здійсненні міжнародних перевезень вантажів повинні мати: дозволи іноземних країн, територією яких здійснюватиметься перевезення (іноземні перевізники здійснюють автомобільні перевезення вантажів територією України зі наявності дозволу України); дозвіл щодо узгодження умов та режимів перевезення в разі перевищення вагових або габаритних обмежень чи документ про внесення плати за проїзд великогабових (великогабаритних) транспортних засобів; свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу та сертифікат відповідності транспортного засобу щодо безпеки руху та екологічної безпеки вимогам країн, територією яких буде здійснюватися перевезення (для іноземних перевізників – сертифікат відповідності

транспортного засобу вимогам законодавства України); документи на вантаж; контрольні пристрої для транспортних засобів – тахографи (ч. ч. 3, 5 ст. 53; ст. 55; ст. 57 Закону) [8].

На міжнародному рівні до автомобільних перевезень вантажів застосовується Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів (Женева, 1956 р.), до якої Україна приєдналася із застереженнями Законом України від 01.08.2006 р. № 57-V, Європейська угода щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (ЄУТР) (Женева, 1970 р.) (Україна приєдналася відповідно до Закону України від 07.09.2005 р. № 2819-IV), Європейська Угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів (ДОПНВ) (Женева, 1957 р.) (Україна приєдналася Законом України від 02.03.2000 р. № 1511-III) тощо.

Міжнародні перевезення вантажів автомобільним транспортом передбачають перетин принаймні одного державного кордону (з території України на територію іноземної держави; з території іноземної держави на територію України; транзитом через територію України) (ст. 1 Європейської угоди щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення; ст. 1 Закону України «Про автомобільний транспорт»; ст. 1 Закону України «Про перевезення небезпечних вантажів» від 06.04.2000 р. № 1644-III).

У доктринальних джерелах зазначається, що міжнародне перевезення вантажів має такі відмінні риси, як наявність іноземного елемента, перетин державного кордону, таке перевезення вантажів найчастіше регулюється міжнародними джерелами права. Міжнародне транспортування вантажів є трансграничною діяльністю, що регулюється міжнародними актами та правовими нормами юрисдикцій декількох країн [9].

Автомобільний транспорт забезпечує значну частину торгівлі товарами між Україною та ЄС та є важливою умовою для ефективного функціонування Поглибленої і всеохопної зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (ПВЗВТ) [2].

Відповідно до ст. 368 Угоди про асоціацію «співробітництво спрямовується на покращення руху пасажирів та вантажів, зростання плинності транспортних потоків між Україною, ЄС і третіми країнами регіону за рахунок усу-

нення адміністративних, технічних, прикордонних та інших перешкод, покращення транспортної мережі та модернізації інфраструктури, зокрема на головних транспортних осях, які з'єднують Сторони. Це співробітництво включає заходи, спрямовані на спрощення перетину кордонів» [10]. Співробітництво включає спільну діяльність на регіональному (в рамках різних регіональних транспортних домовленостей, зокрема Транспортної панелі Східного партнерства, транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія (ТРАСЕКА), Бакинського процесу та інших транспортних ініціатив) та міжнародному рівнях (зокрема, міжнародні транспортні організації та міжнародні угоди і конвенції, ратифіковані Сторонами) [10].

Ст. 136 Угоди про асоціацію передбачає можливість укладання спеціальної угоди в галузі автомобільного транспорту, що має врегулювати міжнародні автоперевезення на рівні ЄС і замінить щорічні двосторонні переговори із країнами-членами ЄС щодо квот дозволів на перевезення з метою подальшої лібералізації торгівлі та поглиблення співробітництва у сфері автомобільного транспорту [10].

Цікавим прикладом в досліджуваному контексті є укладення секторальної угоди ЄС з країнами Західних Балкан, які не є членами ЄС (Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Північна Македонія, Чорногорія та Сербія) – Договору про Європейське транспортне співтовариство (Transport Community Treaty) у сфері автомобільного, залізничного, внутрішнього водного та морського транспорту у 2017 р. (діє з 2019 р.) з метою створення транспортної спільноти, що базуватиметься на поступовій інтеграції транспортних ринків країн Західних Балкан до транспортного ринку ЄС шляхом гармонізації відповідного законодавства, зокрема стосовно загальних ринкових правил, технічних стандартів, безпеки, управління дорожнім рухом, конкуренції та державної допомоги [11].

Оскільки країни ЄС є основним ринком для українських перевізників, що здійснюють міжнародні перевезення вантажів, подальший вектор розвитку законодавства має бути у напрямі забезпечення більшої екологічності та безпечності руху автомобільного транспорту, цифровізації інфраструктури. Зокрема, у 2020 році Європейським Парламентом було прийнято

Пакет мобільності – набір законодавчих актів ЄС, які встановлюють нові правила здійснення автомобільних вантажних перевезень на території ЄС, що стосуються здійснення транспортної діяльності та доступу до міжнародних ринків, режиму праці та відпочинку водія, дорожнього контролю тощо [12].

Співпраця України із країнами ЄС у секторі автомобільних перевезень, окрім Угоди про асоціацію, регулюється низкою договорів на двосторонній та багатосторонній основі. Загалом Україна має двосторонні угоди про міжнародні автомобільні перевезення із 45 країнами, включно із 24 з 27 країн ЄС (крім Ірландії, Мальти та Люксембургу) [13].

Для в'їзду, транзитного проїзду територією іноземних держав українські перевізники повинні мати дозвіл на здійснення міжнародних перевезень автомобільним транспортом, що видаються уповноваженими органами та поділяються на двосторонні та багатосторонні, а також на транзитні та універсальні. Порядок оформлення, видачі, використання та обліку дозволів на міжнародні перевезення вантажів автомобільним транспортом, а також проведення конкурсу та видачі дозвільних документів Європейської Конференції Міністрів Транспорту (ЄКТМ) затверджено наказом Міністерства транспорту України від 20.08.2004 р. № 757 (в редакції наказу Міністерства інфраструктури України від 19.04.2013 р. № 239). Відповідно до п. 1.3. Порядку оформлення і видачі дозволів на поїздки по територіях іноземних держав при виконанні перевезень пасажирів і вантажів автомобільним транспортом у міжнародному сполученні, їх обміну та обліку «перевезення вантажів автомобільним транспортом територією іноземних держав або транзитом через їхні території здійснюється ... згідно з вимогами міжнародних договорів України та на підставі належним чином оформлених дозволів, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України» [14]. Квота дозволів для України на наступний рік визначається компетентними органами іноземних держав згідно з міжнародними договорами України; узгодження квоти дозволів з урахуванням потреби автомобільних перевізників здійснює Міністерство інфраструктури України (п.п. 1.4, 2.1, 2.2) [14]. Дозволи ЄКТМ розподіляють на

конкурсних засадах з урахуванням рівня безпеки руху й екологічної безпеки транспортних засобів. Україна є членом міжурядової транспортної організації ЄКТМ, у зв'язку з цим перевезення вантажів автомобільним транспортом територією іноземних держав-членів ЄКТМ (зокрема, перевезення автомобільними транспортними засобами між пунктами завантаження і розвантаження, розташованих в двох різних державах-членах ЄКТМ, здійснення перевезень вантажів в/з третіх країн, якщо всі три країни є членами ЄКТМ, а також проїзд порожніх автомобільних транспортних засобів територією держав-членів ЄКТМ) здійснюється на підставі дозволів ЄКТМ, які оформлюються та видаються Державною інспекцією України з безпеки на наземному транспорті автомобільним перевізникам, які на кожен автомобільний транспортний засіб мають повний комплект сертифікатів відповідності автомобільного транспортного засобу щодо безпеки руху та екологічної безпеки вимогам країн, територією яких буде здійснюватися перевезення (п. п. 1.3, 3.1, 3.3, 4.1 Порядку проведення конкурсу та видачі дозвільних документів ЄКТМ) [15].

Україна має 100 автомобільних пунктів пропуску на кордонах з сусідніми країнами, 51 з цих пунктів мають статус міжнародних (8 з них розташовані на кордоні з Польщею, 2 – на кордоні зі Словаччиною, 5 – на кордоні з Угорщиною, 3 – на кордоні з Румунією тощо) [16]. В умовах воєнного стану низкою країн запроваджується тимчасовий бездозвільний режим для українських перевізників для здійснення двосторонніх та транзитних перевезень територією цих країн, зокрема Латвійської Республіки, Словацької Республіки, Республіки Болгарії, Угорщини [17].

Міністерство інфраструктури України шляхом переговорів з міністерствами інших держав на засіданнях змішаних комісій щорічно обговорює актуальну для бізнесу проблему щодо лібералізації двосторонніх та транзитних перевезень, збільшення квоти дозволів на міжнародні автомобільні перевезення вантажів для українських перевізників, зокрема з Польщею, Молдовою, Грузією, Турцією, Болгарією, Венгрією, Румунією, Боснією та Герцеговиною, Норвегією та Швецією, Словенією, Узбекистаном та ін. країнами, а також щодо повної

відмови від встановлення обмежень (квот) на перевезення та використання дозволів. Особливо гострою залишається проблема нестачі дозволів для українських перевізників на автомобільні перевезення вантажів саме з Польщі, зокрема у 2018 р. українські вантажні перевізники мали 200 тис. польських дозволів, у 2019 р. – 160 тис. та ще 15 тис. додаткових, у 2020 р. – 160 тис. дозволів та лише 4 711 додаткових дозволів; у 2021 р. вперше польським урядом не надано українським перевізникам додаткових дозволів, а всі наявні дозволи Республіки Польща вичепані в жовтні 2021 р., що негативно впливає на перевезення до основних споживачів української продукції в Європі. За оцінками Асоціації міжнародних автомобільних перевізників (АсМАП), мінімальна квота, яку потребує український бізнес від Польщі, становить 230 тис. дозволів [18]. Для України Польща є транзитним коридором до більш ніж 12 країн ЄС, таких як Німеччина, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Данія, Іспанія, Португалія тощо, тому недостатня кількість дозволів призводить до затримки або скорочення постачання української продукції до ЄС та негативно впливає на двосторонню торгівлю товарами та послугами з ЄС, підвищення собівартості української продукції, збільшення часу простою вантажівок, псування продукції, що перевозиться, застосування штрафних санкцій внаслідок порушення договірних обов'язків перевізниками, а також зростання трудової міграції внаслідок реєстрації українськими перевізниками організацій в країнах ЄС (зокрема, при перевезеннях між країнами ЄС відсутні обмеження для компаній-резидентів ЄС) [19]. Крім цього, актуальним є впровадження цифрового обміну дозволами на перевезення. В рамках пілотного проєкту з 2020 році започатковано е-бронювання дозволів на міжнародні перевезення вантажів через транспортний портал е-послуг [20]. Наразі дозволи на міжнародні перевезення вантажів видаються у пунктах видачі дозволів, частину з яких знищено внаслідок воєнних дій.

У діалозі з ЄС Міністерство інфраструктури України за підтримки бізнесу обговорює питання лібералізації міжнародних транзитних перевезень вантажів автомобільним транспортом із скасуванням квот на дозволи, а також скасу-

вання системи дозволів на міжнародні вантажні перевезення для «Євро-5» та «Євро-6» [21; 22].

У досліджуваному контексті важливо зазначити, що у 2021 році відбулася лібералізація взаємного доступу для міжнародних вантажних автомобільних перевезень між Україною та Великобританією, зокрема, сторони внесли зміни до двосторонньої Угоди про міжнародні автотранспортні перевезення між Україною та Великобританією, які набули чинності з 18.03.2021 р., і передбачають бездозвільну систему щодо міжнародних автомобільних перевезень для українських та британських автоперевізників щодо міжнародних автомобільних перевезень транспортними засобами категорій «Євро-5» та вище [23].

Отже, міжнародне перевезення вантажів автомобільним транспортом як трансгранична діяльність передбачає перетин автомобільними транспортними засобами принаймні одного державного кордону та регламентується на декількох рівнях: 1) національному рівні (законодавством України та законодавством країни, територією якої здійснюється перевезення вантажу); 2) міжнародному рівні (дво- та багатосторонніми міжнародними договорами). Питання щодо лібералізації міжнародних автомобільних перевезень вантажів на території ЄС для українських перевізників, зокрема транзитних перевезень, потребує вирішення за допомогою комплексу заходів, зокрема: підписання спеціальної угоди з ЄС щодо лібералізації таких перевезень в рамках ПВЗВТ відповідно до ст. 136 Угоди про асоціацію (спеціальна угода замінить чинну систему щорічних двосторонніх переговорів із країнами ЄС щодо квот дозволів для здійснення міжнародних вантажних автомобільних перевезень); гармонізація законодавства України у сфері автомобільного транспорту із законодавством ЄС в частині вимог, що ставляться до автомобільних перевізників; підвищення прозорості розподілу та обліку дозволів на міжнародні вантажні автомобільні перевезення шляхом цифровізації. Реалізація вказаних заходів сприятиме підвищенню вітчизняного експорту послуг автомобільного вантажного транспорту та виконання міжнародних зобов'язань України, а також підґрунтям для інтеграції з Європейським транспортним співтовариством; забезпеченню «безшовної мультимодальної мобіль-

ності» як одного із стратегічних пріоритетів розвитку транспортної галузі України, передбачених Національною економічною стратегією на період до 2030 року, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р.

№ 179. Досліджувані проблеми лібералізації міжнародних автомобільних перевезень вантажів залишаються відкритими для наукової дискусії та можуть бути предметом для подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Статистичні дані по галузі автомобільного транспорту. *Офіційний портал Міністерства інфраструктури України*. URL: <https://mtu.gov.ua/content/statistichni-dani-po-galuzi-avtomobilnogo-transportu.html>
2. Таран С., Яворський П., Павицька Ю., Омельченко І., Бучко М. Аналіз торгівлі послугами між Україною та ЄС в рамках ПВЗВТ. 2021. *Центр аналітики міжнародної торгівлі Trade+ Київської школи економіки*. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/11/Final-DCFTA-services-2021-11-11.pdf>
3. Бізнес оцінив стан і визначив пріоритети розвитку транспортної інфраструктури, – опитування ЕВА. *European Business Association*. 03.12.2021. URL: <https://eba.com.ua/biznes-otsinyv-stan-i-vyznachyv-priorytety-rozvytku-transportnoyi-infrastruktury-opytuvannya-eva/>
4. Довженко Є. В. Концептуальні засади кодифікації національного законодавства про автомобільний транспорт. *Юридичний вісник*. 2014. № 1 (30). С. 16–20.
5. Клепікова О. В. Теоретичні проблеми правової організації транспортної системи України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2019. 502 с.
6. Ляшук Р. М. Правові основи здійснення автомобільних перевезень. *Вісник Нац. акад. державної прикордонної служби України. Юридичні науки*. 2017. Вип. 2. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?
7. Свистун Л. Я. Договори перевезення вантажів автомобільним транспортом: автореф. дис... к.ю.н. 12.00.03. Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ. 2005. 16 с.
8. Про внесення змін до Закону України «Про автомобільний транспорт»: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3492-IV. *Офіційний вісник України*. 2006. № 13. Ст. 858.
9. Matvieiev P., Klepikova O., Kornuta L., Abbaszade M., Kuznetsov S. Public and private economic and legal interests in the field of international transport in the latest edition of Incoterms. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (46). P. 217–224. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.22>
10. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part of 29 May 2014. *Official Journal of the European Union*, L 161. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L:2014:161:TOC>
11. Treaty establishing the Transport Community. *Official Journal of the European Union* L 278/3. 27.10.2017. p. 3–53. URL: https://ec.europa.eu/transport/themes/international/enlargement/western-balkans/transport-community_en
12. Інформація щодо пакету мобільності Європейського Союзу. *Сайт Асоціації міжнародних автомобільних перевізників України*. URL: <http://www.asmap.org.ua/index1.php?id=66686>
13. Двостороннє співробітництво: нормативно-правова база, міжнародні угоди. Офіційний портал Міністерства інфраструктури України URL: <https://mtu.gov.ua/content/dvostoronne-spivrobitnictvo-1.html>
14. Про впорядкування системи оформлення, видачі, використання та обліку дозволів на міжнародні перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом: наказ Міністерства транспорту України від 20.08.2004 р. № 757. *Офіційний вісник України*. 2004. № 35. Ст. 2354.
15. Про внесення змін до наказу Міністерства транспорту України від 20 серпня 2004 року № 757: наказ Міністерства інфраструктури України від 19 квітня 2013 р. № 239. *Офіційний вісник України*. 2013. № 38. Ст. 1353.
16. Перелік пунктів пропуску. *Офіційний веб-сайт Державної прикордонної служби України*. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/perelik-punktiv-propusku>
17. 4 держави ЄС скасували вимоги щодо дозволів для перевезень з України. *Європейська правда*. 26.03.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/26/7136700/>
18. Дозволи на міжнародні вантажні перевезення: як Україні домогтися збільшення квот? *Медійна платформа іномовлення України УКРІНФОРМ*. 10.06.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3262354-dozvoli-na-miznarodni-vantazni-perevezenna-ak-ukraini-domogtisa-zbilsennakvot.html>
19. Довгань В. Проблеми вантажних перевезень в Україні. URL: <https://urm.media/viktor-dovgan-problemi-vantaznih-perevezen-v-ukra%dl%97ni/>
20. Украинские перевозчики осуществили 975 тысяч е-бронирований разрешений в рамках пилотного проекта. *Центр транспортных стратегий*. 13.05.2021. URL: https://cfts.org.ua/news/2021/05/13/ukrainskie-perevozchiki-osuschestvili_975_tys_e-bronirovaniy-razresheniy_v-ramkakh-pilotnogo-proekta_krikliy_64774

21. Україна отримала додаткові дозволи на автоперевезення в напрямку Польщі. *European Business Association*. 16.02.2022. URL: <https://eba.com.ua/ukrayina-otrymala-dodatkovy-dozvoly-na-avtoperevezennya-v-napryamku-polshhi/>
22. Украинские перевозчики рассчитывают на либерализацию транзитных перевозок с ЕС. *Центр транспортных стратегий*. 06.07.2021. URL: https://cfts.org.ua/news/2021/07/05/ukrainskie_perevozchiki_nadeyutsya_na_liberalizatsiyu_tranzitnykh_perevozok_s_es_65616
23. Про ратифікацію Протоколу між Урядом України і Урядом Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії про внесення змін до Угоди між Урядом України і Урядом Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії про міжнародні автотранспортні перевезення: Закон України від 16 грудня 2020 р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 3. Ст. 133.

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.12>**Ізбаш О. О.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Національного університету «Одеська морська академія»**МЕДІАЦІЯ ТА АЛЬТЕРНАТИВНЕ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ОНЛАЙН**

Анотація. Медіація здатна загальноновигідно вирішувати ті проблеми, що здаються нерозв'язними, і створює основу для довгострокового миру, сталого розвитку, збереження партнерських відносин навіть в умовах неминучих криз.

Сьогодні на тлі розвитку електронної комерції, цифрової економіки все більшого розвитку отримує і так звана онлайн-медіація, що, використовуючи сучасні методи зв'язку, Інтернет та відеоконференції, а також програмне забезпечення, дозволяє вирішувати спори чи не в момент їхнього зародження.

При цьому, звичайно ж, до онлайн-медіації, або онлайн вирішення спорів, потрібно ставитися з обережністю, тверезо оцінюючи її особливості, що одночасно є причиною її недоліків. Онлайн вирішення спорів здійснюється за допомогою технічних засобів і найчастіше не передбачає прямого (зокрема візуального) контакту сторін. Тобто невербальні прояви, характеристики голосу, інтонації залишаються поза межами сприйняття опонента. До цього додаються посилені вплив міжкультурних відмінностей та підвищений ризик спотвореного сприйняття текстових повідомлень. Також до недоліків онлайн-медіації варто віднести відсутність чітких та єдиних міжнародних правил щодо цієї процедури, хоча цей недолік частково компенсується наявністю на ринку низки програмного забезпечення у цій сфері (SquareTrade, Qualtrust, Youstice та ін.), яке більш-менш має однакову процедуру.

Тим не менш, коло прихильників такого способу вирішення спорів поступово розширюється. За останні роки онлайн-медіація в тому чи іншому вигляді знайшла своє втілення в системах вирішення спорів між покупцями та продавцями в інтернет-магазинах, таких як, наприклад, Aliexpress, eBay, Amazon або Ozon, які давно використовують системи автоматичного вирішення спорів, в яких закладено алгоритми на засадах медіації. З їх допомогою щорічно вдається вирішувати чи запобігати мільйонам спорів.

Ключові слова: онлайн врегулювання спорів, альтернативне врегулювання спорів, цифрові технології, веб-додатки, платформа.

Izbash O. O. Mediation and Alternative Dispute resolution online

Abstract. Mediation is able to solve problems that seem unsolvable, and creates a basis for a long-term peace, sustainable development, maintaining partnerships even in the face of imminent crises.

Today, on the background of the development of e-commerce, the digital economy is increasingly developing so-called online mediation, which, using modern methods of communication, Internet and video conferencing, as well as software, allows to resolve disputes at the time of its emerging.

At the same time, of course, online mediation, or Online Dispute Resolution, should be treated with caution, soberly assessing its features, which is also the cause of its shortcomings. Online Dispute Resolution is carried out by technical means and often does not involve direct (including visual) contact between the parties. That is, nonverbal manifestations, characteristics of the voice, intonation remain beyond the perception of the opponent. Added to this the increased impact of intercultural differences and the increased risk of distorted perception of text messages. The disadvantages of online mediation include the lack of clear and uniform international rules on this procedure, although this shortcoming is partially offset by the availability of a number of software in this area (SquareTrade, Qualtrust, Youstice etc.), which has more or less the same procedure.

However, the circle of supporters of this method of dispute resolution is gradually expanding. In recent years, online mediation has been embodied in one way or another in dispute resolution systems between buyers and sellers in online stores, such as Aliexpress, eBay, Amazon or Ozon, which have long used automated dispute resolution systems in which algorithms based on mediation are laid down. With their help, millions of disputes can be resolved or prevented every year.

Key words: online dispute resolution, alternative dispute resolution, digital technologies, web application, platform.

Вступ. Стрімкий розвиток цифрових технологій призводить до їхнього проникнення у всі сфери життєдіяльності суспільства та держави. При цьому повсюдна інформатизація суспільства стає ефективним засобом реалізації прав громадян як в умовах диджиталізації, так і в ситуації, що сформувалась всесвітньою пандемією.

Альтернативне вирішення спорів (далі – АВС) не стало винятком, і на сучасному етапі цифрові технології вже впроваджені в практику їх реалізації.

Онлайн вирішення спорів (далі – ОВС) (ODR, Online Dispute Resolution) – це цілий спектр методів, що виник з появою мережі Інтернет, і отримав новий імпульс для розвитку на тлі становлення електронної комерції та торгових майданчиків у мережі. У той самий час методи ОВС тісно пов'язані з методами АВС, до яких, зокрема, відносять третейський суд, арбітраж, медіацію та інші методи, що дозволяють знаходити позасудове рішення по спору.

Актуальність розгляду обраної для дослідження проблематики підтверджується, у тому числі, збільшенням кількості транскордонних угод, що здійснюються дистанційно, умовами пандемії, що, у свою чергу, породжує необхідність вирішувати спори/конфлікти, що виникають, без безпосередньої взаємодії сторін. Тобто це призвело до нової ери онлайн вирішення спорів.

Дослідження. Перш ніж перейти до розгляду чинних альтернативних механізмів, що ґрунтуються на застосуванні Інтернет-технологій, зазначимо, що сьогодні практично не має єдиної позиції у питанні щодо терміну, який слід використовувати при визначенні таких АВС, наслідком чого виступають як термінологічна плутанина, так і різні проблеми вже у процесі розгляду конкретної справи.

В англomовній практиці використовуються наступні терміни:

- Інтернет-вирішення спорів (Internet Dispute Resolution – iDR);
- Електронне вирішення спорів (Electronic Dispute Resolution – eDR);
- Електронне альтернативне врегулювання спорів (Electronic ADR – eADR);
- Онлайн альтернативне врегулювання спорів (Online ADR – oADR);
- Онлайн-врегулювання спорів (Online Dispute Resolution – ODR).

При цьому останній із зазначених термінів є найбільш поширеним і усталеним, що доречно вживати тільки для складних систем вирішення спорів, тобто його застосування як мінімум некоректне для позначення будь-якого процесу електронного врегулювання спорів (наприклад, посередництво/переговори через Skype).

У сучасних умовах можливості цифрових технологій практично безмежні, що визначає допустимість їх використання як інструмента в межах будь-яких процедур – судових чи альтернативних.

Разом з тим, змішувати ці дві процедури при розгляді механізму врегулювання спорів онлайн представляється невірним, тому що ОВС не тотожно онлайн-судам та електронним інструментам, що використовуються в межах провадження в державних судах, що зумовлено публічно-правовим характером судової влади.

Окрім цього, зарубіжні дослідники під час розгляду питань, пов'язаних з ОВС, небезпідставно констатують наявність таких проблем, як відсутність єдиних стандартів належної правової процедури, а також механізмів забезпечення дотримання прийнятих рішень у разі їх невиконання у добровільному порядку (для вирішення цієї проблеми пропонується використання технології блокчейну) [1].

Дійсно, в даний час на міжнародному рівні діють лише прийняті 13.12.2016 р. Технічні коментарі ЮНСІТРАЛ (далі – коментарі ЮНСІТРАЛ) щодо врегулювання спорів у режимі онлайн, складені у формі описового документа, що відображає елементи процедури врегулювання спорів у режимі онлайн. Цей акт носить рекомендаційний характер. Потреба у створенні такого акту була обумовлена низкою факторів, головним з яких є різке збільшення кількості транскордонних угод, що укладаються в режимі онлайн, у тому числі договорів купівлі-продажу та договорів про надання послуг з низькою вартістю, що укладаються з використанням електронних засобів зв'язку.

Мета. Технічних коментарів полягає у сприянні розвитку врегулювання спорів онлайн та надання допомоги їх адміністраторам, платформам, нейтральним особам та сторонам процедури.

Принципами, що лежать в основі процедур врегулювання спорів онлайн згідно з комента-

рями ЮНСІТРАЛ, є: неупередженість, незалежність, дієвість, ефективність, належна правова процедура, справедливість, підзвітність та прозорість.

Тим часом, інших міжнародних нормативно-правових актів, спрямованих на регламентацію порядку врегулювання спорів онлайн, немає.

Незважаючи на відсутність відповідних правових засад на міжнародному рівні, у деяких країнах, а також у рамках регіональних інтеграційних об'єднань створено нормативну базу, яка передбачає можливість урегулювання спорів онлайн.

Так, у низці країн діють спеціалізовані недержавні арбітражні центри, що вирішують доменні спори, із застосуванням альтернативної процедури розгляду спорів – Єдиного регламенту розгляду спорів про доменні імена (The Uniform Domain Names Dispute Resolution Policy, UDRP), розробленого Всесвітньою організацією інтелектуальної власності з арбітражу та посередництва (BOIB) та прийнятого Корпорацією з управління доменними іменами та IP-адресами (ICANN) у 1999 р.

Арбітражні центри, що розглядають спори відповідно до правил UDRP, не належать до третейських судів або міжнародних комерційних арбітражних судів, а виступають як різновид позасудових альтернативних способів вирішення спорів.

Специфіка спорів, що розглядаються центрами, визначає їх вирішення без безпосередньої очної участі сторін, у тому числі без використання відеоконференцзв'язку.

UDRP встановлює правові рамки для вирішення спорів, пов'язаних з недобросовісною реєстрацією доменних імен, а також використання товарних знаків як доменні імена у функціональних доменах верхнього рівня (наприклад, .biz, .com, .info, .mobi, .name, .net, .org).

Будь-яка особа або компанія у світі може подати скаргу на доменне ім'я верхнього рівня, використовуючи адміністративну процедуру UDRP, а UDRP може ініціювати адміністративний процес у випадках, якщо:

- Доменне ім'я іншої особи ідентичне або схоже на ім'я торгової марки або назву послуги, що належить заявнику;

- Особа, щодо якої подано скаргу, не має жодних прав щодо доменного імені;

- Доменне ім'я заявника зареєстроване іншою особою та використовується несумлінно.

Адміністративна процедура UDRP (загальний термін до 60 днів) включає 5 етапів:

- 1) Подання скарги акредитованому ICANN постачальнику послуг із вирішення спорів;

- 2) Подання відповіді особою або організацією, щодо якої було подано скаргу;

- 3) Призначення обраним постачальником послуг вирішення спорів адміністративної групи з однієї чи трьох осіб, які вирішуватимуть спір;

- 4) Винесення рішення Адміністративною комісією та повідомлення всіх відповідних сторін;

- 5) Виконання рішення Адміністративної групи відповідним реєстратором доменного імені.

Скаргу можна подати шляхом надсилання електронною поштою або заповнення спеціальної форми на сайті WIPO.

Істотною перевагою процедури окрім скорочених термінів, дешевизни, конфіденційності, а також вирішення спору висококваліфікованими професіоналами в цій галузі є необмежена територіальна дія, тобто єдиний механізм вирішення спору про доменне ім'я забезпечується незалежно від того, де знаходиться реєстратор, власник доменного імені або заявник.

При цьому розгляд спору у межах адміністративної процедури UDRP не перешкоджає розгляду справи в суді.

Врегулювання спорів онлайн активно розвивається і у Євросоюзі. Так, у 2013 р. було прийнято 2 нормативно-правові акти, що утворюють нормативну базу для врегулювання спорів онлайн: Директива 2013/11/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21.05.2013 р. про альтернативне вирішення спорів щодо спорів споживачів та внесення поправок до Регламенту (ЄС) №2006/2004 та Директива 2009/22/ЄС (Положення про ODR споживачів) та Регламент (ЄС) №524/2013 Європейського Парламенту та Ради від 21.05.2013 р. про вирішення спорів у зв'язку із споживчими спорами та внесення поправок до Регламенту (ЄС) №2006/2004 та Директиву 2009/22/ЄС.

ОВС платформа функціонує на всіх мовах ЄС з 15.02.2016 р. та підтримується Європейською комісією.

Якщо у споживача виникла проблема з товарами або послугами, придбаними в Інтернеті, через платформу протягом 6 місяців можна подати скаргу, заповнивши форму на сайті.

Потім скарга надходить продавцю, з яким споживачеві необхідно протягом 30 днів узгодити орган для вирішення спорів, що є неупередженою організацією або фізичною особою, яка допомагає споживачам та продавцям досягти врегулювання спору у позасудовому порядку.

Список органів для вирішення спорів, перевірених на відповідність чинним стандартам, а також на наявність реєстрації в національних органах влади, розміщено на відповідному порталі.

Використовуючи ОВС, споживачі можуть отримати рішення безкоштовно або за невелику плату, тоді як продавці можуть уникнути дорогих судових витрат та підтримувати добрі стосунки з клієнтами.

Як тільки скарга буде вирішена обраним сторонами органом, кожна з них отримає відповідне повідомлення з результатом.

Виходячи із системного аналізу європейського законодавства, за загальним правилом рішення, прийняте з використанням ОВС платформи, виконується на добровільних засадах, проте національним законодавством країн можуть встановлюватися механізми примусового виконання.

Що ж до так званих підрозділів ОВС у Європі, то одним із провідних є ODReurope (Греція), що є єдиною організацією у Греції та однією з перших в Європі, яка займається виключно просуванням та використанням електронних технологій при вирішенні спорів.

Компанія займається проведенням переговорів онлайн, маючи мережу кваліфікованих та досвідчених фахівців з переговорів, онлайн-посередництвом, надає загальну інформацію та останні новини про розвиток електронного арбітражу, бере участь у розвитку електронного правосуддя, розглядає транскордонні суперечки, через використання онлайн-процедур для скорочення витрат, а також працює над інноваційними технологічними рішеннями для вирішення спорів та підтримує «інтелектуальні» програми ОВС.

Аналіз практики показує, що сьогодні існує великий масив (більше 60), так званих поста-

чальників ОВС (тобто сервіси, платформи, веб-додатки для вирішення спорів онлайн тощо).

При цьому інструменти ОВС можуть існувати окремо або бути невід'ємною частиною сайтів електронної торгівлі.

Прикладом такого програмного забезпечення, що довела свою ефективність, можна назвати наступні:

- Youstice (Братислава, Словаччина) – це заведений в роботу в 2014 р. веб-додаток для вирішення спорів в Інтернеті, що призначений для обробки великих обсягів скарг споживачів з низькою вартістю, що стосуються як товарів, так і послуг (незалежно від того, чи здійснювалися покупки в Інтернеті чи ні).

Передбачається 2 методи вирішення спору. Перший – переговори між продавцем та покупцем. Другий полягає у виборі споживачем, якого не задовільнили результати переговорів, нейтрального посередника (із запропонованого списку), акредитованого Youstice.

Взагалі процедуру можна описати наступним чином: споживач, у разі появи проблеми, пов'язаної з покупкою в будь-якій крамниці, переходить на її сайт у мережі Інтернет і, зареєструвавшись на ньому, пред'являє претензію, виділяючи тип проблеми, що виникла (товар отримано поза строком, товар не доставлено, є проблеми з оплатою, пошкодження/несправність та ін.), із запропонованого переліку. Потім споживачеві необхідно позначити свої вимоги до продавця (замінити товар, повернути гроші, надати знижку конкретного розміру тощо), почекати від нього відповіді та за допомогою діалогу дійти загального рішення.

Однак якщо рішення не влаштовує споживача і він хоче вжити більш серйозних заходів, існує можливість звернутися по допомогу нейтрального експерта для ухвалення рішення за допомогою направлення відповідної заявки.

У разі невиконання продавцем рішення, ухваленого посередником, споживач повинен попередити про це Youstice, співробітники якого зв'яжуться з продавцем і, якщо це буде необхідно, Youstice вживе примусових заходів.

Конкретний спектр примусових заходів не позначений, проте виходячи з того, що для того, щоб бути частиною Youstice, усі роздрібні продавці повинні укладати угоди зі своїми клієнтами не менш ніж у 80% випадків і виконувати

не менш 98% досягнутих угод або прийнятих рішень. Можна припустити, що своєрідною санкцією за недотримання цих умов буде виключення з Youstice, і, як наслідок, погіршення репутації продавця (репутаційна санкція).

- eBay Resolution Center (Центр вирішення конфліктів eBay) є невід'ємною частиною однойменного сайту електронної торгівлі [2]. Процедура вирішення спорів в eBay Resolution Center подібна до процедури, що діє в Youstice, однак є й суттєві відмінності.

Так, першочергово споживач у встановлені терміни, у разі наявності будь-яких проблем, пов'язаних з покупкою на сайті, повинен почати диспут (спір, переговори) з продавцем, а якщо ж досягти спільного рішення не вдасться, є можливість перевести спір у претензію та направити її безпосередньо в центр для ухвалення рішення щодо неї.

При цьому на eBay передбачена гарантія повернення грошей, що може розглядатися як приклад приватного примусу до отримання рішення ОВС.

Згідно з угодою користувача, якщо покупець повідомляє про неотримання товару, запрошує повернення або звертається по допомогу до eBay, PayPal може тимчасово заблокувати певну суму на рахунку продавця, як передбачено в угоді PayPal. У разі недостатності або відсутності коштів на рахунку продавця, він зобов'язується компенсувати eBay будь-яку суму, виплачену eBay покупцю як відшкодування.

Окрім зазначених методів ОВС у практиці зарубіжних країн широко застосовуються методи, що безпосередньо пов'язані з судовою системою.

Наприклад, у Великобританії системою, що широко використовується в судовій медіації, є RTA PI Claims Portal (Портал претензій) для врегулювання конкретного типу цивільних спорів/конфліктів щодо відшкодування шкоди життю, здоров'ю, майну внаслідок ДТП (road-traffic personal injury claims).

У літературі відзначають, що цей портал по суті діє як онлайн-медіатор, пропонуючи сторонам нейтральний форум для проведення переговорів та досягнення угоди медіації на досудовій стадії [3].

З огляду на вищенаведене та з урахуванням сучасних реалій, можна зробити висновок, що

сфера застосування ОВС ще більше розшириться у світлі наступних тенденцій: 1) змінюється сприйняття людьми цифрових комунікацій та онлайну як медіатора; 2) розробляється дедалі більш потужне програмне забезпечення; 3) зберігається незадоволеність роботою судів та систем АВС [4].

В українському законодавстві відсутня відповідна нормативно-правова база, що регламентувала б врегулювання спорів онлайн, що зумовлює її вкрай низьку популярність.

Причинами зазначеного явища виступають як особливості менталітету громадян України, так і відсутність синхронності у розвитку нових технологій та вимог сучасного суспільства та змінах чинного законодавства.

Висновки. З огляду на викладений матеріал, можна зробити висновок, що ОВС і АВС є такими, що доповнюють один одного, і в жодному разі не суперечать одне одному, оскільки методи ОВС не тільки діють паралельно звичним методам АВС, а й, власне, є еволюційним кроком у розвитку цих методів.

Проте в області АВС спостерігається одна тривожна тенденція, що намічається сьогодні не лише у США, а й у деяких європейських країнах. Все частіше медіатор, замість того, щоб працювати з самими сперечальниками (які з його допомогою повинні взяти вирішення спору до своїх рук), змушений працювати з їхніми представниками, найчастіше з адвокатами. У результаті медіація втрачає свої головні плюси, і починає нагадувати судовий позов або арбітраж. Ця, так само як і багато інших проблем, що стоять перед медіацією, поза всяким сумнівом, стоятимуть і на шляху розвитку методів ОВС, і про це треба постійно пам'ятати, щоб не втратити сенс медіації, який розкривається лише за безпосередньої взаємодії між людьми та звернення до їх справжніх інтересів.

Актуальність застосування методів ОВС безпосередньо пов'язана з тими викликами, перед якими постала сучасна людина. Все більше комунікацій та транзакцій відбувається сьогодні саме у віртуальній сфері, і люди охоче йдуть у цей простір, але при цьому їм дуже важливо відчувати свою захищеність та мати гарантії процедурної справедливості. Саме такі методи як медіація та ОВС можуть закласти основи процедурної справедливості у віртуаль-

ному просторі. Застосування ОВС може надалі вийти за межі онлайн-спорів, що може привчати громадян більш уважно та відповідально ставитися до кожного спору, і таким чином

сприяти системному прогресу. Тобто системи ОВС не лише підвищують захищеність громадян, а й дають нові можливості для контролю якості товарів та послуг на ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Riikka Koulou. Blockchains and Online Dispute Resolution: Smart Contracts as an Alternative to Enforcement. *A Journal of Law, Technology & Society*. 2016. URL: <https://script-ed.org> (дата звернення 24.02.2022).
2. Katsh, Ethan & Rabinovich-Einy, Orna. *Digital Justice: Technology and the Internet of Disputes*. Oxford University Press. 2017. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780190464585.001.0001/acprof-9780190464585> (дата звернення 23.02.2022).
3. Попов Сергей. Преимущества урегулирования споров онлайн: международный опыт. Судебно-юридическая газета. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/156502-preimuschestva-uregulirovaniya-sporov-onlayn-mezhdunarodnyy-opyt> (дата звернення 21.02.2022).
4. Katsh, Ethan & Rabinovich-Einy, Orna. *Digital Justice: Technology and the Internet of Disputes (Introduction)*. Oxford University Press. 2020. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3508311 (дата звернення 25.02.2022).

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.13>**Пацкан В. В.,**доктор юридичних наук,
Голова Рахункової палати

НАЛЕЖНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ ПІДРОЗДІЛІВ РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ ВСЬОГО ОРГАНУ

Анотація. У статті висвітлюються питання повноважень структурних підрозділів Рахункової палати як необхідна умова ефективної роботи всього органу, а також окремі питання фінансування його діяльності. У роботі констатується, що ефективна організація роботи апарату Рахункової палати є важливим чинником для належного здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) Рахунковою палатою як вищого органу аудиту. З метою унеможливити вплив з боку третіх осіб на членів конкурсної комісії на зайняття вакантних посад державної служби у Рахунковій палаті під час проведення етапів конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби доцільно розробити та затвердити порядок організації роботи конкурсної комісії на зайняття вакантних посад державної служби у Рахунковій палаті яким буде передбачено додатковий контроль у тому числі зовнішній, за дотриманням спеціального та антикорупційного законодавства під час проведення конкурсу на зайняття посад; проведення аудіофіксації та відеофіксації засідань конкурсної комісії.

За результатами дослідження зроблено висновок про необхідність закріплення за апаратом Рахункової палати правового статусу головного розпорядника бюджетних коштів, та внесення змін до пункт 1 ч. 1 ст. 22 Бюджетного кодексу України. Встановлено, що для ефективної роботи апарату Рахункової палати, забезпечення високого рівня довіри з боку суспільства, інших органів публічної влади, міжнародного співтовариства, вищих органів аудиту окремих зарубіжних країн до Рахункової палати як вищого органу аудиту України, важливим є належне фінансування Рахункової палати і співпрацю між окремими інституціями, що входять до складу апарату Рахункової палати.

Ключові слова: Рахункова палата, апарат Рахункової палати, структурний підрозділ Рахункової палати, орган аудиту.

Patskan V. V. Requisite authority of structural divisions of the accounting chamber as a necessary condition for effective work of the entire body

Abstract. The article highlights the powers of the structural units of the Accounting Chamber as a necessary condition for the effective operation of the whole body, as well as some issues of financing its activities. The paper states that the effective organization of the Accounting Chamber's staff is an important factor for the proper implementation of measures of state external financial control (audit) by the Accounting Chamber as the highest audit body. In order to prevent the influence of third parties on the members of the competition commission to fill vacant civil service positions in the Accounting Chamber during the stages of the competition for vacant civil service positions, it is advisable to develop and approve the organization of the competition commission to fill vacant civil service positions in the Accounting Chamber which will provide for additional control, including external, over compliance with special and anti-corruption legislation during the competition for positions; conducting audio and video recording of the meetings of the tender commission.

According to the results of the study, a conclusion was made on the need to consolidate the legal status of the Chief Accountant of the Accounting Chamber of the Chief Administrator of budget funds, and to amend paragraph 1 part 1 of Art. 22 of the Budget Code of Ukraine. It is established that for the effective work of the Accounting Chamber, ensuring a high level of trust from society, other public authorities, the international community, the highest audit bodies of some foreign countries to the Accounting Chamber as the highest audit body of Ukraine, proper funding of the Accounting Chamber and cooperation between separate institutions that are part of the staff of the Accounting Chamber.

Key words: Accounting Chamber, staff of the Accounting Chamber, structural subdivision of the Accounting Chamber, audit body.

Ефективність роботи будь-якого органу, в тому числі і Рахункової палати залежить з-поміж інших чинників і від побудови належної організаційної структури органу та раціонального розподілу повноважень між структурними елементами органу. Це питання є не тільки проблемою правозастосування, але науково-теоретично, яка потребує досліджень та аналізу для вироблення узагальнень та рекомендацій щодо вдосконалення нормативного масиву. Окремі аспекти проблематики Рахункової палати були предметом дослідження сучасних дослідників, зокрема, таких як І. Басанцова, О. Койчевої, О. Ніконової, Н. Обушної, Ю. Слободяника та інших науковців. Проте наукове питання щодо повноважень структурних підрозділів органу у контексті ефективності діяльності усього органу ще не ставилося.

Згідно ст. 17 Закону України «Про Рахункову палату» «для забезпечення виконання покладених на Рахункову палату повноважень діє апарат Рахункової палати, що складається з департаментів, територіальних та інших структурних підрозділів (включаючи патронатні служби членів Рахункової палати). Структура, штатний розпис апарату Рахункової палати затверджуються Рахунковою палатою в межах бюджетних призначень на забезпечення діяльності Рахункової палати».

Проте структура апарату Рахункової палати відповідно до п. 23.2 180 Регламенту Рахункової палати підлягає перегляду після набрання чинності законом про Державний бюджет України на наступний рік у межах бюджетних призначень на забезпечення діяльності Рахункової палати [6]. Структура Апарату Рахункової палати на сьогодні затверджена рішенням Рахункової палати від 28.01.2020 № 1-4 [7].

Питання джерел фінансування Рахункової палати є також предметом правового регулювання Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади» від 30 червня 1999 року № 783-XIV (ст. 1 вказаного Закону), зі змісту ст. 2 якого [4] випливає, що Рахункова палата: 1) здійснює свою діяльність виключно за рахунок бюджетного фінансування (крім випадків, визначених цим Законом) в межах, передбачених Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік; 2) кошти на її фінансування передбачаються у Державному

бюджеті України окремим рядком; 3) Рахунковій палаті забороняється створювати позабюджетні фонди та мати позабюджетні спеціальні рахунки Це свідчить, що як бюджетна установа Рахункова палата повністю фінансується за рахунок коштів Державного бюджету України, при цьому може мати окремі види власних надходжень визначені вище, що надходять до спеціального фонду Державного бюджету відповідно до груп власних надходжень, що врегульовані ст. 13 Бюджетного кодексу України [1].

Основним плановим фінансовим документом Рахункової палати, яким на бюджетний період встановлюються повноваження щодо отримання надходжень і розподіл бюджетних асигнувань на взяття бюджетних зобов'язань та здійснення платежів для виконання Рахунковою палатою своїх функцій і досягнення результатів, визначених відповідно до бюджетних призначень, є кошторис Рахункової палати. Кошторис Рахункової палати затверджується рішенням Рахункової палати. Однак, вважаємо недоліком законодавства наступні моменти: 1) ні в ст. 22 Бюджетного кодексу України, ні в ст. 5 Закону України «Про Рахункову палату» прямо не визначено, що апарат Рахункової палати є головним розпорядником бюджетних коштів. Єдине, що дає можливість користуватися таким статусом – це положення ст. 22 БК України, яке вказує, що головними розпорядниками бюджетних коштів за бюджетними призначеннями, визначеними законом про Державний бюджет України є «інші органи, безпосередньо визначені Конституцією, в особі їх керівників». З цього випливає, що таким виступає власне Рахункова палата. Проте в ній чітко відмежовано Рахункову палату як колегіальний орган державної влади та апарат Рахункової палати, який є установою, уповноваженою забезпечувати діяльність Рахункової палати. Для прикладу, головним розпорядником коштів Верховної Ради України та Кабінету міністрів України є саме установи, уповноважені забезпечувати їх діяльність (п. 1 ч. 2 ст. 22 БК України) [1].

Так, кошторис Верховної Ради України затверджує вона на пленарному засіданні, а виконує функції головного розпорядника бюджетних коштів Апарат Верховної Ради України, який отримує бюджетні призначення та виконує її кошторис. Рахункова палата само-

стійно затверджує свій кошторис (п. 4 ч. 2 ст. 25 Закону України «Про Рахункову палату») після набрання чинності законом про Державний бюджет України (ч. 3 ст. 5 вказаного Закону). Проект кошторису Рахункової палати вносить на її розгляд Голова Рахункової палати (п. 4 ч. 1 ст. 21 вказаного Закону) за поданням Секретаря апарату (п. 5 ч. 2 ст. 22 вказаного Закону).

Відповідно вважаємо, що з метою закріплення за апаратом Рахункової палати правового статусу головного розпорядника бюджетних коштів, пункт 1 ч. 1 ст. 22 Бюджетного кодексу України після слів «Кабінету Міністрів України» слід доповнити після коми словами «Рахункової палати», а також в ст. 5 Закону України «Про Рахункову палату» закріпити частину четверту: «4. Функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності Рахункової палати здійснює апарат Рахункової палати».

Існує необхідність посилення фінансової незалежності Рахункової палати. Так, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про Рахункову палату» «Рахункова палата визначає потреби у фінансовому забезпеченні своєї діяльності та подає у встановленому Бюджетним кодексом України порядку бюджетний запит до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики. Якщо під час підготовки проекту Державного бюджету України виникли розбіжності щодо визначення обсягу фінансового забезпечення діяльності Рахункової палати, і Кабінетом Міністрів України не врегульовані такі розбіжності, Рахункова палата може подати до комітету Верховної Ради України, до предмета відання якого належать питання бюджету, відповідні пропозиції (з обґрунтуваннями та розрахунками) для прийняття відповідного рішення під час розгляду проекту закону про Державний бюджет України» [5].

Такий порядок ставить Рахункову палату у залежність від волі Уряду, що може призвести на стадії складання проекту Державного бюджету України до визначення бюджетних призначень в обсязі меншому, ніж це передбачено бюджетним запитом Рахункової палати. Окрім того, на стадії складання Бюджетної декларації уряд може не врахувати пропозиції Рахункової палати до Бюджетної декларації.

Відповідно, вважаємо в частину 2 статті 5 слід викласти в наступній редакції: «Рахункова палата визначає потреби у фінансовому забезпеченні своєї діяльності та подає у встановленому Бюджетним кодексом України порядку пропозиції до Бюджетної декларації, бюджетний запит до комітету Верховної Ради України, до предмета відання якого належать питання бюджету, на затвердження, після чого ці документи Верховна Рада України передає для їх поновного врахування при складанні Бюджетної декларації та проекту Закону про Державний бюджет до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики». Вважаємо, що підготовлені проекти пропозицій до Бюджетної декларації та проект кошторису повинні бути попередньо схвалені Рахунковою палатою на її засіданні, а тому в Законі України «Про Рахункову палату» пункт 4 частини першої статті 21 бажано викласти в такій редакції: «4) вносить на розгляд Рахункової палати пропозиції щодо загальної концепції роботи Рахункової палати, кадрової політики, проектів пропозицій до Бюджетної декларації, бюджетного запиту та кошторису Рахункової палати, структури і штатного розпису апарату Рахункової палати;»; пункт 5 частини другої статті 22 пропонуємо викласти в наступній редакції: «5) подає Голові Рахункової палати попередні пропозиції щодо загальної концепції роботи Рахункової палати, кадрової політики, проекти пропозицій до Бюджетної декларації, бюджетного запиту та проект кошторису Рахункової палати, структури і штатного розпису апарату Рахункової палати;»; пункт чотири частини 2 статті 25 у такій редакції: «4) схвалення проекту кошторису, проектів пропозицій до Бюджетної декларації та бюджетного запиту;».

Також пропонуємо внести зміни до ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України і викласти її у наступній редакції: «4. Кошториси Верховної Ради та Рахункової палати на наступний рік затверджується Верховною Радою під час прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні за висновками комітетів, до предмета відання яких належать питання регламенту і бюджету. Вказані зміни в законо-

давстві покликані посилювати фінансову незалежність Рахункової палати.

Фінансове забезпечення допоміжних органів Рахункової палати здійснюється за рахунок та у межах бюджетних призначень на забезпечення діяльності Рахункової палати (ч. 2 ст. 29 Закону України «Про Рахункову палату»). Проте, допоміжні органи Рахункової палати в разі їх створення не будуть структурними підрозділами апарату Рахункової палати, а виступатимуть окремими бюджетними установами і розпорядниками нижчого рівня, а тому в доцільно було б визначити порядок затвердження їх кошторисів. В системі апарату Рахункової палати важливе значення мають також департаменти Рахункової палати, основними завданнями яких є здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту). Передусім, відповідно до ст. 23 Закону України «Про Рахункову палату» саме відповідному департаменту (департаментам) та/або територіальному підрозділу (підрозділам) для виконання своїх повноважень надає доручення член Рахункової палати, який забезпечує здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) відповідно до рішення Рахункової палати.

Розподіл функціональних повноважень за кожним з департаментів визначається рішенням Рахункової палати, а посадові особи департаменту діють відповідно до посадових інструкцій, затверджених у встановленому порядку.

Побудова взаємовідносин членів Рахункової палати з її апаратом здійснюється з урахуванням самостійності та незалежності членів Рахункової палати при здійсненні покладених на них повноважень. Так, департаменти Рахункової палати, основними завданнями яких є здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту), провадять свою діяльність з урахуванням функціонального розподілу, затвердженого рішенням Рахункової палати, на підставі плану роботи Рахункової палати або рішення Рахункової палати про здійснення позапланового заходу та доручення щодо виконання заходу, підписаного членом Рахункової палати. Члени Рахункової палати забезпечують координацію роботи департаментів відповідно до затвердженого функціонального розподілу департаментів та закріплених за членами Рахункової палати напрямів (п. 17.2 Регламенту Рахункової палати).

Члени Рахункової палати відповідно до п. 3 і 4 ч. 2 ст. 23 Закону України «Про Рахункову палату» створюють для здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) контрольні групи, призначають керівників таких груп або очолюють такі групи, залучаючи у разі необхідності працівників різних департаментів, а також координують роботу контрольних груп щодо здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) [5]. В свою чергу, в ч. 1 ст. 32 Закону України «Про Рахункову палату» закріплено лише права «осіб, що входять до складу контрольної групи Рахункової палати» [6], не уточнюючи правове положення таких осіб і їх спеціальний правовий статус, що є суттєвим недоліком законодавства. Відсутні положення про коло та правове положення осіб, що входять до складу контрольної групи і в Регламенті Рахункової палати. Проте, такі особи є посадовими особами, правовий статус та особливості проходження служби яких в Рахунковій палаті мають бути визначені на рівні закону. Лише в п. 2.1.7 Методичних рекомендацій з проведення Рахунковою палатою фінансового аудиту, які затверджені Рішенням Рахункової палати встановлено, що «до складу контрольної групи входить керівник та безпосередньо члени контрольної групи – аудитори. Крім того, до групи також можуть входити спеціалісти з інформаційних технологій та, в окремих випадках, незалежні експерти. При затвердженні складу контрольної групи член Рахункової палати, що відповідає за створення контрольної групи, повинен пересвідчитися, що професійна компетенція членів контрольної групи, які безпосередньо виконують доручену їм роботу, забезпечить гарантію того, що вона буде виконана компетентно, ретельно та своєчасно». Проте, в Глосарії термінів, що є додатком до вказаних Методичних рекомендацій, встановлено, що «аудитором» є «Член Рахункової палати, відповідальний за проведення аудиту, керівник контрольної групи або інша посадова особа апарату Рахункової палати, яка включена до складу контрольної групи, а також особи, залучені членом Рахункової палати, у тому числі на договірних засадах» [3]. Такий підхід є надмірним, і поняття, закріплене в глосарії слід привести у відповідність

до п. п. 2.1.7 Методичних рекомендацій з проведення Рахунковою палатою фінансового аудиту.

Гарантії діяльності посадових осіб апарату Рахункової палати визначаються Законом України «Про державну службу». В цьому випадку, ми також звернемося до положень ч. 3 ст. 6 Лімської декларації, де закріплено наступне: «3. Стосовно просування по службі ревізори (аудитори) вищого контрольного органу не можуть бути схильні до впливу організацій, що перевіряються і не можуть бути залежні від таких організацій» [2]. Отже, вважаємо, що до законодавства слід внести зміни зі метою регулювання питань проходження служби Секретарем Рахункової палати та аудиторами виключно Законом України «Про Рахункову палату».

Важливе значення для організації роботи апарату Рахункової палати також мають Правила внутрішнього розпорядку. Режим роботи в Рахунковій палаті забезпечується створенням необхідних організаційних, економічних і правових умов, а також умов, що забезпечують належну охорону праці. Основні права і обов'язки державних службовців та працівників, режим роботи, засади регулювання службових і трудових відносин визначаються Правилами внутрішнього службового (трудоного) розпорядку для державних службовців та працівників Рахункової палати, що є внутрішнім нормативним актом і дія якого поширюються на усіх посадових осіб апарату Рахункової палати. Правила затверджуються відповідно до Закону України «Про державну службу» та Кодексу законів про працю України. Порядок допуску та

перебування у приміщеннях Рахункової палати, порядок допуску іноземних громадян здійснюється відповідно до Інструкції щодо забезпечення державної охорони адміністративного будинку і приміщень Рахункової палати.

Отже, ефективна організації роботи апарату Рахункової палати є важливим чинником для належного здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) Рахунковою палатою як вищого органу аудиту. З метою унеможливити вплив з боку третіх осіб на членів конкурсної комісії на зайняття вакантних посад державної служби у Рахунковій палаті під час проведення етапів конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби доцільно розробити та затвердити порядок організації роботи конкурсної комісії на зайняття вакантних посад державної служби у Рахунковій палаті яким буде передбачено додатковий контроль у тому числі зовнішній, за дотриманням спеціального та антикорупційного законодавства під час проведення конкурсу на зайняття посад; проведення аудіо фіксації та відео фіксації засідань конкурсної комісії.

Таким чином, для ефективної роботи апарату Рахункової палати, забезпечення високого рівня довіри з боку суспільства, інших органів публічної влади, міжнародного співтовариства, вищих органів аудиту окремих зарубіжних країн до Рахункової палати як вищого органу аудиту України, важливим є належне фінансування Рахункової палати і співпрацю між окремими інституціями, що входять до складу апарату Рахункової палати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
2. Лимская декларация руководящих принципов контроля. (Принята IX Конгрессом Международной организации высших контрольных органов (ИНТОСАИ) в 1977 году). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604_001
3. Методичні рекомендації з проведення Рахунковою палатою фінансового аудиту, затверджені Рішенням Рахункової палати від 22 вересня 2015 року № 5-5 <https://ips.ligazakon.net/document/view/FN014487?an=1>
4. Про джерела фінансування органів державної влади: Закон України від 30 червня 1999 року № 783-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-14>
5. Про Рахункову палату: Закон України від 2 липня 2015 року № 576-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19/ed20191213>
6. Регламент Рахункової палати (нова редакція), затверджений рішенням Рахункової палати від 28.08.2018 № 22-7. URL: https://rp.gov.ua/uploadfiles/About/RegulatoryDoc/arp_1.pdf
7. Структура апарату Рахункової палати (нова редакція): затверджена Рішенням Рахункової палати від 26.02.2019 № 4-10. URL: <https://rp.gov.ua/About/Structure/>

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.14>**Фучеджі В. Д.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини

Одеського національного медичного університету

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ АДВОКАТА У СІМЕЙНИХ СПОРАХ

Анотація. У статті проаналізовано чинне законодавство, що визначає статус адвоката та його участь у розгляді та вирішенні сімейних спорів, наукові дослідження щодо окресленого кола питань та судову практику у сімейних справах. Проаналізовані види участі адвоката у справах, що виникають з сімейних правовідносин. Окреслено зміст та основні етапи консультування, як виду участі адвоката у сімейних справах.

Окреслено види адвокатської діяльності, які дають можливість виокремити дії, які має право вчиняти адвокат при наданні правничої допомоги в межах окреслених форм. Серед форм адвокатської діяльності виокремлено та проаналізовано судову та позасудову діяльність адвоката як форми адвокатської діяльності.

Виділено та охарактеризовано особливості, які притаманні судовому захисту сімейних прав (порівняно із захистом прав фізичних та юридичних осіб в інших галузях), до яких, зокрема, віднесено: переважно судовий порядок захисту сімейних прав; присутність елементів публічності (хоч це і є по суті диспозитивні відносини); розгляд та вирішення справ, що виникають з сімейних правовідносин, здійснюється в порядку позовного, наказного та окремого провадження; можливість неповнолітніх осіб звертатися до суду з метою захисту порушеного права чи охоронюваного законом інтересу в сфері сімейного права; у більшості справ, що виникають з сімейних правовідносин, суд допускає негайне виконання.

Висвітлені особливості представництва інтересів клієнта як виду адвокатської діяльності. Проаналізовано інститут судового представництва в цивільному судочинстві при розгляді справ, що виникають з сімейних правовідносин.

Встановлено, що надання консультацій та роз'яснень адвокатом, як один з видів діяльності адвоката, допомагає вирішити певні завдання, які постають в процесі адвокатської діяльності, зокрема: збір інформації адвокатом про існуючий спір; аналіз такої інформації; кваліфікація відносин, що стали спірними, з боку адвоката та їх матеріально-правова та процесуально-правова оцінка; виокремлення найбільш прийнятних способів вирішення сімейного спору; визначення переваг та недоліків можливих способів вирішення сімейного спору.

Визначено, не зважаючи на відсутність нормативного регулювання інституту медіації, доцільним є використання медіаційних процедур для врегулювання спорів, що виникають з сімейних правовідносин.

Ключові слова: адвокат, сімейні правовідносини, судовий спір, представництво, медіація, адвокатська діяльність.

Fuchedzhi V. D. On the question of attorney's participation in family disputes

Abstract. The article analyzes the current legislation that determines the status of a lawyer and his participation in the consideration and resolution of family disputes, research on a specific range of issues and case law in family matters. The types of lawyer's participation in cases arising from family relationships are analyzed. The content and main stages of counseling as a type of lawyer's participation in family disputes are outlined.

The types of advocacy activities are outlined, which make it possible to single out the actions that a lawyer has the right to perform when providing legal assistance within the outlined forms. Among the forms of advocacy, the judicial and extrajudicial activities of a lawyer as a form of advocacy are singled out and analyzed.

The peculiarities inherent in the judicial protection of family rights (compared to the protection of the rights of individuals and legal entities in other areas) are highlighted and characterized, which include, in particular: mainly judicial protection of family rights; the presence of elements of publicity (although these are essentially dispositive relations); consideration and resolution of cases arising from family legal relations is carried out by way of claim, injunction and separate proceedings; the possibility of minors to apply to the court in order to protect the violated right or legally protected interest in the field of family law; in most cases arising from family relationships, the court allows immediate execution.

The peculiarities of representing the client's interests as a type of advocacy are highlighted. The institute of judicial representation in civil proceedings in cases arising from family relationships is analyzed.

It is established that the provision of advice and clarification by a lawyer, as one of the activities of a lawyer, helps to solve certain problems that arise in the process of advocacy, in particular: collecting information by a lawyer about the existing dispute; analysis of such information; qualification of the relations that have become disputable by the lawyer and their substantive and procedural assessment; identifying the most acceptable ways to resolve a family dispute; identifying the advantages and disadvantages of possible ways to resolve family disputes.

Certainly, despite the lack of regulations on the institution of mediation, it is advisable to use mediation procedures to resolve disputes arising from family relationships.

Key words: *lawyer, family legal relations, litigation, representation, mediation, advocacy.*

Актуальність теми. Інститут адвокатури в Україні зазнає системних трансформацій, які покликані не лише визначити статус адвоката як професійного представника, але й встановити гарантії діяльності адвоката як учасника у цивільній справі. Не виключенням є й випадки участі адвоката у сімейних справах.

Особливою категорією справ є сімейні спори, що обумовлено особливістю їх розгляду як в адміністративному, так і в судовому порядку, особливостями кола учасників справи, досудового врегулювання спору, процесу доказування, виконання судових рішень у таких справах тощо. Тому питання представництва адвокатом інтересів осіб набувають особливої актуальності.

Метою статті є аналіз участі адвоката у сімейних справах, з'ясування правового статусу адвоката у таких справах, його правосуб'єктності, окреслення особливостей в зазначених питаннях.

Основний зміст дослідження. Не секрет, що сімейні справи є найбільш поширеною категорією справ у судовій практиці. Зокрема, це справи, що виникають між учасниками сімейних правовідносин з приводу прав та обов'язків, які виникають з факту шлюбу та (або) приналежності до сім'ї і родини.

Сімейні спори є складними не лише складні в контексті процесуальних процедур, але й з морально-психологічної точки зору, адже складно відмежуватися від емоційної складової конфлікту, що виникає в процесі поділу спільного майна подружжя, визначення розміру та порядку сплати коштів на утримання, аліментів, визначення місця проживання малолітньої дитини чи порядку спілкування одного з батьків із дитиною тощо. Враховуючи, що сторони таких справ (в основному це подружжя) не можуть під впливом власних емоцій прийняти вірне рішення щодо вирішення сімейного конфлікту, участь адвоката дає змогу не лише отримання стороною якісної правничої допомоги

відповідно, але й вирішення справи з урахуванням усіх прав та інтересів особи [1, с. 170-171].

Отже, участь адвоката дасть змогу сторонам під час конфлікту приймати прагматичні рішення щодо припинення шлюбних відносин, визначення питань виховання та утримання дітей [2, с. 57-58].

Порівняно із захистом прав фізичних та юридичних осіб в інших галузях, судовий захист сімейних прав має ряд особливостей. Перерахуємо та проаналізуємо їх.

1. Захист сімейних прав переважно відбувається саме у судовому порядку. Частина 1 статті 19 ЦПК України зазначає, що до цивільної юрисдикції судів відносяться у тому чисті і справи, що виникають з сімейних правовідносин. Однак, поруч з судовою зберігається й адміністративна юрисдикція сімейних справ (наприклад, за умови, коли такі сімейні справи є предметом розгляду органів опіки та піклування або ж органів реєстрації актів цивільного стану).

Порядок судового вирішення справ, що виникають з сімейних правовідносин, визначається окремими положеннями ЦПК України [3]. Зокрема, особливістю розірвання шлюбу в судовому порядку є те, що суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі надання сторонам у цій справі строку для примирення (п. 4 ч. 1 ст. 251 ЦПК України) або ж суд постановляє ухвалу про повернення позовної заяви про розірвання шлюбу у випадку подання такої заяви під час вагітності дружини чи до досягнення дитиною однорічного віку (п. 5 ч. 4 ст. 185 ЦПК України). Також, процесуальні норми, які регулюють порядок вирішення справ, що виникають з сімейних правовідносин, містяться у нормативних джерелах матеріального права [4].

В процесі сімейних спорів повноваження суду можуть бути розширені завдяки аналізу норм сімейного законодавства. Наприклад, окремі положення СК України дозволяють суду, що здійснює розгляд сімейного спору, вийти

за межі заявлених учасником справи вимог [4; 5, с. 13-15]. Відповідно до ч. 3 ст. 166 СК України, в разі задоволення позовної вимоги про позбавлення батьківських прав, суду надається право одночасного прийняття рішення щодо стягнення аліментів на дитину.

2. У сімейно-правових відносинах часто присутні ознаки, елементи публічності (хоч це і є по суті диспозитивні відносини), що, в свою чергу, зумовлює підвищення значимості таких учасників цивільного процесу як органи опіки та піклування, прокурор, а також зумовлює підвищення процесуальної активності суду у певних справах, що виникають з сімейних правовідносин [6, с. 142–144]. В чинних нормах СК України, які визначають права та обов'язки таких суб'єктів як орган опіки та піклування, прокурор наділені правами щодо вступу у процес для участі у ньому у формах визначених законом, що безперечно засвідчує прояв активних їх повноважень у випадках розгляду сімейних справ у суді. Зокрема, нормами СК України передбачені випадки, коли справи, що виникають з сімейних правовідносин, можуть бути порушені не лише за зверненням заінтересованих осіб, але й за позовною заявою прокурора (ст. 42, 165, 170, 240 СК України). Також нормами СК України передбачені випадки обов'язкової участі органів опіки та піклування в цивільному судочинстві при розгляді справ, що виникають з сімейних правовідносин (ч. 4 ст. 19 СК України) [4].

3. Розгляд та вирішення справ, що виникають з сімейних правовідносин, здійснюється в порядку позовного, наказного та окремого провадження. Звісно, більшість сімейних справ розглядаються в порядку позовного провадження. Водночас, відповідно до п.п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України, у випадках, якщо особа звертається до суду про стягнення аліментів та якщо така вимога не пов'язана зі встановленням або оспоруванням батьківства (материнства) щодо дитини та не передбачає залучення у процес у цій справі інших заінтересованих осіб, то така справа може бути розглянута в наказному провадженні та по ній може бути виданий судовий наказ. З вимогами про захист сімейних прав та інтересів особа може звернутися до суду і в порядку спрощеного позовного провадження, проте за виключеннями справ, які окреслені

у п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України [3]. Отже, в порядку спрощеного позовного провадження можуть розглядатися лише сімейні справи про стягнення аліментів та поділ майна подружжя.

4. Законодавчо передбачена можливість (ч. 1 ст. 18 СК України) неповнолітніх осіб (віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) звертатися до суду з метою захисту порушеного права чи охоронюваного законом інтересу в сфері сімейного права. Також зазначені особи мають право реалізувати свої цивільно-процесуальні права і виконувати свої процесуальні обов'язки у судах при розгляді справ, що виникають з сімейних правовідносин, особисто (що не виключає можливості залучення законного представника неповнолітньої особи – учасника справи).

5. У більшості із справ, що виникають з сімейних правовідносин, суд допускає негайне виконання (п. 1, 5 ч. 1 ст. 430 ЦПК України).

Як бачимо, судовий захист сімейних прав дійсно має ряд особливостей, які необхідно враховувати при аналізі даної категорії справ.

Окремо необхідно звернути увагу і на участь адвоката в процесі розгляду та вирішення сімейних спорів, що має на меті надання довірителю правничої допомоги шляхом сприяння у здійсненні ними прав та обов'язків щодо захисту прав та свобод, які були порушені. Правовий статус адвоката у процесі вирішення сімейних спорів на досудовому етапі визначається Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [7] та іншими нормативно-правовими актами.

Адвокат в якості процесуального представника у цивільному судочинстві, належить до кола учасників справи та наділений відповідними правами (ст. 42-43 ЦПК України).

В науковій літературі можна зустріти позицію, відповідно до якої виділяються дві форми діяльності адвоката – процесуальна (визначається процесуальними нормами, зокрема нормами ЦПК України) та непроцесуальна (визначається нормами інших законів та підзаконних нормативно-правових актів, принципами та засадами адвокатської етики).

Існує й точка відповідно до якої у діяльності адвоката виділяють лише процесуальну складову [8, с. 45]. Таке твердження не можна прийняти, адже адвокат здійснює не лише представництво інтересів особи у судах, але

й в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, у відносинах з іншими фізичними та юридичними особами тощо.

Законодавець також поділяє адвокатську допомогу на процесуальну та непроцесуальну. Зокрема, до «інших» видів адвокатської допомоги віднесено складання процесуальних і інших документів юридичного змісту, що мають на меті гарантування реалізації прав, свобод та законних інтересів осіб, представництво яких здійснює адвокат (п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Надання адвокатом юридичної допомоги клієнту у процесуальній формі передбачає систему певних процесуальних дій адвоката, що визначені цивільним процесуальним законодавством. Однак, основну частину своєї діяльності адвокат спрямовує саме на позасудову діяльність, пов'язану з наданням консультацій, роз'ясненням правових спорів, надання письмових чи усних відповідей на звернення осіб, складання не лише процесуальних документів, а й скарг, претензій, заяв, клопотань. Окрім того, участі адвоката у судових засіданнях у сімейних спорах передують значна робота пов'язана з підготовкою справ до суду, яка створює передумови для швидкого та належного вирішення справ у суді, результативності адвокатського представництва [9, с. 376].

До видів адвокатської діяльності, які здійснює адвокат у випадках участі у справах, що виникають з сімейних правовідносин, законодавцем віднесені: 1) консультування клієнта та здійснення роз'яснень з правових питань, надання юридичної допомоги учасникам сімейних правовідносин; 2) представницька діяльність адвоката, що полягає, перш за все, у судовому представництві під час розгляду справ, що виникають з сімейних правовідносин, а також представництво інтересів учасників сімейних правовідносин у державних органах, органах місцевого самоврядування, перед фізичними та юридичними особами (ч. 1 ст. 19 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [7].

Проаналізуємо кожен з наведених видів адвокатської діяльності. Зокрема, консультування полягає у діяльності адвоката, яка спрямована на вирішення певної правової проблеми довірителя. Щодо участі адвоката у справах, що виникають з сімейних правовідносин, про-

цес консультування у таких справах теж має свої етапи та особливості.

В даному контексті можна виділити такі етапи:

1) підготовчий етап – полягає у первинному ознайомленні адвоката з обставинами сімейної справи та знайомство з клієнтом;

2) збирання інформації про справу та її аналіз – полягає у діяльності адвоката в процесі надання консультацій, яка спрямована на дослідження обставин справи та отриманні інформації, що їх підтверджує, шляхом додаткового опитування довірителя, інших осіб, вивчення документів (при потребі їх витребування), збору інформації з загальнодоступних джерел та/або відкритих реєстрів, у тому числі з використання адвокатського запиту та інших засобів, не заборонених законодавством про адвокатуру та адвокатську діяльність;

3) ґрунтовний аналіз усіх фактичних обставин у справі – полягає у проведенні юридичного аналізу об'єктивних фактів, що підтверджують наявність конфліктної ситуації, формування належного обґрунтування фактичних обставин справи;

4) формування доказової бази по справі, яка б містила достатньо достовірних доказів;

5) окреслення нормативно-правового підґрунтя сімейного спору – полягає у визначенні тих норм, які регулюють спірні правовідносини, які стали предметом розгляду; окрім звернення до нормативно-правових актів, адвокат звертається до судової практики та правових позицій Верховного Суду та Європейського суду з прав людини;

6) визначення адвокатом правової позиції у сімейній справі (завершальний етап) – полягає у виборі за погодженням з особою, чії інтереси він представляє, способу захисту, що ґрунтується на глибокому та повному аналізі юридичної основи та фактичного підґрунтя справи.

В сімейних спорах є дотримання адвокатом адвокатської таємниці. Особлива увага при участі у справах, що виникають з сімейних правовідносин, адвокатом приділяється засадам конфіденційності у спілкуванні з клієнтом (ст. 10 Правил адвокатської етики).

Другим видом адвокатської діяльності є представництво, яке полягає у забезпеченні здійснення прав та обов'язків клієнта в цивільному процесі, а також в державних органах, органах місцевого самоврядування, перед

фізичними та юридичними особами. Представник може здійснювати надані йому повноваження та надавати юридичні послуги особам, які самостійно не можуть це зробити або ж не бажають цього робити [10, с. 272-274].

Крім судової форми захисту сімейних прав та інтересів важливе місце займає і можливість застосування альтернативних сучасних методів, способів вирішення сімейного конфлікту, одним з яких є процедура медіації. У судовій практиці при вирішенні сімейних спорів судді звертаються до механізмів медіації, зокрема, вирішуючи питання місця проживання дитини, участі батьків у вихованні дитини. Якщо ж мова йде про участь адвоката у процесі медіації з метою вирішення сімейного спору, то вже на етапі звернення особи за правовою допомогою адвокат повинен вирішити питання застосування медіаційних процедур.

Зокрема, адвокат може виступати у ролі посередника, медіатора, тобто формою мирного вирішення сімейного спору може бути проведення зустрічей сторін та їх адвокатів, зустріч адвоката, його клієнта та іншого з подружжя, на яких адвокат може запропонувати або ж допомогти знайти шляхи виходу з сімейного конфлікту з врахуванням норм сімейного законодавства та прав і інтересів сторін спору [11, с. 120].

Також важливо зазначити, що сімейне законодавство надає можливість учасникам спірних правовідносин знайти самостійно спосіб їх вирішення (в межах принципу диспозитивності). Наприклад, подружжя, батьки дітей, батьки та діти між собою, інші члени сім'ї та родичі мають право врегулювати свої відносини у договірний спосіб, якщо це не суперечитиме сімейному законодавству та моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 9 СК України).

Висновок. Аналіз чинного законодавства, що визначає статус адвоката та його участь у розгляді та вирішенні сімейних спорів, наукових досліджень щодо окресленого кола питань,

судової практики у сімейних справах дає можливість зробити наступні висновки.

По-перше, сімейні спори це спори, які виникають між учасниками сімейних правовідносин з приводу прав та обов'язків, які походять з факту шлюбу та (або) приналежності до сім'ї та родини.

По-друге, для захисту сімейних прав характерною є саме судова форма захисту порушених прав, проте, зберігається також адміністративна юрисдикція сімейних справ (такі окремі сімейні справи можуть бути предметом розгляду органів опіки та піклування).

По-третє, для більшості сімейних спорів, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, передбачена законодавством можливість розгляду справ у режимі закритого судового засідання.

По-четверте, у судовій практиці при вирішенні сімейних спорів судді звертаються до механізмів медіації. Участь адвоката у процесі медіації здійснюється з метою вирішення сімейного спору, а саме, вже на етапі звернення особи за правовою допомогою адвокат повинен вирішити питання застосування медіаційних процедур.

По-п'яте, участь адвоката, як професійного представника сторони у вирішенні сімейного спору (наприклад, розірвання шлюбу), має такі переваги: особа, яка звертається до адвоката, зазвичай, прагне звести до мінімуму свою участь у судовому розгляді справи; причиною звернення особи до адвоката за отриманням правової допомоги, у тому числі й в справах окресленого характеру, є відсутність фахових знань у галузі права, натомість адвокат є спеціалістом в даній галузі і може як надати якісну консультативну та роз'яснювальну допомогу, здійснити представництво інтересів особи у суді, так і допомогти належним чином вирішити спір, з обов'язковим врахуванням усіх інтересів клієнта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кучер Т.Н. Деятельность адвоката по доведению правовой позиции клиента в семейных делах. *Цивилистическая процессуальная мысль*. Киев, 2015. Вып. 4. С. 169–178.
2. Цал-Цалко Ю.Ю. Особливості поділу спільного майна подружжя. *Особливості розгляду сімейних спорів: матеріали круглого столу* (м. Одеса, 17.10.2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 57–60.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
4. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

5. Сімейне право: підручник.; За заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 512 с.
6. Євко В.Ю. Особливості судового захисту сімейних прав. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25.05.2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 142–144.
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
8. Яновська О.Г. Адвокатура України: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 280 с.
9. Зейкан Я. П. Адвокат: цивільні справи : метод. поради. Київ : Дакор. Світ книг, 2012. 688 с.
10. Заборовський В.В., Якимович Я.В. Деякі аспекти визначення видів адвокатської діяльності за Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 26. С. 272–274.
11. Дяченко С.В., Колокольна Н.С. Запровадження медіації для вирішення сімейних спорів у цивільному судочинстві України: судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С.118–121.

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.15>

Кисилиця Н. Д.,

аспірантка

Навчально-наукового юридичного інституту

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ЗНИЩЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ
ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ОРЕНДИ ЗЕМЛІ

Анотація. У статті проаналізовано таку підставу припинення права оренди землі як знищення земельної ділянки. Встановлено, що знищення об'єкта оренди землі, як підстава розірвання договору оренди землі, матиме опосередкований вплив на припинення права оренди землі. Досліджено позиції науковців щодо знищення земельної ділянки. Деякі науковці вважають, що земельна ділянка не може бути знищена, інші, що земельна ділянка може бути знищена через явища природного характеру. Проаналізовано поняття «знищення земельної ділянки» та співставлено із поняттям «пошкодження земельної ділянки».

Розмежовано поняття «знищення земельної ділянки» та «пошкодження земельної ділянки» за фізичною, економічною та юридичною ознаками. Фізична ознака знищення земельної ділянки характеризується втраченою можливістю для її фізичного відновлення, тобто можливістю використання за цільовим призначенням. Аналіз економічного критерію дозволяє встановити що земельна ділянка у результаті знищення виключається із обігу, тобто не може відчужуватися, а отже і права на неї також не можуть бути відчужені. Відповідно до юридичного критерію, внаслідок знищення земельної ділянки, особа позбавляється можливості володіти та користуватися такою ділянкою.

Встановлено, що у зарубіжних країнах також використовується поняття «знищення земельної ділянки», як-от, у Турецькій Республіці. Аналіз іноземного законодавства та доктрини дозволив встановити, що в якості об'єкта знищення розглядаються тільки землі сільськогосподарського призначення, які неможливо використання за цільовим призначенням земельної ділянки. У статті розглядається як знищення земельної ділянки співвідноситься із знищенням нерухомого майна, що знаходиться на ній. З'ясовано, що у разі неможливості використовувати земельну ділянку внаслідок землетрусів, підтоплень, забруднень хімічними речовинами та іншими факторами, що негативно впливають на земельні ділянки, орендодавець чи орендар можуть звернутися до органів державної влади чи місцевого самоврядування для прийняття ними рішення про консервацію або укладення договору про консервацію земель.

Ключові слова: знищення земельної ділянки, пошкодження земельної ділянки, знищення нерухомого майна, припинення права оренди землі, знищення об'єкта оренди землі.

Kysylytsia N. D. Destruction of land as a ground for termination of right of land lease

Abstract. In this article analyzes such a ground for terminating the right to lease land as the destruction of land. It has been established that the destruction of an object of land lease as a ground for terminating a land lease agreement will have an indirect effect on the termination of the land lease. It has been found that some scientists believe that it is impossible to destroy land, unlike other real estate. Other scholars are of the opinion that it is quite possible to destroy a land plot due to covering a certain land plot with rock or change its landscape and size, which leads to the loss of features of the land plot as a real estate object. The concept of "destruction of land" is analyzed and compared with the concept of "damage to land".

The concept of "destruction of land" and "damage to land" delimited on the physical, economic and legal grounds. The physical sign of the destruction of land is characterized by the loss of opportunities for its physical recovery, ie the possibility of use for its intended purpose. The analysis of the economic criterion allows to establish that the land plot as a result of destruction is excluded from circulation, ie it cannot be alienated, and therefore the rights to it also cannot be alienated. According to the legal criterion, the destruction of a land plot will lead to the fact that a person is deprived of the opportunity to own and use such a plot on legal grounds.

In article established that the concept of "land destruction" is also used in some foreign countries, such as in the Republic of Turkey. An analysis of foreign legislation and doctrine revealed that only agricultural land, which cannot be used for its intended purpose, is considered an object of destruction. The article considers how the destruction of land is correlated with the destruction of immovable property located on it and how it is reflected in the legal relationship of land lease. It was found that in case of inability to use the land due to earthquakes, floods, pollution by chemicals and other factors that adversely affect the land, the landlord or tenant may apply to public authorities or local governments to decide on conservation or conclusion land conservation agreement.

Key words: *destruction of land, damage to land, destruction of real estate, termination of land lease, destruction of land lease.*

Постановка проблеми. Припинення права оренди землі – явище складне з точки зору як науки, так і практики. Комплексне дослідження припинення права оренди землі неможливе без дослідження конкретних підстав припинення договору оренди землі. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати таку підставу припинення договору оренди землі як знищення об'єкта оренди в контексті припинення права оренди землі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку з розвитком земельних правовідносин землі актуальним є питання припинення правовідносин оренди землі. З урахуванням цього дослідження припинення права оренди землі набуває особливої зацікавленості, зокрема такі підстави його припинення, що недостатньо врегульовані на законодавчому рівні. Питанню знищення земельної ділянки приділяли увагу у своїх працях такі науковці як: Р. О. Бондарчук, М. Я. Ващишин, Д. С. Спесівцев, О. С. Харченко та інші.

Мета статті. Метою статті є дослідження припинення права оренди землі у зв'язку зі знищенням об'єкта оренди, яке істотно перешкоджає використанню земельної ділянки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ч. 1 ст. 32 Закону України «Про оренду землі» (далі Закон) зазначено, що на вимогу однієї із сторін договір оренди землі може бути достроково розірваний за рішенням суду в разі випадкового знищення чи пошкодження об'єкта оренди, яке істотно перешкоджає передбаченому договором використанню земельної ділянки. У ст. 3 Закону визначено, що об'єктом оренди землі є земельна ділянка, що перебуває у власності фізичних, юридичних осіб, комунальній або державній власності. Із зазначеного випливає, що у разі знищення земельної ділянки або її пошкодження, як об'єкта договору оренди землі, одна із сторін має право

розірвати такий договір за рішенням суду. Передбачена законом можливість знищення земельної ділянки як підстава припинення договору оренди землі не знайшла свого детального відображення ні на законодавчому рівні, ні на рівні науковому. Припинення договору оренди землі є підставою припинення права оренди землі [1, с. 151], тому знищення об'єкта оренди землі, як підстава розірвання договору оренди землі, матиме опосередкований вплив на припинення права оренди землі.

Варто звернути увагу на той факт, що деякі науковці вважають неможливим знищити земельну ділянку, «можна лише завдати шкоди в більшому чи меншому розмірі її природним властивостям» [2, с. 10]. Наприклад М. Я. Ващишин вважає, що знищити земельну ділянку неможливо, на відміну від інших об'єктів нерухомого майна [3, с. 131]. Така позиція є цілком логічною, адже земельну ділянку (на відміну від інших природних ресурсів) неможливо відділити від навколишнього середовища. Д. С. Спесівцев зазначає, що «можна лише теоретично уявити, що в певному розумінні і вона підпадає під дію відповідної обставини, наприклад, у разі стихійних лих або землетрусів, що супроводжуються рухом земної кори. В такому випадку цілком ймовірним є накриття певної земельної ділянки гірською породою або зміна її ландшафту і розміру, що призводить до втрати ознак земельної ділянки як об'єкта нерухомості» [4, с. 171]. Вважається, що «знищення земельної ділянки характеризується втратою її фізичних характеристик» [4, с. 171]. Пошкодження або знищення земель також може відбуватися через дію природних явищ, як-от: зсуви, затоплення, буревії та ін., які негативно впливають на якісні характеристики землі. Наприклад, зсуви, які змінюють рельєф земної поверхні, характер і якість річок та потоків та потік підземних вод [5], або підтоплення в результаті під-

няття рівня океану. Ці та інші природні фактори безпосередньо впливають на земельні ділянки. Переважно втрати, за таких умов, визначаються за рахунок нерухомості, що зазнала знищення. Проте фізичних змін зазнає і земельна ділянка, яка змінила свій рельєф.

Для того, аби встановити чи може знищення земельної ділянки бути підставою припинення права оренди землі необхідно всебічно дослідити поняття «знищення земельної ділянки». Поняття «знищення» у тлумачному словнику визначається як «...припиняти існування когось, чого-небудь...», а також як «руйнувати, псувати що-небудь...» [6, с. 473]. Один із варіантів тлумачення поняття «знищення» містить словосполучення псувати що-небудь. На законодавчому рівні можна знайти тлумачення поняття «псування земель». У Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» визначено поняття «псування земель» як «порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість».

А. М. Шульга визначає поняття «псування земель» як «...часткове або повне зруйнування ґрунтового покриву, яке характеризується погіршенням його фізичного і біологічного стану, а також зниженням родючості ґрунтів, у зв'язку з чим використання земельної ділянки стає неможливим або потребує введення спеціальних обмежень (включаючи консервацію)» [7, с. 135]. Однією із форм псування ґрунтового покриву земель, на думку вченого, може розглядатися їх деградація. Вона пов'язана з поступовим погіршенням, зниженням або втратою їх позитивних (корисних) властивостей [7, с. 135-136]. У тлумачному словнику поняття «псувати» визначається як «робити непридатним для користування...пошкоджувати; своєю дією чи впливом пошкоджувати

або порушувати що-небудь...» [6, с. 1186]. Псування земель є процесом (фізичним, біологічним, хімічним) діяльності або бездіяльності, який негативно впливає на земельну ділянку.

Під пошкодженням майна розуміють «вплив...на предмет, внаслідок якого він частково, не в повному обсязі, втрачає свої споживчі властивості та економічну цінність і при цьому істотно обмежується можливість його використання за призначенням. Пошкоджене майно може бути відновлене і знову набути тимчасово або частково втрачених корисних якостей для використання його за функціональним призначенням лише після необхідних фінансових, трудових та інших витрат» [8, с. 576]. У науковій літературі часто використовують поняття «псування майна» як синонім поняття «пошкодження майна». Із наведеного можна зробити висновки, що поняття «пошкодження земель» та «псування земель» мають синонімічний зміст. Але те, що законодавець використовує обидва поняття, є не зовсім доречним.

У Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» використовується, поруч із поняттям «псування», також поняття «знищення». Проте, якщо поняття «псування» використовується в контексті псування земельної ділянки і псування родючого шару ґрунту, то поняття «знищення» використовується тільки в розумінні знищення родючого шару ґрунту. Фактично законом передбачено, що земельна ділянка може зазнати псування, а родючий шар ґрунту може бути і знищеним. В цьому випадку не зовсім послідовною є позиція законодавця, адже для того аби розірвати договір оренди землі сторонам потрібно знати, який зміст має поняття «знищення об'єкта оренди». Більше того, у Законі жодного разу не використовується поняття «знищення земельної ділянки», а тільки «знищення об'єкта оренди», в той час як об'єктом оренди є земельна ділянка.

Пропонуємо звернутися до зарубіжної практики використання поняття «знищення земельної ділянки». Наприклад, у ст. 45 Конституції Турецької Республіки визначено, що «державна сприяє забезпеченню робочими інструментами, обладнанням та іншими ресурсами працівників сільського господарства та тваринництва з метою запобігання нецільовому викорис-

танню та знищенню сільськогосподарських угідь, лук і пасовищ, а також збільшення виробництва рослинництва та тваринництва відповідно до принципів планування сільськогосподарського виробництва» [9, с. 15]. Як показав аналіз нормативних актів Турецької Республіки та наукових статей, поняття «знищення сільськогосподарських угідь» використовується для позначення комплексної проблеми пов'язаної із землями сільськогосподарського призначення. Як зазначають науковці, «інвестиційно-будівельний попит, законодавство, планована забудова, ОВНС та незаконна забудова прийняті як основні чинники, які є важливими та взаємодіють один з одним у процесі знищення сільськогосподарських угідь» [10, с. 93]. Таким чином, по-перше, в якості об'єкта знищення розглядаються тільки землі сільськогосподарського призначення і, по-друге, поняття «знищення» щодо цієї категорії земель використовується для позначення декількох факторів, що, як наслідок, призводять до неможливості використання за цільовим призначенням земельної ділянки.

Поняття «знищення» щодо земель сільськогосподарського призначення вживається і в Енциклопедії світових проблем і людського потенціалу, де можна зустріти такі поняття як: «Destruction of agricultural land» (знищення сільськогосподарських земель), «Damaging agricultural land» (пошкодження сільськогосподарських земель), «Destruction of land productivity» (знищення продуктивності землі) [11]. Зазначені поняття, як можна побачити, стосуються тільки земель сільськогосподарського призначення, і вживаються тільки в контексті використання таких земель. Таким чином, можна говорити про обмежений характер визначення поняття «знищення земельної ділянки», оскільки фактично «знищити» можна тільки «цільове призначення» земельної ділянки, наприклад, сільськогосподарські угіддя, які, втративши родючість (те заради чого їх орендують та використовують), стають непридатними до використання. Таким чином, вважаємо за доцільне розглядати поняття «знищення земельної ділянки» в контексті її цільового призначення, тобто у разі встановлення факту неможливості використання за цільовим призначенням, заради якого особа орендувала земельну ділянку, та неможливості відновити його у строк

на який розраховував орендар, для отримання корисних властивостей цієї земельної ділянки, можна вважати об'єкт оренди знищеним.

Дуже часто земельну ділянку отримують в оренду разом із нерухомим майном на ній. У такому випадку важливо проаналізувати як «знищення земельної ділянки» буде співвідноситися із використанням майна, що знаходиться на ній, оскільки цінність такої ділянки не тільки в ній, а і в нерухомому майні. Також вважаємо за доцільне встановити правові наслідки у разі «знищення нерухомого майна», що розташоване на земельній ділянці. Згідно із п. 35 Постанови Верховного Суду від 05.12.2018 у справі № 713/1817/16-ц «Велика Палата Верховного Суду вважає, що згідно з принципом єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованих на ній будинку, споруди, зміст якого розкривається, зокрема, у статті 30 ЗК України, який був чинний до 1 січня 2002 року, особа, яка законно набула у власність будинок, споруду, має цивільний інтерес в оформленні права на земельну ділянку під такими будинком і спорудою після їх набуття» [12]. Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі або споруди знайшов своє відображення у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2018 у справі № 910/18560/16, де визначено, що «чинне земельне та цивільне законодавство імперативно передбачає перехід права на земельну ділянку в разі набуття права власності на об'єкт нерухомості, що відображає принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі або споруди, який хоча безпосередньо і не закріплений у загальному вигляді в законі, тим не менш знаходить свій вияв у правилах статті 120 ЗК України, статті 377 ЦК України, інших положеннях законодавства» [13]. Таким чином, законодавством України імперативно закріплено загальний принцип цілісності об'єкта нерухомості, спорудженого на земельній ділянці, з такою ділянкою (принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованих на ній будинку, споруди). Згідно з ч. 3 ст. 7 Закону у разі набуття права власності на нерухоме майно до особи одночасно переходить право оренди земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт. В такому випадку вважаємо за доцільне розгля-

дати знищення нерухомого майна як підставу розірвання договору оренди землі за рішенням суду у зв'язку із знищенням об'єкта оренди, згідно з принципом єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єкта нерухомості, що на ній знаходиться.

Для того, аби зрозуміти різницю між знищенням та пошкодженням земельної ділянки пропонуємо розмежувати їх за критеріями та ознаками. Наприклад, завдяки фізичному критерію учені виділяють такі ознаки знищення майна як: «річ у фізичному розумінні цього слова, яка має свою будову, форму та структуру, що й визначає подальшу можливість (неможливість) відновлення (ремонт, реставрації тощо) її властивостей та якості, обумовлюючи таким чином її подальше існування або припинення існування, як майна» [14, с. 59]. Можна зазначити, що фізичний критерій найчастіше використовується при розмежуванні пошкодження та знищення земельної ділянки. Із наведеного слідує, що при знищенні земельної ділянки втрачається можливість для її фізичного відновлення, тобто можливість використання за цільовим призначенням. Зазначимо, що способи знищення майна можуть бути різними: механічними, фізичними, хімічними тощо [15, с. 142]. На відміну від знищення, пошкоджена земельна ділянка може потребувати проведення відновлювальних заходів з метою відновлення її корисних властивостей. Наслідком пошкодження земельної ділянки можна вважати погіршення якості її корисних властивостей з можливим відновленням.

Економічний критерій дозволяє виділити наступні ознаки: «цінність – мінова та споживча вартість, здатність задовольняти матеріальні та пов'язані з ними потреби людини, шляхом використання майна за його цільовим призначенням; здатність до відокремлення від природного середовища чи відновлення(ремонт) заново шляхом вкладення праці людини, її коштів та матеріалів; можливість перебування в майновому обороті» [14, с. 59]. Із економічного критерію стає зрозумілим, що земельна ділянка у результаті знищення виключається із обігу, тобто не може відчужуватися, а отже і права на неї також не можуть бути відчужені. При цьому втрачається можливість використовувати її для отримання вигоди (прибутку). Варто зазначити,

що під пошкодженням розуміють вплив «... на предмет, внаслідок якого він частково, не в повному обсязі, втрачає свої споживчі властивості та економічну цінність і при цьому істотно обмежується можливість його використання за призначенням.» [8, с. 567]. Порівнюючи знищення та пошкодження земельної ділянки, можна зазначити, що в результаті знищення земельної ділянки орендар так і не зможе отримати корисних властивостей із використання земельної ділянки до закінчення строку договору, в той час як пошкодження може бути короткостроковим або таким, що підлягає відновленню та дозволить в майбутньому продовжити використовувати цю земельну ділянку. Юридичний критерій дозволяє встановити, що «власник чи інший законний володілець позбавляється як права власності на майно, так і можливості володіти, користуватися чи розпоряджатися майном (оскільки, знищення майна є підставою для припинення права власності)...» [14, с. 59]. У випадку зі знищенням земельної ділянки особа позбавляється можливості використовувати таку ділянку.

Найчастіше земельні ділянки перестають використовувати у зв'язку із їх деградацією. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону земель» «деградація земель – природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів». Згідно зі ст. 171, 172 Земельного кодексу України деградовані та малопродуктивні землі підлягають консервації. Процедура консервації земель визначена у Порядку консервації земель, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 35. У п. 2 Порядку консервації земель визначено, що консервація земель здійснюється шляхом припинення чи обмеження їх господарського використання у порядку, передбаченому законодавством, на визначений строк та залуження, заліснення або ренатуралізації. Пунктом 4 зазначеного Порядку визначено, що консервація земель здійснюється незалежно від форми власності земельної ділянки за ініціативою її власника або на підставі відповідного подання територіальних органів Держгеокадастру та/або територіальних органів Держекоінспекції.

В цьому випадку звертаємо увагу на той факт, що ініціатором консервації земельної ділянки відповідно до п. 4 чинного Порядку консервації земель, затвердженого Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26.04.2013 № 283, можуть бути власники земельних ділянок і землекористувачі. Тобто у разі неможливості використовувати земельну ділянку внаслідок землетрусів, підтоплень, забруднень хімічними речовинами та іншими факторами, що негативно впливають на земельні ділянки, орендодавець чи орендар можуть звернутися до органів державної влади чи місцевого самоврядування для прийняття ними рішення про консервацію або укладення договору про консервацію земель. Фактично внаслідок консервації земель відбувається припинення або обмеження їх господарського використання. У такому випадку можна вважати, що фактом підтвердження знищення об'єкта оренди може слугувати рішення уповноваженого органу або договір про консервацію земель. Таким чином, з ініціативи однієї із сторін договір оренди землі підлягає розірванню за рішенням суду, а в результаті розірвання договору оренди припиняється і суб'єктивне право оренди землі.

Висновки. У статті проаналізовано таку підставу припинення права оренди землі як розірвання договору оренди землі за рішенням суду у зв'язку зі знищенням об'єкта оренди, яке істотно перешкоджає використанню земельної ділянки. Нами встановлено, що «знищення

об'єкта оренди землі» необхідно розглядати як таке погіршення стану земельної ділянки (її верхнього родючого шару – ґрунту), яке призвело до неможливості її використання, заради якого особа орендувала земельну ділянку, та неможливість відновити її у строк, на який розраховував орендар, для отримання корисних властивостей із цієї земельної ділянки. Варто врахувати той факт, що мається на увазі не сама земельна ділянка (оскільки її неможливо знищити чи відокремити), а тільки її верхній родючий шар – ґрунт. Крім того, нами досліджено принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованих на ній будинку, споруди. Відповідно до цього принципу знищення нерухомого майна необхідно розглядати як підставу розірвання договору оренди землі за рішенням суду у зв'язку із знищенням об'єкта оренди, оскільки земельна ділянка орендується саме заради можливості використання об'єкта нерухомого майна. Також ми встановили різницю між знищенням та пошкодженням земельної ділянки. Зокрема, в результаті знищення земельної ділянки орендар так і не зможе отримати корисних властивостей із використання земельної ділянки до закінчення строку договору, в той час як пошкодження має короткостроковий характер та передбачає можливість відновлення стану земельної ділянки. Також нами встановлено, що фактом підтвердження знищення об'єкта оренди землі можна вважати рішення уповноваженого органу або договір про консервацію земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кисилиця Н.Д. Припинення договору як підстава припинення права оренди землі. Матеріали XXVII науково-практичної конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції». м. Харків, 30 квітня. 2021 р. Харків, 2021. С. 150-151
2. Харченко О. С. Підстави припинення права власності : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 20 с.
3. Ващишин М. Я. Юридичні факти у правовідносинах суперфіцію. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична*. 2013. Вип. 3. С. 126-135.
4. Спесівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03/ Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 225 с.
5. Geertsema M., Highland L., Vaugeouis L. Environmental Impact of Landslides. In: Sassa K., Canuti P. (eds) *Landslides Disaster Risk Reduction*. Springer, Berlin, Heidelberg. 2009. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-540-69970-5_31
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. В. Т. Бусел. Київ: ІРПІНЬ. ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: монографія. Харків: НікаНова, 2013. 256 с.
8. Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. 1196 с.

9. Türkiye Anayasası Kanun. Kabul Tarihi : 18/10/1982. Numarası : 2709. URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>
10. Mehmet Doruk Özügül, “Türkiye’de Tarım Alanı Tahribatı ve Çevresel Etki Değerlendirmesini Yeniden Düşünmek,” Megaron 5, no. 2. 2010. P. 91-101. URL: https://www.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON_5_2_91_101.pdf
11. The encyclopedia of world problems & human potential URL: <http://encyclopedia.uia.org/en>
12. Постанова Верховного Суду від 05.12.2018, судова справа № 713/1817/16-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78534729>
13. Постанова Верховного Суду від 04.12.2018, судова справа № 910/18560/16 URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80427441>
14. Бондарчук Р. О. Поняття, критерії та ознаки знищення чужого майна (статті 194 та 196 КК України). *Форум права*. 2011. № 3. С. 53–61. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2011-3/11broccu.pdf>
15. Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 608 с.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.16>

Глух М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри публічного права
Державного податкового університету

Ковалко Н. М.,

доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України,
професор кафедри фінансового права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ГРОШЕЙ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджено нормативно-правове регулювання електронних грошей в Україні. Виділено основні ознаки, які визначають особливості електронних грошей. Проаналізовано визначення поняття «електронні гроші» в національному законодавстві та Директивах Європейського Союзу. Розглянуто основні підходи представників науки фінансового права до визначення поняття «електронні гроші». Визначено переваги використання електронних грошей у порівнянні з традиційними платіжними засобами. Акцентовано увагу, що відповідно до чинного законодавства України емітентами електронних грошей є виключно банки. Проаналізовано перелік функцій, які здійснюють банки як емітенти електронних грошей. Зазначено коло установ, які можуть здійснювати емісію електронних грошей відповідно до нового Закону України «Про платіжні послуги». Встановлено, що користувачами електронних грошей можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, які стають власниками електронних грошей, купуючи їх у емітента чи комерційного агента з розповсюдження, і мають право використовувати їх для придбання товарів та здійснення необхідних переказів. Виокремлено проблеми правового регулювання обігу електронних коштів, такі як: відсутність визначення правового статусу емітентів електронних грошей, відсутність органу державної влади, який координує вказану діяльність, низький рівень доступності електронних грошей і розширення сфери їх застосування. Зроблено висновки, що для вдосконалення правового регулювання використання електронних грошей в Україні необхідно адаптувати національне законодавство до вимог європейських стандартів у сфері використання електронних грошей. Підсумовано, що для успішного розвитку використання електронних грошей в Україні необхідно створити окремий координуючий орган, який буде наділений повноваженнями щодо регулювання використання електронних грошей та контролю за електронними розрахунками. Також рекомендовано розробити порядок повернення коштів споживачам, у випадку технічних проблем при проведенні електронних розрахунків та зменшення ризиковості таких операцій.

Ключові слова: електронні гроші, електронний платіжний засіб, платіжні системи, емітент, емісія.

Glukh M. V., Kovalko N. M. Legal regulation of electronic money in Ukraine

Abstract. The article examines the legal regulation of electronic money in Ukraine. The main features that determine the features of electronic money are highlighted. The definition of "electronic money" in national legislation and European Union Directives is analyzed. The main approaches of the representatives of the science of financial law to the definition of "electronic money" are considered. The advantages of using electronic money in comparison with traditional means of payment are determined. It is emphasized that according to the current legislation of Ukraine, the issuers of electronic money are exclusively banks. The list of functions performed by banks as issuers of electronic money is analyzed.

The range of institutions that can issue electronic money in accordance with the new Law of Ukraine "On Payment Services" is indicated. It is established that users of electronic money can be both individuals and legal entities that become owners of electronic money, buying them from the issuer or commercial distribution agent, and have the right to use them to purchase goods and make the necessary transfers. The problems of legal regulation

of electronic money circulation are highlighted, such as: lack of determining the legal status of electronic money issuers, lack of public authority that coordinates these activities, low level of availability of electronic money and expanding their scope.

It is concluded that in order to improve the legal regulation of electronic money use in Ukraine it is necessary to adapt national legislation to the requirements of European standards in the field of electronic money use. It is concluded that in order to successfully develop the use of electronic money in Ukraine, it is necessary to create a separate coordinating body, which will be empowered to regulate the use of electronic money and control electronic payments. It is also recommended to develop a procedure for refunds to consumers in case of technical problems with electronic payments and reduce the risk of such transactions.

Key words: *electronic money, electronic means of payment, payment systems, issuer, issue.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення використання електронних грошей в більшості країн світу є невід'ємним елементом фінансових правовідносин. Однак в Україні наявні значні перешкоди у правовому регулюванні вільного використання електронних грошей. Одними з найбільших проблем є відсутність спеціального закону, який відповідає міжнародним стандартам у цій сфері та наявність високого рівня ризику функціонування електронних грошей. Україна перебуває на шляху інтеграції до Європейського Союзу, тому існує об'єктивна необхідність адаптувати національне законодавство до законодавства Європейського Союзу, в тому числі у сфері використання електронних грошей. З огляду на вказане, актуальним є детальне дослідження правового регулювання обігу електронних грошей в Україні. Окремі аспекти сутності поняття «електронні гроші» та проблеми обігу електронних грошей в межах наукових досліджень вивчали представники різних галузей правничої та економічної наук: Л. В. Товкун, С. С. Єсімов, Н. В. Лесько, А. В. Лозовицький, М. А. Пожидаєва, М. В. Плотнікова, В. О. Рядінська, К. О. Черевко, Н. Л. Шишкова, Т. В. Шлапко та ін. Виходячи з цих міркувань, перед нами постали завдання проаналізувати сучасний стан та проблеми правового регулювання електронних грошей в Україні та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення регулювання обігу електронних грошей шляхом гармонізації законодавства у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. В Україні використання електронних грошей не є досить поширеним явищем, тому правове регулювання використання електронних грошей теж має багато прогалин. Основними нормативно-правовими актами, які визначають і регулюють використання електронних грошей в Україні,

нині є Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 5 квітня 2001 року № 2346 та Положення про електронні гроші в Україні, затверджене постановою правління Національного банку України від 4 листопада 2010 року № 481.

Так, у ст. 15 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» електронні гроші визначено як одиниці вартості, які зберігаються на електронних пристроях, приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж особа, яка їх випускає, і є грошовим зобов'язанням цієї особи, що виконується в готівковій або безготівковій формі. Досить часто поняття «електронні гроші» ототожнюють з поняттям «електронний платіжний засіб». Проте у п. 1.14 ст.1 вказаного Закону, електронний платіжний засіб визначено як платіжний інструмент, який надає держателю можливість за допомогою платіжного пристрою отримати інформацію про належні держателю кошти й ініціювати їх переказ [1].

Поміж іншого, відповідно до Директиви Європейського парламенту і Ради 2009/110/ЄС від 16 вересня 2009 року про започаткування та здійснення діяльності установами-емітентами електронних грошей і пруденційний нагляд за нею, про внесення змін до директив 2005/60/ЄС і 2006/48/ЄС та про скасування Директиви 2000/46/ЄС електронні гроші визначають як грошову вартість, що зберігається в електронній, у тому числі магнітній, формі як вимога до емітента, що випускається після отримання коштів для здійснення платіжних транзакцій, як визначено у пункті 5 статті 4 Директиви 2007/64/ЄС, і що її приймає фізична чи юридична особа, крім емітента електронних грошей [2]. Тобто, можна зробити висновок, що визначення поняття «електронних грошей» у чинному законодавстві не відповідає стандартам Європейського Союзу.

Варто звернути увагу, що норми Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», який був прийнятий ще у 2001 році, здебільшого є застарілими і не відповідають сучасним вимогам, технічним новаціям та міжнародній діловій практиці. Тому в липні 2021 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про платіжні послуги», метою якого є регулювання переказу коштів з урахуванням європейських стандартів, зокрема Другої платіжної директиви (PSD2), Директиви з електронних грошей (EMD) [3].

Пропозиції до вказаного Закону розробляв Національний банк України із проведенням юридичної експертизи за технічної підтримки Європейського банку реконструкції та розвитку, тому вказаний Закон відповідає чинним вимогам європейського законодавства. Згідно із цими пропозиціями, запропоновано розширити коло суб'єктів, які мають право на емісію електронних грошей та електронних платіжних засобів, серед яких указані небанківські фінансові установи, а також інші некредитні установи [4, с. 201].

Акцентуємо увагу, що у Законі України «Про платіжні послуги» (який вступить в дію 01.08.2022 року) електронні гроші визначаються як одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (у тому числі з використанням наперед оплачених платіжних карток багатоцільового використання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей [5]. З огляду на вищевикладене, удосконалене визначення поняття «електронні гроші» відповідає міжнародним стандартам

Поміж іншого, серед представників науки фінансового права поняття «електронні гроші» також визначається неоднозначно. Як зазначає Л. В. Товкун, електронні гроші можна охарактеризувати наступними ознаками: зберігаються в електронному пристрої, є засобом розрахунків з іншими користувачами, продавцями товарів і послуг, які уклали з емітентом угоди, є грошовим зобов'язанням емітента перед їх пред'явником. До речі, вчений зауважує про доцільність відносити електронні гроші до електронних платіжних засобів [3].

С. С. Єсімов з юридичної точки зору електронні гроші визначає як безстрокові грошові зобов'язання емітента на пред'явника в електронній формі, випуск яких здійснюється емітентом як після отримання грошових коштів у розмірі, не меншому від обсягу зобов'язань, прийнятих на себе емітентом, так і у формі емітованої грошової вартості [6, с. 24].

Н. В. Лесько електронні гроші визначає як унікальний правовий та економічний феномен. За економічною сутністю електронні гроші є третьою формою грошей, що значно відрізняються як від готівкових, так і безготівкових платіжних систем. З погляду права, електронні гроші є грошовим зобов'язанням емітента, яке виконується у звичайних грошах й підлягає обміну на такі гроші за вимогою пред'явника. Отже, є підстави вважати, що в подальшому електронні платежі будуть мати набагато більше значення для економіки, аніж зараз [7, с. 280].

Г. К. Давидовська влучно зазначає, що усі визначення електронних грошей є подібними та виражають основні три складові поняття «електронні гроші» – економічну, технічну та юридичну. Економічна складова пояснюється тим, що електронні гроші – це міра вартості та засіб платежу. З технічної точки зору, електронні гроші зберігаються в електронному вигляді на електронному технічному пристрої, вони не доступні безпосередньому фізичному сприйняттю. З юридичної точки зору, електронні гроші є зобов'язанням емітента, з яким кореспондує право вимоги власника електронних грошей щодо їх погашення, тобто обміну на звичайні готівкові або безготівкові гроші [8].

Ми підтримуємо позицію К. О. Черевко, що електронні гроші відповідно до законодавчого визначення мають подвійну правову природу: з одного боку, це одиниці вартості, які приймаються як засіб платежу, а з іншого це грошове зобов'язання. Сьогодні в нашій державі електронні гроші виступають грошовим зобов'язанням на пред'явника в електронній формі, тому що підставою для їх випуску є цивільно-правовий договір. Крім того, після обміну готівкових або безготівкових грошей на електронні гроші, вони зберігають вартість звичайних грошей і тому можуть виступати засобом платежу. Таким чином, електронні гроші наділені властивістю погашати грошові

зобов'язання, які виникли між суб'єктами договірних відносин [9, с. 121].

Так, В. О. Рядінська зазначає, що недосконалість законодавчої дефініції електронних грошей в Україні зумовлена новизною інституту електронних грошей в фінансовому праві, відсутністю єдиної теоретичної позиції щодо визначення їх сутності, феноменом використання таких грошей, недостатнім розумінням їх правової природи, розбіжністю у правовому регулюванні обігу таких грошей у різних країнах [10, с. 190].

Так, банки, які мають право здійснювати випуск електронних грошей згідно з законодавством України є ПАТ «АЛЬФА-БАНК» («ALFA-MONEY», MasterCard, Visa), ПАТ «ТАСКОМБАНК» («МАКСІ»), АБ «УКРГАЗ-БАНК» («ЕЛЕКТРУМ»), ПАТ «МЕГАБАНК» (MasterCard, Visa), АТ «РАЙФФАЙЗЕН БАНК АВАЛЬ» (MasterCard, Visa), ПАТ «МТБ БАНК» (MasterCard, Visa, ХРАУ), ПАТ «БАНК ВОСТОК» (ПРОСТІР) [11].

Однією з особливостей правового регулювання обігу електронних грошей в Україні є те, що відповідно до Положення про електронні гроші в Україні випуск електронних грошей в Україні мають право здійснювати лише банки. Емітент має право надавати своїм клієнтам такі фінансові послуги з використання електронних грошей: випуск електронних грошей; розповсюдження електронних грошей; надання засобів поповнення електронних гаманців; обмінні операції з електронними грошима; погашення та приймання електронних грошей в обмін на готівкові/безготівкові кошти; здійснення розрахунків за товари та переказів електронних грошей між користувачами – фізичними особами [12].

Т. В. Шлапко, аналізуючи це положення, зауважує, що вказана норма, не відповідає кращій міжнародній практиці і може обмежити розвиток фінансового ринку в Україні. Вимога щодо випуску електронних грошей лише банками різко звужує коло емітентів електронних грошей. Досвід інших зарубіжних країн демонструє, що в країнах, у яких діє жорстка норма щодо емісії електронних грошей лише банками, національні системи електронних грошей відсутні, а на ринок виходять емітенти електронних грошей з інших країн, у яких правила є більш демократичними та доступними [13, с. 114].

Водночас, позитивним кроком до адаптації національного законодавства у сфері обігу електронних грошей, є те, що в ст. 57 нового Закону України «Про платіжні послуги» емітентами електронних грошей в Україні можуть бути виключно такі особи: 1) банки; 2) установи електронних грошей; 3) філії іноземних платіжних установ; 4) оператори поштового зв'язку; 5) Національний банк України; 6) органи державної влади, органи місцевого самоврядування. Тобто у новому Законі коло емітентів електронних грошей значно розширене, що сприяє адаптації національного законодавства України у сфері правового регулювання обігу електронних грошей європейським стандартам [5].

Користувачами електронних грошей можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, які стають власниками електронних грошей, купуючи їх у емітента чи комерційного агента з розповсюдження, і мають право використовувати їх для придбання товарів та здійснення необхідних переказів. Доцільно погодитися з позицією М. А. Пожидаєвої та М. В. Плотнікової, що коло користувачів електронних грошей слід розширити, включивши до них і державні органи, адже вказане, на думку науковців, зумовить покращення послуг платіжної інфраструктури у сфері віддалених розрахунків [14, с. 22].

Поміж іншого, ряд науковців підтримують позицію, що використання електронних грошей не потребує спеціального нормативно-правового регулювання, зважаючи на те, що електронні гроші за своєю правовою природою є зобов'язанням, сутність якого врегульована нормами Цивільного кодексу України. Так, з однієї сторони вказане твердження є правдивим, однак фактично має місце стан правової невизначеності електронних грошей, особливо зважаючи на велику кількість прогалин, які виникають за умови звернення до положень Цивільного кодексу України під час регулювання відповідних правовідносин, зокрема: відсутній порядок випуску електронних грошей, а відсутність законодавчих обмежень до обігу електронних грошей сприятиме проведенню сумнівних платіжних операцій. Таким чином, визначення електронних грошей як зобов'язань та регламентація їх обігу виключно нормами Цивільного кодексу України не враховує сутте-

вих особливостей фінансово-правової природи електронних грошей [15, с. 129].

О. С. Кравченко визначає наступні недоліки правового регулювання використання електронних грошей, а саме: 1) недостатня визначеність правової природи електронних грошей, а саме не вказано, до якого виду грошей відносяться електронні кошти і чи є вони окремим видом грошей; 2) наявність жорстких обмежень на обсяги електронних коштів та платіжних операцій, що стримує розвиток їх застосування; 3) монополія банків на емісію електронних грошей, що не сприяє їх масовому поширенню; 4) відсутність законодавчого механізму компенсування коштів, що були втрачені внаслідок виникнення технічних проблем платіжної системи; 5) недостатній захист прав споживачів, які користуються електронними грошима [16, с. 55].

М. І. Петик також виокремлює певні проблеми правового регулювання обігу електронних коштів, такі як: відсутність визначення особливого правового статусу емітентів електронних грошей, відсутність органу державної влади, який координує вказану діяльність, високий рівень ризиків. Зважаючи на певні недоліки наявного законодавства вчений вважає за необхідне внести деякі зміни, які в першу чергу повинні стосуватись визначення правового статусу емітентів електронних грошей, як вітчизняних так і іноземних, зниження вхідних вимог для учасників електронних платежів, підвищення рівня доступності електронних грошей і розширення сфери їх застосування, за допомогою розвитку та легалізації платіжних інструментів [17].

Удосконалення сфери нормативно-правового регулювання функціонування електронних грошей, на думку Т. В. Шлапко, необхідно здійснювати за певними пріоритетними напрямками. По-перше, розвивати відносини з метою підвищення конкуренції та зниження вхідного порогу для нових учасників. По-друге, підвищувати рівень доступності електронних грошей і розширення сфер їх застосування, за допомогою розвитку та легалізації платіжних інструментів, а також стандартизації і уніфікації технологічної складової. По-третє, забезпечити та підвищити безпеку здійснення платіжних трансакцій з використанням електронних грошей у межах інформаційної безпеки [13 с. 115].

Варто звернути увагу, що електронні гроші, на відміну від традиційних грошей, мають ряд переваг, а саме: низька вартість транзакцій, висока швидкість здійснення операцій, а також портативність й можливість забезпечення конфіденційності та анонімності. Внаслідок цього використання електронних платежів дає змогу отримати значні економічні вигоди усім суб'єктам економіки України [18, с. 49].

Як зауважує В. О. Рядінська, питання щодо закріплення фінансово-правової сутності електронних грошей у нормативно-правових актах має вирішальне значення, оскільки від цього залежить подальший розвиток фінансово-правового регулювання використання електронних грошей. У країнах Європейського Союзу, де електронні гроші визнані як грошова вартість, що зберігається на електронних пристроях, фінансово-правове регулювання розвивається шляхом нормативного встановлення методів такого регулювання, таких як передбачення ліцензування емітентів таких грошей, встановлення вимог щодо мінімального розміру їх статутного капіталу, передбачення фінансової відповідальності за недотримання цих вимог. У країнах, де електронні гроші розглядають як форму зобов'язань, фінансово-правове регулювання їх використання має рекомендаційний характер [19, с. 194].

А. А. Шульгін підкреслює, що електронні гроші мають властивості традиційних форм грошей, водночас електронні гроші мають низку унікальних рис, серед яких універсальність, гнучкість їх використання. Тому електронні гроші однаково ефективно функціонують як у традиційному, так і в електронному та мобільному сегментах сучасної економіки. Тобто, це принципово нова, особлива форма грошей [20, с. 151].

Висновки. З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що досвід зарубіжних країн свідчить про те, що ефективність використання електронних грошей для економіки країни залежить від належного нормативно-правового регулювання. Тому для успішного розвитку використання електронних грошей в Україні необхідно враховувати перш за все, сучасні вимоги європейських стандартів. Так, вважаємо за доцільне для вдосконалення і вирішення проблем правового регулювання

електронних грошей в Україні необхідно адаптувати законодавство України до Другої платіжної директиви (PSD2), Директиви з електронних грошей (EMD). Поміж іншого, необхідно, по-перше, створити окремий орган, який буде наділений повноваженнями щодо регулювання використання електронних грошей та контролю за електронними розрахунками. По-друге,

розробити порядок повернення коштів споживачам, у випадку технічних проблем при проведенні електронних розрахунків та зменшення ризиковості таких операцій. Вказані дії допоможуть покращити правове регулювання використання електронних коштів та підвищити рівень доступності використання електронних коштів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2346-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2346-14#Text> (дата звернення: 13.02.2022).
2. Щодо започаткування та здійснення діяльності установами – емітентами електронних грошей та пруденційний нагляд за ними, що вносить зміни до Директив 2005/60/EC та 2006/48/EC, та скасовує Директиву 2000/46/EC : директива Європейського парламенту та Ради ЄС від 16 вересня 2009 року № 2009/110/EC. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a18#Text (дата звернення: 13.02.2022).
3. Товкун Л. В. Правове регулювання електронних грошей в Україні та Великій Британії (порівняльний аспект). URL: <http://nvppr.in.ua/vip/2020/1/37.pdf> (дата звернення: 13.02.2022).
4. Лозовицький А. В. Становлення правового регулювання небанківської електронно платіжної системи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 1. 2020. С. 199-203.
5. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 року № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 13.02.2022).
6. Єсімов С. С. Інформаційно-правові засади регулювання обігу електронних грошей у контексті розширення застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. N 810. С. 22–27.
7. Лесько Н. В., Сливка М. М., Красько С. А. Правове регулювання електронних грошей в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. № 6. 2019. С. 279-282.
8. Давидовська Г. К. Електронні платежі та електронні платіжні системи України. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/11167/1/%D0%95%D0%BB_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%88%D1%96.PDF (дата звернення: 13.02.2022).
9. Черевко К. О. Віртуальні гроші в розрізі українського законодавства. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спец. вип. С. 121-130.
10. Рядінська В. О. Правове регулювання обігу електронних грошей в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 190 – 195.
11. Банки, які мають право здійснювати випуск електронних грошей. URL: <https://bank.gov.ua/ua/payments/pocash/bank-elektron-grosh> (дата звернення: 13.02.2022).
12. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України з питань регулювання випуску та обігу електронних грошей : постанова правління Національного банку України від 4 листопада 2000 р. № 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1336-10#Text> (дата звернення: 13.02.2022).
13. Шлапко Т. В. Зарубіжний та вітчизняний досвід правового регулювання обігу електронних грошей. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 5(18). С. 113-119.
14. Плотнікова М. В. Національний банк України як суб'єкт державного регулювання використання електронних грошей в Україні. *Правові горизонти*. 2019. С. 18-23.
15. Панфілова Д. А. Правове регулювання правочинів з використанням електронних грошей в Україні. Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві: зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 20 березня 2020 року. Велико-Тирново, Болгарія : ACCESS PRESS, 2020. С. 129-142.
16. Кравченко О. С., Сурело Р. А. Правова природа електронних грошей, їх основні види та тенденції розвитку в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. Проблеми цивільного та господарського права. № 1. 2019. С. 53-56.
17. Андрушко Л., Петик М. Електронні гроші в Україні: економічна сутність та особливості правового регулювання. *АЮГОС. ОНЛАЙН*, Листопад 2020, URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/5929> (дата звернення: 13.02.2022).

18. Шишкова Н Л., Мороз Є Ю. Електронні гроші: сутність та проблеми використання в Україні. *Економічний вісник*. 2017. N 4. С. 39–51.
19. Рядінська В. О. Проблеми правового регулювання обігу електронних грошей в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 190-195.
20. Шульгін А. А. Місце електронних грошей серед об'єктів цивільних прав. *Наук. вісн. публіч. та приват. права: зб. наук. пр.* 2019. Вип. 4, т. 1. С. 147-152.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.17>**Дмитренко Е. С.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та фінансового права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана**УДОСКОНАЛЕННЯ ФІНАНСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УМОВАХ
ЦИФРОВІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ – ПОТРЕБА СЬОГОДЕННЯ**

Анотація. У статті проаналізовано окремі нормативно-правові акти, із ухваленням яких у сфері публічної фінансової діяльності почали впроваджуватися цифрові технології. Зазначено, що широке їх впровадження у фінансову систему розпочалося із підписанням Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом та прийняттям Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки.

Акцентовано увагу на позитивний вплив застосування цифрових технологій на надання фінансових онлайн-послуг, застосування яких забезпечує їх високу ефективність і стандартизованість. Водночас з'ясовано окремі негативні сторони: поширення недостовірної інформації, порушення особистої інформації та персональних даних, випадки повного чи часткового блокування роботи державних органів та фінансових установ.

Проаналізовано окремі проблеми впровадження цифрових технологій у сферу використання публічних коштів: неналежне виконання державними та місцевими органами вимог щодо оприлюднення інформації про використання публічних коштів; відсутність реальних механізмів забезпечення відповідальності за порушення цієї вимоги. Запропоновано удосконалити Бюджетний кодекс України та Закони України «Про Рахункову палату», «Про відкритість використання публічних коштів» положеннями про оприлюднення результатів контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Окремо розглянуто проблеми впровадження електронного аудиту у сферу оподаткування. Визначено шляхи вирішення окремих із них шляхом удосконалення Закону України «Про електронні документи та електронний документ обіг», Податкового кодексу України, інших нормативних актів щодо організації електронного документообігу та електронних перевірок у сфері оподаткування, а також забезпечення технічних можливостей для впровадження відповідного програмного забезпечення.

Ключові слова: фінансова система України, цифровізація, цифрові технології, фінансове законодавство, електронний аудит, електронна перевірка.

Dmytrenko E. S. Improvement of financial legislation in the conditions of digitalization of the financial system of Ukraine – the need for today

Abstract. The article analyzes some normative legal acts, with the adoption of which digital technologies began to be introduced in the sphere of public financial activity. It is noted that their widespread implementation in the financial system began with the signing of Ukraine's Association Agreement with the European Union and the adoption of the Concept of Digital Economy and Society of Ukraine for 2018-2020

Emphasis is placed on the positive impact of the use of digital technologies on the provision of financial online services, the use of which ensures their high efficiency and standardization. At the same time, some negative aspects were identified: dissemination of inaccurate information, violation of personal information and personal data, cases of complete or partial blocking of government agencies and financial institutions.

Some problems of introduction of digital technologies in the sphere of use of public funds are analyzed: improper fulfillment of requirements by state and local bodies on disclosure of information on the use of public funds; lack of real mechanisms to ensure liability for violating this requirement. It is proposed to improve the Budget Code of Ukraine and the Laws of Ukraine «On the Accounting Chamber», «On the openness of the use of public funds» provisions on the publication of the results of control over compliance with budget legislation.

The problems of introduction of electronic audit in the sphere of taxation are considered separately. The ways of solving some of them by improving the Law of Ukraine «On Electronic Documents and Electronic Document Circulation», the Tax Code of Ukraine, other regulations on the organization of electronic document management and electronic audits in the field of taxation, as well as providing technical capabilities for implementing software.

Key words: financial system of Ukraine, digitalization, digital technologies, financial legislation, electronic audit, electronic verification.

Постановка проблеми. Сутністю проведення системних реформ у фінансовій системі України є з-поміж іншого й удосконалення правового регулювання фінансових відносин. Метою такого удосконалення є насамперед правове забезпечення надання сучасних та якісних фінансових послуг, в тому числі з використанням електронних ресурсів відповідно до стандартів права Європейського Союзу.

У фінансовій системі працювати з великим масивом документів та інформації неможливо без цифрових технологій, які останнім часом активно використовуються у цій сфері. Їх застосування не лише спрощує оброблення фінансової інформації, адміністрування контрольної діяльності, а й сприяє більш ефективному виявленню порушень фінансового законодавства. Це цілком відповідає євроінтеграційному курсу України і спрямоване на зміни фінансового законодавства та його наближення до права Європейського Союзу. Усе зазначене свідчить про перспективність широкого застосування цифрових технологій у фінансовій системі України. Отже, дослідження цих питань та пов'язаних із ними проблем удосконалення фінансового законодавства є своєчасним та актуальним.

Метою статті проаналізувати особливості і проблеми правового регулювання фінансових відносин в умовах цифровізації фінансової системи України та запропонувати окремі шляхи удосконалення фінансового законодавства.

Стан дослідження. Окремі аспекти удосконалення фінансового законодавства були предметом дослідження таких учених як: Г. М. Білецька, О. В. Голинська, А. О. Матвієнко, О. А. Музика-Стефанчук та інші. Однак недостатня теоретична розробленість цієї проблематики у контексті цифровізації фінансової системи України, її беззаперечна наукова значущість та актуальність зумовлюють потребу у проведенні поглибленого її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сутністю інформаційного суспільства, яке активно розвивається в усьому світі, в тому числі й в Україні, є забезпечення відкритості та доступності інформації, її вільного та швидкого поширення, а також застосування новітніх комп'ютерних, телекомунікаційних та цифрових технологій в усіх сферах. Ці та інші положення стосуються і сфери публічної фінансової діяльності,

які почали активно впроваджуватися в Україні після ухвалення низки важливих нормативних актів, зокрема Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09 січня 2007 р. № 537-V [1] та підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [2].

На виконання положень цих актів розпочалося широке впровадження цифрових технологій у фінансову систему, а саме використання інформаційно-телекомунікаційних технологій та розвиток локальних ресурсів Інтернет. Із прийняттям Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67 були започатковані та набули подальшого розвитку такі складові елементи цифровізації фінансової системи України, як електронна комерція, фінансові онлайн-технології, фінансові онлайн-послуги, сервіси, що пропонуються банківськими та небанківськими платіжними системами [3].

Безумовно, застосування цифрових технологій позитивно впливає на розвиток фінансової системи, адже їх застосування забезпечує високу ефективність і стандартизованість надання фінансових послуг шляхом складання стандартних документів (протоколів, звітів) та сприяє автоматизації здійснення публічної фінансової діяльності [4].

Водночас слід враховувати і окремі негативні сторони цього процесу. Йдеться про поширення недостовірної (фейкової) інформації, використання з порушеннями особистої інформації та персональних даних, блокування роботи державних та фінансових установ внаслідок ураження вірусом інформаційних ресурсів. Так, блокування офіційних Інтернет-ресурсів та інформаційно-комунікаційних систем Національного банку України, інших банків а також електронних платіжних систем, часткове блокування офіційного Інтернет-ресурсу Державної податкової служби України внаслідок ураження вірусом інформаційних ресурсів мало місце у червні 2017 р. У результаті цієї хакерської атаки на фінансову систему України виникли складнощі з обслуговуванням клієнтів і здійсненням банківських операцій.

Саме тому важливим питанням під час впровадження цифрових технологій у публічну фінансову діяльність є захист інформації, але водночас забезпечення прозорості її використання. Одним із напрямів цифровізації фінансової системи України є впровадження цифрових технологій у сферу використання публічних коштів і забезпечення прозорості інформації про це. У наукових джерелах прозорість визначають: як доступність для суспільства процедур розгляду та ухвалення рішень щодо використання державних фінансів; як обов'язкове оприлюднення виявлених у процесі контролю фактів їх незаконного, нецільового та неефективного використання [5, с. 151].

Законодавство України на виконання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом має відповідати основним європейським стандартам забезпечення прозорості використання публічних коштів, зокрема Конвенції Ради Європи «Про доступ до офіційних документів». Цю Конвенцію Україна ратифікувала у 2020 р. підписала Україна та відповідно до статті 10 зобов'язалася забезпечити вжиття державними органами необхідних заходів для оприлюднення офіційних документів, які знаходяться в їх розпорядженні, в інтересах поширення прозорості [6, ст. 10].

Варто зазначити, що окремі положення цієї Конвенції було реалізовано у нормах законодавства України, прийнятих до її ратифікації, зокрема у Законі України «Про відкритість використання публічних коштів» від 11.02.2015 р. № 183-VIII, нормою якого було зобов'язано розпорядників та одержувачів коштів державного і місцевих бюджетів, Національний банк України, державні банки, Фонд соціального страхування України, органи Пенсійного фонду України оприлюднювати інформації щодо запланованого і фактичного використання публічних коштів на єдиному офіційному державному інформаційному ресурсі в мережі Інтернет (веб-портал «Є-data» (<http://edata.gov.ua>)) [7, ст. 3].

Прикладом реалізації положень зазначених документів в Україні є реалізація за фінансової підтримки Європейського Союзу проєкту «Публічні бюджети від А до Я: інформування, активізація та залучення громадянського суспільства». Проєкт реалізовувався протягом 2016-2018 років Фондом Східна Європа разом

з експертами громадського партнерства «За прозорі місцеві бюджети!». Одним із його результатів стало розроблення Методології оцінки Індексу прозорості місцевих бюджетів, зокрема за такими параметрами, як доступ до інформації та прозорість рішень [8, с. 4].

Разом із тим процес цифровізації виявив проблеми та недоліки законодавства у сфері доступу до фінансової інформації та забезпечення її прозорості, яке потрібно удосконалити з урахуванням європейських стандартів. Так, однією із проблем є неналежне виконання вимоги державними органами оприлюднювати інформацію про заплановане і фактичне використання публічних коштів та відсутність реальних механізмів забезпечення відповідальності за порушення цієї вимоги. Отже, під час оновлення фінансового законодавства України цю проблему доцільно вирішити, прийнявши відповідні норми. Нами ця проблема більш детально вже розглядалася раніше та пропонувалося удосконалити зміст пункту 10 частини першої статті 7 Бюджетного кодексу України – доповнити положеннями про оприлюднення виявлених у процесі бюджетного контролю порушень бюджетного законодавства [9, с. 4]. Окрім того, вважаємо, що у Законі України «Про відкритість використання публічних коштів» має бути окрема норма щодо оприлюднення Рахунковою палатою результатів контрольних заходів щодо використання публічних коштів. Водночас у Законі України «Про Рахункову палату» доцільно в окремій статті визначити систему прав, обов'язків та відповідальності посадових осіб Рахункової палати щодо оприлюднення результатів контрольних заходів.

Інтенсивний розвиток цифрових технологій сприяв впровадженню у сферу публічної фінансової діяльності комп'ютерного (електронного) аудиту. Науковці вважають його сутністю перевірку бухгалтерських операцій (та їх джерел (походження) суб'єкта господарювання, наданих в електронному вигляді за допомогою відповідного спеціалізованого програмного забезпечення, з метою визначення їх достовірності, повноти та відповідності чинному законодавству [10, с. 12].

На нашу думку, електронний аудит, який застосовують у публічній фінансовій діяльності, – це перевірка та аналіз органом фінан-

сового контролю фактичного стану справ щодо законного та ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку і достовірності фінансової звітності із застосуванням цифрових технологій.

Електронний аудит в Україні найбільшого поширення набув у сфері оподаткування. Він здійснюється через електронні форми податкової звітності із застосуванням стандартного податкового аудиторського файлу Standard Audit File for Tax (SAF-T). Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документ обіг» електронний документ, який підготовлено відповідно до його вимог та який містить усі необхідні реквізити, має таку саму юридичну силу, як і документ у паперовому вигляді. Отже, електронний документ має юридичну силу лише за наявності обов'язкових реквізитів, наявність яких є підставою для обліку такого документа. У Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» зазначається, що оригінал електронного документа – це електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора [11, статті 5, 7]. Із урахуванням того, що переліку таких реквізитів, крім електронного підпису, у цьому законі не наведено, то потрібно урегулювати це питання та внести відповідні зміни до зазначених статей закону «Про електронні документи та електронний документообіг».

Із прийняттям Податкового кодексу України, інших нормативних актів було урегульовано питання щодо організації електронного документообігу у сфері оподаткування [12, статті 42,85], процедуру поетапного застосування електронного аудиту під час проведення електронних перевірок, а саме:

з 01 січня 2014 року – для платників податків, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності;

з 01 січня 2015 року – для суб'єктів господарювання мікро-, малого та середнього бізнесу;

з 01 січня 2016 року – для інших платників податків.

У законодавстві також визначено систему електронних документів у сфері оподаткування, які є об'єктом електронної перевірки. До них від-

несено документи податкової фінансової та статистичної звітності, документи звітності зі сплати єдиного внеску, податкові та акцизні накладні, розрахунки коригування до податкових та акцизних накладних тощо [13, пункт 2 розділу I].

Щодо порядку перевірки електронних документів, то він частково визначений у статті 85 Податкового кодексу України, яку можна використовувати лише в тій частині, що стосується паперової копії електронного документа. Отже, у цій статті доцільно детально урегулювати порядок проведення перевірок електронних документів.

Для забезпечення якісного проведення електронної перевірки платника податків було запроваджено інформаційно-телекомунікаційну систему «Електронний кабінет» відповідно до наказу Міністерства фінансів України від 14 липня 2017 року № 637 [14, п. 2]. Окрім того, відповідно до внесених змін до Прикінцевих положень Податкового кодексу, які доповнено підрозділом 9-4. «Особливості застосування одноразового (спеціального) добровільного декларування активів фізичних осіб», під час одноразового (спеціального) добровільного декларування – податкової амністії саме через приватну частину Електронного кабінету платника податків подаються документи виключно в електронній формі [15].

Актуальним питанням є те, що у платника податків можуть виникати проблеми, пов'язані із роботою в електронному кабінеті, наприклад під час реєстрації податкових накладних, заповнення податкової декларації тощо. У такому випадку він звертається до Державної податкової служби України за їх вирішенням. При цьому може виникнути конфлікт інтересів. Отже, доцільно у законодавстві передбачити у таких випадках можливість платника податків звертатися до третьої особи, яка б фіксувала проблеми та їх вирішувала. Тому доцільніше, щоб Державна податкова служба України лише наповнювала інформацію, що стосується електронного кабінету, а електронна база щодо нього мала б знаходитися або у Міністерства фінансів України або ж у спеціально створеного для цього підприємства.

У визначенні перспектив впровадження електронного аудиту в Україні велике значення мала ратифікація Меморандуму про

взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором щодо отримання Україною макрофінансової допомоги Законом України від 25 серпня 2020 року № 825-IX. Із метою його виконання Міністерством фінансів України у 2020 році було розроблено Концепцію впровадження е-аудиту для платників податків на період до 2027 року. Концепцією передбачено поетапне запровадження обов'язкового подання стандартного аудиторського файлу (SAF-T UA) з урахуванням групи платників податків, а саме:

1) великими платниками податків на запит контролюючого органу під час проведення перевірки – з 01 січня 2023 року;

2) усіма великими платниками податків – з 01 січня 2025 року;

3) усіма платниками ПДВ – не раніше 01 січня 2027 року [16].

Щодо першої групи платників податків, то у листопаді 2021 року набрав чинності наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Змін до Порядку надання документів великого платника податків в електронній формі при проведенні документальної перевірки» від 15 вересня 2020 р. № 561. Саме цим наказом урегульовано процедуру електронного аудиту великих платників податків та подання інформації в електронній формі до податкових

органів у вигляді стандартного аудиторського файлу SAF-T ua. SAF-T [17]. Однак для його ефективного застосування необхідно удосконалити як Податковий кодекс України, так і забезпечити технічні можливості для впровадження відповідного програмного забезпечення.

Висновки. Таким чином, в умовах цифровізації фінансової системи України та на виконання Угоди між Україною та Європейським Союзом фінансове законодавство потребує удосконалення шляхом внесення змін:

до Бюджетного кодексу України та Законів України «Про Рахункову палату», «Про відкритість використання публічних коштів» – щодо оприлюднення результатів контролю за дотриманням бюджетного законодавства;

до Податкового кодексу України, інших нормативних актів – щодо організації електронного документообігу та електронних перевірок у сфері оподаткування.

Внесення цих та інших змін до фінансового законодавства України, а також забезпечення технічних можливостей для широкого впровадження у сферу публічної фінансової діяльності сучасних цифрових технологій та відповідного програмного забезпечення сприятиме подальшому розвитку фінансової системи України та її відповідність стандартам права Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.: Закон України від 09 січня 2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами- членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 № 984_011 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
3. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80/conv#Text> (дата звернення: 07.12.2020).
4. Smith R. Digital Delivery of Legal Services to People on Low Incomes. Annual Update. 2016. URL: <https://www.thelegaleducationfoundation.org/wpcontent/uploads/2016/05/Digital-Technology-Spring-2016.pdf>
5. Правові проблеми місцевих фінансів України : теоретико-прикладне дослідження: монографія; за заг. ред. О. А. Музики-Стефанчук. Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2016. 386 с.
6. Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів від 18 червня 2009 р. № 994_001-09. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-09/card2#Card
7. Про відкритість використання публічних коштів: Закон України від 11 лютого 2015 р. № 183-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text>
8. Методологія оцінки прозорості місцевих бюджетів; за заг. ред. Голинської О.В., Матвієнко А.О. Київ: Фонд Східна Європа, 2017. 74 с.
9. Дмитренко Е. С. Демократичні принципи бюджетного процесу: міжнародний досвід та українські реалії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2019. Вип. 21. С. 136-141.
10. Електронний аудит – сучасна форма електронного контролю (світові тенденції та етапи запровадження): за заг. ред. Г. М. Білецької. Київ: Алерта, 2018. 206 с.

11. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>
12. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 09.06.2021).
13. Про затвердження Порядку обміну електронними документами з контролюючими органами: Наказ Міністерства фінансів України від 06 червня 2017 р. № 557 (у редакції наказу від 01 червня 2020 року № 261). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0959-17#Text>
14. Про затвердження Порядку функціонування Електронного кабінету» було запроваджено інформаційно-телекомунікаційну систему «Електронний кабінет»: Наказ Міністерства фінансів України від 14 липня 2017 р. № 637. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0942-17#Text>
15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету: Закон України від 15 червня 2021 р. № 1539-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1539-20#Text>
16. Концепція впровадження електронного аудиту (е-аудиту) для платників податків. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_prezentuie_kontseptsiiu_e-audit_dlia_platnikiv_podatkiv-2570
17. Про затвердження Змін до Порядку надання документів великого платника податків в електронній формі при проведенні документальної перевірки: Наказ Міністерства фінансів України від 15 вересня 2020 р. № 561. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1123-20#Text>

УДК 338.637.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.18>**Колбіна Н. Г.,**аспірант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
факультету міжнародної торгівлі та права
Київського торговельно-економічного університету**ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ОБІГУ ДИТЯЧОГО ХАРЧУВАННЯ****Анотація.** Шляхи вдосконалення адміністративно-правового регулювання виробництва та обігу дитячого харчування.

Відзначено, що вдосконалення адміністративно-правового регулювання виробництва та обігу дитячого харчування повинно відбуватися комплексно з урахуванням різних проблемних напрямків.

Автором виокремлено напрямки вдосконалення адміністративно-правового регулювання виробництва та обігу дитячого харчування. А саме: 1) запровадження принципів системи HACCP та забезпечення можливості відслідковування покупцем «виробничо-споживчого ланцюга»; 2) забезпечення відповідності якісним характеристикам дитячого харчування міжнародним стандартам якості та виробництва; 3) врахування критерію фінансової спроможності покупця та виду дитячого харчування; 4) підтримання національного товаровиробника шляхом розроблення та реалізації програм державної підтримки та стимулювання розвитку виробничих потужностей, а також звільнення дрібних виробників продуктів дитячого харчування від отримання окремих документів дозвільного характеру на їх продукцію; 5) впровадження дієвих механізмів утилізації простроченого чи некісного дитячого харчування з обігу; 6) налагодження відносин міжнародного партнерства з метою розвитку імпортно-експортних відносин в сфері дитячого харчування; 7) здійснення контролю та нагляду за якістю та кількістю дитячого харчування, яке надходить до дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів.

Враховуючи виокремлені чинники є доцільним вести мову як про запровадження з боку держави стимулюючих програм державної підтримки національного виробника дитячого харчування, так і посилення контрольно-наглядової діяльності за їхнім виробництвом, обігом та якістю. Дещо складнішим є забезпечення безперервного контролю за імпортом дитячим харчуванням, адже, потрапляючи на територію України дана продукція потрапляє в обіг і відповідно всі ризики щодо якості та термінів придатності лягають на суб'єкта підприємницької діяльності, який реалізує дані продукти.

Ключові слова: дитяче харчування, дитячі суміші, міжнародно-правове регулювання, Європейський Союз, адаптація законодавства.**Kolbina N. G. Ways to improve the administrative and legal regulation of production and circulation of baby food****Abstract.** Ways to improve the administrative and legal regulation of production and circulation of baby food.

It is noted that the improvement of administrative and legal regulation of production and circulation of baby food should be comprehensive, taking into account various problem areas.

The author singles out the areas of improving the administrative and legal regulation of production and circulation of baby food. Namely: 1) introduction of the principles of the HACCP system and ensuring the possibility of tracking by the buyer of the "production and consumer chain"; 2) ensuring compliance with the quality characteristics of baby food to international standards of quality and production; 3) taking into account the criterion of financial capacity of the buyer and the type of baby food; 4) support of the national producer by developing and implementing programs of state support and stimulating the development of production facilities, as well as exempting small producers of baby food from obtaining certain permits for their products; 5) introduction of effective mechanisms for disposal of expired or low-quality baby food from circulation; 6) establishing international partnership relations in order to develop import-export relations in the field of baby food; 7) control and supervision over the quality and quantity of baby food supplied to preschool and general educational institutions.

Taking into account the highlighted factors, it is expedient to talk about the introduction of state incentive programs of state support for the national baby food producer, as well as the strengthening of control and supervision activities over their production, circulation and quality. It is a bit more difficult to ensure continuous control over imported baby food, because when entering the territory of Ukraine, these products come into circulation and, accordingly, all risks in terms of quality and shelf life fall on the business entity that sells these products.

Key words: baby food, baby formula, international legal regulation, European Union, adaptation of legislation.

Постановка проблеми. Сфера дитячого харчування була і залишається однією з тих сфер народного господарства, що викликає постійний та пристальний інтерес з боку громадськості та уповноважених органів публічної адміністрації. Це і не дивно. Адже, в період з народження і до повноліття держава повинна особливо забезпечувати реалізацію державної політики в напрямку створення умов для здорового та повноцінного дитячого харчування як одного з головних факторів розвитку здорового покоління.

Забезпечення якісного виробництва та обігу дитячого харчування є ланцюговим процесом, що здійснюється виробниками дитячого харчування на різних виробничих стадіях починаючи від оцінки якості сировини до потрапляння дитячого харчування до кінцевого споживача. В цьому процесі важливу роль відведено уповноваженим суб'єктам публічної адміністрації, що здійснюють контрольно-наглядові та дозвільні процедури в сфері дитячого харчування. Таким чином, наразі, дослідимо та запропонуємо шляхи вдосконалення адміністративно-правового регулювання виробництва та обігу дитячого харчування.

Метою статті є розроблення пропозицій щодо шляхів вдосконалення адміністративно-правового регулювання виробництва та обігу дитячого харчування.

Виклад основного матеріалу. На категорію харчування для немовлят і дітей раннього віку впливають самі загальні фактори, які впливають на всю харчову промисловість, такі як економічні умови та демографічні показники в цілому, так і враховують особливі потреби немовлят та дітей раннього віку для їх повноцінного фізичного розвитку. Американські вчені впевнені, що якість дитячого харчування особливо впливає на коефіцієнт народжуваності, моделі грудного вигодовування, велику плінність споживачів та конкуренцію. Все це зумовлює зростання постійних вимог до продукції виробників щодо підвищити цінності дитячого харчування завдяки впровадженню на своїх потужностях інноваційних моделей обладнання, налагодження логістичної кон'юнктури, що впливає на безпеку, зручність та умови споживання дитячого харчуванням.

При цьому, ми враховуємо той факт, що варто розділяти такі дві категорії як «покупець

харчових продуктів» та «споживач харчового продукту». Дослідження показало, що споживачі і покупці на ринку продуктів дитячого харчування не є одними й тими ж особами. Кінцевими споживачами є діти, але в момент придбання товару і у більшості випадків вони не є покупцями (з причини свого малого віку) і не здатні вплинути на вибір продукту безпосередньо. Можливість оцінки ефективності вибору продукту можна оцінити тільки за наявності налагодженої комунікації між батьками покупцями та дитиною споживачем. Можна констатувати: така ситуація значно ускладнює не тільки оцінку якісних характеристик і визначення основних споживчих ідентифікаційних ознак продуктів, що ускладнює проведення ринкових досліджень [1; 2, с. 316].

Дитяче харчування після виходу його з виробничих потужностей виробника проходить кілька стадійний логістичний процес до того як потрапить до покупця (в переважній більшості випадків батьків дитини). В той же час, головним суб'єктом який уповноважений гарантувати право дитини на здорове харчування є держава. Саме тому, вважаємо, що держава в особі уповноваженого суб'єкта публічної адміністрації повинна контролювати процес потрапляння дитячого харчування в обіг. Дане твердження стосується як дитячого харчування вітчизняного виробництва, так і імпортного.

Відзначимо, що за результатами дослідження ринку дитячого харчування в Україні визначено, що останніми роками на ринку дитячого харчування в Україні спостерігалася певна позитивна динаміка: по-перше, збільшився попит на продукцію за рахунок погіршення здоров'я жінок, які змушені замінити грудне молоко молочними сумішами; по-друге, зросла зайнятість жінок, а, відповідно, і потреба у готових продуктах дитячого харчування; по-третє, зростає інтерес до продукції вітчизняного виробництва внаслідок валютних коливань та нестабільності економіки. Паралельно з цим збільшилося виробництво дитячого харчування в Україні як у контексті задоволення зростаючого попиту, так і програми імпортозаміщення. Щодо споживачів, то характерним є зосередження основних груп споживачів (молоді сім'ї з дітьми) у великих містах-мільйонниках: Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпропетровськ і т. д. Це пов'язано з тим, що

у великих містах рівень життя є вищим, а відповідно існує тенденція до міграції сільського населення (переважно віком до 25 років) у великі міста (або передмістя). Тобто густина як дорослого населення, так і основної групи споживачів дитячого харчування – немовлят, та дітей дошкільного віку у мегаполісах вища. Усі ці фактори призводять не лише до концентрації населення, а й до локалізації ринків збуту виробників дитячого харчування і, відповідно, високої конкуренції продавців та виробників цих товарів. Усі ці фактори призводять до того, що хоч ринок і зростає, проте він не є дефіцитним [3, с. 665].

На сьогодні в Україні ринок дитячого харчування представлений наступним чином: 25% власне виробництво дитячого харчування: ПАТ «Хорольський молочноконсервний комбінат дитячих продуктів», ТОВ «Південний консервний завод», ПАТ «Одеський консервний завод дитячого харчування», ПАТ «Галактон», ТОВ «Фавор», ПАТ «АК Комбінат «Придніпровський», ТОВ «Люстдорф», ПАТ «Вімм-Біль-Данн Україна», ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей», Комунальне підприємство «Міська молочна фабрика – кухня дитячого харчування», ТМ «Агуша» (Київська обл.) [7, с. 76], а 75% іноземні виробники: «Nan», «Abbott Laboratories», «Novartis» «Bristol-Myers», «Bristol Myers Squibb Enfamil», «Abbott Laboratories», «Numico», «Heinz», «Nestle», «Danon», «Hipp», «Hero».

Слід відзначити, що особливої актуальності забезпечення контролю та нагляду з боку держави на всіх стадіях виробництва та обігу дитячого харчування є прагнення України до вступу в Європейський Союз, а також підписання та, відповідно, ратифікація низки міжнародних угод в сфері продуктів харчування. Водночас, зазначимо, що в Україні сфера харчування функціонує за принципом «від лану до столу», що передбачає безпеку та якість всіх стадій виробництва харчових продуктів, а також застосування системи НАССР – визначення небезпечних чинників і контроль критичних точок виробництва безпечної продукції [4]. Принципи системи НАССР повинні бути реалізовані і в сфері дитячого харчування.

На нашу думку, впровадження системи НАССР в сфері дитячого харчування в Україні дасть можливість: 1) здійснювати держав-

ний контроль від виробництва до реалізації покупцю; 2) здійснення контролю за якістю продуктів дитячого харчування; 3) визначати види дитячого харчування, які користуються попитом, і навпаки; 4) підвищити якість дитячого харчування з огляду на обов'язковість виробників дотримання міжнародних норм та стандартів в даній сфері.

Разом з тим, вважаємо, за необхідне на онлайн ресурсі уповноваженого центрального органу виконавчої влади в сфері дитячого харчування створити он-лайн-реєстр видів дитячого харчування, що дасть можливість покупцям визначити тих виробників дитячого харчування, які за результатами оцінювання спеціалістів та покупців є найбільш якісними. Такий он-лайн-реєстр, на нашу думку, повинен інформацію про дитяче харчування, а саме: назва; розмір виробу; тип продукту; категорія продукту; поживна цінність (включаючи калорії, жири, вуглеводи, цукор, сіль, натрій та інші домішки на 100 грам продукту), вимоги до упаковки (пластмасова, жерстяна, картонна тощо).

Особливо важливим є визначення даної інформації в розрізі того, що в процесі виробництва плодів та овочевих культур виробниками можуть використовуватися засоби захисту рослин, що містять важкі метали та інші забруднювачі та в подальшому відображаються на якості дитячого харчування, а також визначений вид упаковки, що дасть можливість уникнути підробленого дитячого харчування та порушити умови його транспортування та зберігання.

Окрім того, необхідним є забезпечення можливості відслідковування покупцем «виробничо-споживчого ланцюга», що дасть можливість покупцеві за допомогою вивчення інформації на етикетці отримати інформацію про продукт дитячого харчування, його склад, відповідність ISO, поживну цінність та терміни зберігання.

Наступним є забезпечення відповідності якісним характеристикам дитячого харчування міжнародним стандартам якості та виробництва, в даному випадку маємо на увазі відповідність дитячого харчування вітчизняних виробників міжнародним нормам, стандартам та правилам, що дасть можливість експорту даних продуктів та відповідно визнання продуктів дитячого харчування на міжнародному рівні.

Принципи НАССР – це фокусування на ідентифікації, моніторингу та контролі небезпек в критичних контрольних точках визначених скрізь виробничий ланцюг. До них належать наступні сім принципів: 1) проведення аналізу небезпечних факторів; 2) визначення критичних контрольних точок; 3) встановлення граничних значень; 4) введення системи контролю за ККТ; 5) встановлення коригувальних дій, що їх необхідно вжити, коли спостереження свідчать, що певна ККТ виходить з-під контролю; 6) встановлення процедури перевірки для підтвердження того, що система НАССР працює ефективно; 7) розроблення методів документування всіх процедур і ведення записів, пов'язаних із застосуванням цих принципів [5].

На виконання положень системи НАССР в Україні розроблено та прийнято низку ДСТУ, а саме: ДСТУ ISO 22000:2019 (ISO 22000:2018, IDT); ДСТУ ISO/TS 22002-1:2019 (ISO/TS 22002-1:2009, IDT); ДСТУ ISO/TS 22002-2:2019 (ISO/TS 22002-2:2013, IDT); ДСТУ ISO/TS 22002-3:2019 (ISO/TS 22002-3:2011, IDT); ДСТУ ISO/TS 22002-4:2019 (ISO/TS 22002-4:2013, IDT); ДСТУ ISO/TS 22002-6:2019 (ISO/TS 22002-6:2016, IDT); ДСТУ ISO/TS 22003:2019 (ISO/TS 22003:2013, IDT).

Разом з тим, харчові продукти українського походження при експорті зіштовхуються з багатьма проблемами міжнародного визнання. Так, однією проблемою, пов'язаною з визначенням безпеки та якості харчових продуктів українського походження та виходом на міжнародний ринок українських операторів ринку у якості експортерів, є відсутність в Україні аудиторів (спеціалістів) НАССР, які присвоюють сертифікат НАССР українським операторам ринку [6, с. 430].

Окрім того, не прийнята Концепція державної політики у сфері управління безпечністю харчових продуктів та продовольчої сировини на основі принципів НАССР; не запроваджено стандартної та комплексної системи санітарії та гігієни на виробництві дитячого харчування, а також використання застарілого обладнання; використання неякісної сировини у виробництві дитячого харчування; порушення умов транспортування та зберігання продуктів дитячого харчування, тобто належне дотримання вимог при транспортуванні, зберіганні

дитячого харчування призводить до псування, пошкодження, порушення термо-режимів, пакування [7, с. 77].

Стандарти зовнішнього виду та змісту етикетки дитячого харчування в цілому не відрізняються від вимог, що встановлені до будь-якого харчового продукту, однак, з огляду, на особливого споживача – немовлята та діти раннього віку, даний загальний перелік доповнюється. Проте є деякі унікальні вимоги до категорії. Наприклад, вміст загального жиру, насиченого жиру та холестерину не обов'язковий на етикетках дитячого харчування, оскільки ці поживні речовини не повинні бути обмежені в раціоні немовлят. Їжа для малюків, з іншого боку, вимагає маркування цих поживних речовин [viii]. Ряд розповсюджених, схвалених елементів не призначені або обмежені в цих категоріях. Найбільшим є фактичний вплив у цих категоріях штучних барвників, штучних ароматизаторів та консервантів. Використовуються деякі їх натуральні аналоги; однак це, як правило, обмежується деякими продуктами для дітей старшого та ясельного віку. Використання основних харчових продуктів, таких як цукор та крох, також обмежені, особливо в сегменті немовлят [8].

Наступним на чому ми б хотіли звернути увагу – це пряма залежність врахування критерію фінансової спроможності покупця та виду дитячого харчування. Так, не дивлячись на те, що дитяче харчування набуває все більшого попиту, в силу різних об'єктивних та суб'єктивних обставин, все ж таки, покупець звертає увагу на ціну товару. Нажаль, рівень доходів визначає можливість батьків купувати той чи інший вид дитячого харчування, обираючи не завжди виробника, який є кращим та в більшій мірі підходить для раціону споживача. Доходи населення у 2020р. становили 3972,4 млрд.грн, витрати – 3989,4 млрд.грн, зменшення заощаджень – 17,0 млрд.грн. Наявний дохід у розрахунку на одну особу становив 73355 грн. [9]. Доходи населення у I кварталі 2021 року становили 983,6 млрд. грн. Витрати населення упродовж I кварталу 2021 року становлять – 1067,0 млрд. грн., що істотно перевищило доходи й обумовило зменшення заощаджень населення – на 83,4 млрд. грн. Утім, зростання реальних заробітних плат помітно сповільнює інфляція, яка прискорилося остан-

німи місяцями. Нагадаємо, споживча інфляція у квітні 2021 року сповільнилась до 8.4% р/р (з 8.5% р/р у березні 2021 року) й залишилася за верхньою межею цільового діапазону інфляційної цілі Нацбанку – 5% $\pm$ 1 в. п. За перші чотири місяці поточного року середня реальна зарплата зросла у порівнянні з торішніми показниками аналогічного періоду – на 11.3%. Варто зазначити, попри зростання доходів населення, понад половину українців вважає свій дохід недостатнім для життя [10]. В цілому за 11 місяців 2021 року інфляція в Україні становила 9,4%, базова – 7,4%. Відповідно зростання рівня інфляції зменшує заощадження та прибуток громадян, що не може не позначитися на їх купівельній спроможності, в тому числі, і ринку дитячого харчування.

Отже, основними стримуючими факторами розвитку ринку продуктів дитячого харчування є рівень доходів покупців, підвищення рівня народжуваності та загальна демографічна ситуація у суспільстві.

Ще одним важливим кроком є підтримання національного товаровиробника шляхом розроблення та реалізації програм державної підтримки та стимулювання розвитку виробничих потужностей, а також звільнення дрібних виробників продуктів дитячого харчування від отримання окремих документів дозвільного характеру на їх продукцію.

Існуюча в Україні державна політика в недостатній мірі стимулює розвиток підприємств-виробників дитячого харчування і не забезпечує комплексної системи управління та підтримки підприємств галузі. В зв'язку з цим виникла необхідність розробки нових підходів щодо перспективного розвитку підприємств досліджуваної галузі з урахуванням необхідності посилення державного регулювання [11, с. 35]. Державна політика жорстко регулює ринок дитячого харчування за рахунок обмеження рентабельності виробництва і торгівельної націнки дистриб'юторів вітчизняних продуктів. Непродумане державне регулювання стало причиною того, що дистриб'юторам вигідніше займатися торгівлею іноземної продукції, рентабельність продажу якої значно вище, аніж вітчизняної. Полиці супермаркетів заповнені імпортованими товарами для немовлят. Таким чином, коли не передбачається державне замовлення, обме-

ження націнки істотно стримує просування вітчизняних продуктів дитячого харчування на українському ринку. Дистриб'ютори займаються цією групою продукції більше для асортименту. В даних умовах державного регулювання українські виробники продукції дитячого харчування не можуть нормально розвиватися, модернізувати виробництво, рекламувати свою продукцію [12; 11, с. 39].

На нашу думку, вивченням динаміки розвитку ринку дитячого харчування, потреб вітчизняних виробників дитячого харчування, розробленням перспективних кроків до впровадження заходів державної підтримки, розроблення загально-державної, регіональної програм розвитку виробництва дитячого харчування повинні делегувати спеціально створеному органу, який діяв би в структурі Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів – Комісія з питань розвитку сфери дитячого харчування. Діяльність даного органу повинна відбуватися у постійній міжгалузевій співпраці як з Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, Міністерством охорони здоров'я України, Міністерством аграрної політики та продовольства України, Міністерством соціальної політики України та іншими профільними суб'єктами публічної адміністрації.

Подібний орган створений та функціонує в деяких розвинутих країнах. Наприклад, в США та Німеччині при урядах діє робоча група або комітет під керівництвом уряду, до складу якої входять представники від багатьох державних відомств, установ та органів. Метою такої робочої групи або комітету є забезпечення координаційної узгодженої діяльності різних публічних органів в сфері дитячого харчування. Такими публічними органами, представники яких входять до робочої групи чи комітету є: сфера охорони здоров'я (наприклад, материнське та здоров'я дитини; харчування, продукти харчування та ліки, харчові стандарти); представники митних та прикордонних органів (в питаннях здійснення контролю); представники органів споживчих справ (по типу української Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів); представники органів харчування; ЗМІ та комунікації; представники органу тор-

гівлі; представники органів фінансів та економічного розвитку, юстиції тощо. Робоча група або комітет, очолюваний урядом забезпечують включення та сприяння діалогу з більш широкою групою учасників, яка включатиме, наприклад, професійні організації, представників громадянського суспільства, наукові спільноти, законодавців, рекламної та медіа-індустрії. Робоча група або комітет під керівництвом уряду повинні в кінцевому підсумку досягти консенсусу щодо пріоритетів втручання, визначити доступні заходи державної політики та вирішити, як їх найкраще втілити для розвитку сфери дитячого харчування. У країнах із спеціальним законодавством – Харчовим кодексом часто міністерство охорони здоров'я вже очолює групу зацікавлених сторін, наприклад, Національний комітет з грудного вигодовування США, який здійснює нагляд за моніторингом та виконанням норм даного Кодексу [13, с. 22].

Висновки. В аспекті зазначеного, вбачаємо необхідним акцентувати увагу на необхідності підвищення якості виробничих та логістичних процесів дитячого харчування в Україні, що передбачає розроблення та реалізацію комплексу заходів управлінського, економічного, організаційного, правового, маркетингового, логістичного характеру. Виробництво та обіг дитячого харчування являє собою складний тривалий процес, кожна стадія якого потребує здійснення постійного контролю як щодо технологічних процесів, так і щодо сировини, умов зберігання, транспортування, реалізації. Втім, головним завданням щодо забезпечення якості та безпечності дитячого харчування є вжиття необхідних заходів державою щодо запровадження принципів системи НАССР та відповідно адаптації національного законодавства в сфері дитячого харчування до норм та стандартів Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Малигіна В.Д. Особливості сучасного ринку дитячого харчування / В.Д. Малигіна, О.В. Булгакова. *Актуальні проблеми розвитку економіки України. Серія «Економіка»*: зб. наук. праць. Донецьк: ДонДУУ, 2008. Т. 9. Вип. 104. С. 246–254.
2. Булгакова О.В. Стратегічні орієнтири розвитку підприємств дитячого харчування. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 2015. № 5. С. 314–318. URL: <http://global-national.in.ua/issue-5-2015/13-vipusk-5-traven-2015-r/804-bulgakova-o-v-strategichni-orientiri-rozvitku-pidpriemstv-dityachogo-kharchuvannya>
3. Чазов Є.В. Дослідження ринку дитячого харчування України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Вип. 8. 2015. С. 664–667. URL: <http://global-national.in.ua/archive/8-2015/141.pdf>
4. Контроль безпечності харчової продукції: корисні уроки інших країн. Проект IFC «Безпечність харчової продукції в Україні». *Міжнародна фінансова корпорація*, 2010. URL: <http://www.ifc.org/Ukraine/FS>
5. НАССР. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/НАССР#7_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D1%96%D0%B2_НАССР
6. Запотоцька О.В. Публічне адміністрування у сфері безпечності та якості харчової продукції: дис. ... докт. юрид. наук зі спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». ДДУВС, 2019. 578 с.
7. Колбіна Н.Г. Проблемні питання розвитку ринку дитячого харчування в Україні. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 грудня 2021 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 75–79.
8. Formulation and Manufacturing of Infant and Toddler Foods. *IFT. Food Technology. Issues*. October 2003, Vol. 57. No. 10. URL: https://www.ift.org/news-and-publications/food-technology-magazine/issues/2003/october/features/developing-foods_formulation-and-manufacturing-of-infant-and-toddler-foods
9. Доходи та витрати населення у 2020 році. Експрес випуск Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2021/03/37.pdf>
10. Діденко С. Як змінюється добробут українців: доходи та витрати населення. URL: <https://ua.news.ua/kak-izmenyaetsya-blagosostoyanye-ukrayntsev-dohody-y-rashody-naseleniya-v-i-kv-2021-goda/>
11. Вороніна Г. О. Особливості розвитку ринку дитячого харчування України. *Вісник Хмельницького національного університету*, 2011. № 6. Т. 4. С. 35–39.
12. Про дитяче харчування: Закон України від 14 вересня 2006 року № 142-V. *Відомості Верховної Ради України*, 2006. № 44. Ст. 433.
13. Guidance on ending the inappropriate promotion of foods for infants and young children: implementation manual. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/260137/9789241513470-eng.pdf>

УДК 342.9.075 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.19>**Крайній П. І.,**асистент кафедри публічного права
юридичного факультету

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ РАД В УКРАЇНІ

Анотація. Еволюція взаємодії громадянського суспільства та держави спрямована на пошук максимально ефективного механізму гарантування та реалізації Основним Законом прав і свобод людини і громадянина. Однією з таких форм взаємодії, яка зовні оформилась у вигляді окремих суб'єктів адміністративного права – громадських рад, які є новими для адміністративної науки й практики. Будучи різновидом консультативно-дорадчих органів їх створення ініціюється відповідним запитом суспільства, окремих суспільних груп, окремих громадян з тих чи інших суспільно-важливих питань, що входять до сфери компетенції того чи іншого органу публічної влади.

Наша держава в порівнянні із іншими зарубіжними країнами не має значного досвіду якісного правового та організаційного забезпечення діяльності подібних колективних суб'єктів. Впродовж всього часу функціонування громадських рад їх правова основа роботи та організаційні засади діяльності неодноразово змінювались. Останні диктувались державою та спрямовувались на покращення діяльності таких консультативно-дорадчих органів. Однак, доволі часто вони не покращували загального правового регулювання діяльності громадських рад. Однією з причин такого результату стало поверхневе правове регулювання діяльності громадських рад яке обумовлено відсутністю ґрунтовних та комплексних теоретичних, практичних дослідження особливостей їх діяльності, яка визначається адміністративним законодавством України.

Водночас, складність вивчення таких колективних суб'єктів, створення яких ініціюється безпосередньо суспільством обумовлюється особливістю їх правової природи, яка має власні, притаманні лише їй особливості. Саме вивчення останніх є одним з ключових завдань, яке необхідно виконати науці та практиці адміністративного права виконати.

В даній статті ми спробуємо дослідити організаційно-правові основи забезпечення функціонування інституту громадських рад як одного з різновидів консультативно-дорадчих органів за допомогою яких громадянське суспільство, зацікавлені особи мають змогу на всіх рівнях діяльності органів публічної влади долучитись до процесу вивчення тих інших питань суспільного життя вирішення яких належить таким органам влади.

Ми зробили спробу аналізу вітчизняного чинного законодавства, яким визначаються конкретні правові засади діяльності громадських рад та встановлюються підвалини для організації їх діяльності. Це дало змогу зробити висновки стосовно наявності окремих проблемних аспектів діяльності громадських рад при органах виконавчої влади, які стосуються порядку їх формування та особливостей реалізації конкретних рішень громадських рад.

Ключові слова: *правове регулювання, організаційно-правове забезпечення, громадські ради, органи публічної влади.*

Krainii P. I. Peculiarities of organizational and legal support of activities of public councils in Ukraine

Abstract. The evolution of interaction between civil society and the state aims to find the most effective mechanism for guaranteeing and implementing the Basic Law of human and civil rights and freedoms. One of these forms of interaction has externally formed as separate subjects of administrative law – public councils, which are new to administrative science and practice. As a kind of advisory body, their creation has been initiated by the relevant request of society, individual social groups, and citizens on specific socially important issues within the competence of a public authority.

Compared to other foreign countries, our state does not have substantial experience in providing quality legal and organisational support for the activities of such collective entities. Throughout the functioning of public councils, their legal basis and managerial principles have numerously changed. The latter were dictated by the state and aimed at improving the work of such advisory bodies. However, quite frequently, they did not improve the general legal regulation of public councils. One of the reasons for such an outcome was the superficial legal regulation of public

councils induced by the lack of detailed and comprehensive theoretical and empirical analyses of their practice, which is determined by the administrative legislation of Ukraine.

On the other hand, the complexity of the study of such collective entities, the establishment of which is initiated directly by society, is caused by the peculiarity of their legal nature, which has its unique features. The study of the latter is one of the critical tasks that must be performed by the science and practice of administrative law.

In this article, we will try to explore the organisational and legal basis for the functioning of the institution of public councils as one of the types of advisory bodies through which civil society and stakeholders have the opportunity to join the process of researching other matters which belong to such authorities at all levels.

We attempted to analyse the current domestic legislation, which determines the precise legal basis for the activities of public councils and establishes the foundations for the organisation of their work. Such research made it possible to draw conclusions about the existence of certain problematic aspects of the activities of public councils in the executive branch, which relate to the procedure for their formation and the peculiarities of the implementation of specific decisions.

Key words: *legal regulation, organisational and legal support, public councils, public authorities.*

Постановка проблеми. Введення громадських рад в систему суб'єктів адміністративного права зумовив необхідність обрання конкретної правової моделі їх функціонування. Потреба у належному закріпленні організаційно-правових засад діяльності останніх обумовила розроблення конкретного набору практичних напрацювань виходячи з аналізу використання чинного законодавства, яке дозволяє визначити позитивні чи негативні тенденції які виникають під час діяльності громадських рад.

Зміна характеру відносин у сфері публічного врядування в частині активного залучення громадських рад в процесах прийняття рішень органами публічної влади є рефлексією на ті зміни, які відбуваються й в зарубіжних країнах в яких такі консультативно-дорадчі органи визначаються як окрема, незалежна та ефективна платформа яка дозволяє налагодити комунікацію між тими суб'єктами, які уповноважені від імені народів приймати конкретні рішення та самими народами.

Необхідність розроблення чітких організаційно-правових засад діяльності громадських рад в таких процесах можливе на підставі зрозумілих, однозначних формулювань які відображаються у адміністративному законодавстві в контексті регулювання діяльності громадських рад, їх створення та виконання органами влади при яких вони здійснюють свою діяльність їх рішень дорадчого характеру. Забезпечення на рівні держави громадським радам умов для їх ефективної діяльності, адміністративно-правових можливостей для реалізації їх завдань та цілей, гарантуватиме налагодження ефективної взаємодії з органами публічної адміністрації в публічному врядуванні.

Метою статті є розкриття організаційно-правових засад порядку утворення і діяльності громадських рад в Україні, їх взаємодії з органами публічної адміністрації.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідження організаційно-правових засад функціонування та діяльності громадських рад як консультативно-дорадчих органів в Україні здійснювалось представниками різних суспільних наук. Так, вітчизняними науковцями, представниками адміністративної науки дослідження в даній сфері здійснювались В. Авер'яновим, Вінницьким, В. Колпаковим, О. Кузьменко, Т. Мацелик, О. Зарічним; представниками у сфері державного управління Т. Андрійчук, В. Ребало, В. Тертичкою, В. Шаховим; науковцями-політологами М. Лацибою, О. Хмарою, А. Красносільською тощо.

Виклад основного матеріалу. Проблема вивчення організаційно-правових засад діяльності громадських рад певною мірою є новою для вітчизняної та зарубіжної адміністративної науки.

Аналіз порядку утворення і діяльності громадських рад в Україні, їх взаємодії з органами публічної адміністрації, порядку їх припинення тощо можливе через окреслення особливостей організаційно-правових засад діяльності громадських рад. Це можливо зробити на нашу думку через виявлення особливостей правового регулювання таких консультативно-дорадчих органів.

Категорія «правове регулювання» відіграє важливу роль у здійсненні наукового та практичного дослідження діяльності громадських рад, допомагає окреслити та визначити структуру їх адміністративно-правового статусу.

Так, юридична енциклопедія дає наступне визначення правового регулювання як «одного з основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави. Є різновидом соціального регулювання... Правове регулювання в Україні забезпечується системою державних органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, прокуратурою та іншими контрольними органами. Цей процес також зумовлений рівнем правосвідомості й правової культури громадян» [1].

Основний Закон – Конституція України закріплює та гарантує право громадян на «участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [2]. Свої витоки дана норма знаходить з відповідних положень, що їх закріплено на рівні Загальної декларації прав людини (далі – Декларація) та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт). Варто детальніше ознайомитись з конкретними нормами вказаних актів, які стосуються правового регулювання участі громадян на участь в управлінні справами держави.

Відповідно до ч. 1 ст. 21 Декларації кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників [3]. Більшою мірою, це передбачає визначення права участі має політичну природу, однак вона слугує для можливості організації повного та ефективного доступу до участі в прийнятті рішень органами публічної адміністрації.

Закріплення вказаного вище права в Конституції України відповідає положенням п. «а» ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права в якому вказано що кожен громадянин має право без будь-якої дискримінації та без необґрунтованих обмежень брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників [4].

Як бачимо, право на участь в управлінні державними справами має кілька складових. Однак, словосполучення «ведення державних справ безпосередньо» дає змогу говорити про гарантування діяльності інститутів громадян-

ського суспільства, а відтак – окремих суб'єктів адміністративного права якими безумовно являються громадські ради. Їх створення при органах публічної адміністрації як одного з видів консультативно-дорадчих органів надає можливість громадянам долучитись до прийняття такими органами рішень на будь-якому рівні з будь-яких значущих питань суспільного життя.

Де-факто і де-юре основою правового регулювання та організаційно-правового забезпечення здійснення діяльності громадських рад в Україні є особливий механізм здійснення представницької демократії. Він має своїм началом також й положення ч. 1-2 ст. 5 Конституції України, оскільки «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [2].

Тлумачення цієї норми здійснено Конституційним Судом України у справі № 6-рп від 05 жовтня 2005р. (справа про здійснення влади народом) в якій вказано що «положення "носієм суверенітету... є народ" закріплює принцип народного суверенітету, згідно з яким влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу» [5]. Це є підтвердженням домінантності вільного вираження своїх намірів, реалізації горизонтальних соціальних зв'язків громадян між собою, яке трансформується у формування громадських рад. Тобто, організаційно-правове забезпечення їх діяльності є вторинним, а виявлення наміру на створення конкретної громадської ради при тому чи іншому органах публічної влади – первинне.

В цьому контексті ми погоджуємось з думкою В. Ребкало про те що досвід країн розвинутої демократії стосовно участі громадян формуванні та реалізації політики держави дозволяє зменшити навантаження на витрачання ресурсів держави щодо реалізації окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань, зберігаючи при цьому високі стандарти надання відповідних адміністративних послуг для населення. Також, завдяки залученню інституцій громадянського суспільства по здійсненню управління державними справами підвищується якість прийнятих політичних і публічно-правових

рішень через максимальне врахування потреб населення, альтернатив і можливих наслідків прийнятих рішень. В свою чергу, прийняті за таким алгоритмом публічно-правових рішень дозволяє забезпечити також високий рівень їх сприйняття населенням [6].

Цим самим підтверджується теза про те, що організаційно-правове забезпечення діяльності громадських рад повинно бути спрямоване на забезпечення максимально ефективної взаємодії суспільства і держави, адже, з однієї сторони, орган публічної адміністрації завдяки громадській раді може розподілити тягар забезпечення реалізації своїх повноважень на певному напрямку діяльності. А з іншого боку, кінцевий результат взаємодії – прийняття необхідного рішення відповідатиме тим очікуванням, які громадяни покладають на такий орган з приводу вирішення того чи іншого питання. І це робить здійснення публічного врядування на порядок гнучкішим щодо вирішення конкретних питань та оформлення такого вирішення через прийняття дієвого нормативного акту чи іншого рішення публічної адміністрації.

На міжнародному рівні пряме посилення на забезпечення участі громадян в управлінні державними справами передбачено Конвенцією про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (далі – Орхуська Конвенція). Відповідно до ст. 6 Конвенції кожна зі Сторін передбачає відповідні практичні та (або) інші положення стосовно участі громадськості на принципах прозорості та справедливості в процесі підготовки планів і програм, пов'язаних з навколишнім середовищем, надаючи громадськості необхідну інформацію... Відповідний державний орган з урахуванням цілей Конвенції визначає коло громадськості, яке може брати участь у цьому процесі [7].

На сьогоднішній день організаційно-правове забезпечення діяльності громадських рад в Україні встановлено Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996 (далі – Постанова №996). Даним підзаконним актом затверджено Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому цен-

тральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації (далі – Положення) [8].

Положенням детально регламентується окремі організаційно-правові засади формування громадських рад. Їх особливостями є те, що майбутні члени громадських рад обираються шляхом рейтингового голосування на зборах представників інститутів громадянського суспільства. Для цього їм необхідно подати відповідні заяви. Запровадження такого способу формування персонального складу громадських рад унеможливив вплив на підготовку та проведення зборів громадських рад. Такі збори організовуються ініціативною групою, яка формується з представників громадських рад, інститутів громадянського суспільства та деякими фахівцями органу виконавчої влади.

Громадськість в особі інститутів громадянського суспільства може самостійно приймати участь у формуванні громадської ради, що надає перевагу над адміністративним механізмом формування громадських рад, оскільки завдяки йому досягається рівень максимальної незалежності та впливу органу публічної адміністрації на подальшу діяльність громадської ради.

Однак, на нашу думку, такий спосіб формування має певні недоліки. Положення вказує на певні відмінності щодо інститутів громадянського суспільства, які можуть приймати участь у формуванні тієї чи іншої ради.

Зазначимо, що чинним Положенням громадські ради визначені як «...тимчасовий консультативно-дорадчий орган, утворений для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики» [8]. Громадські ради створюються при наступних органах публічної влади: міністерствах, центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних держадміністраціях, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі держадміністраціях.

Положенням також передбачено окремий перелік інституцій громадянського суспільства, які можуть брати участь у процесі формування громадських рад, що не відповідає вимогам ст. ст. 5, 38 Конституції України. По суті цим

встановлюються обмеження щодо участі у формуванні громадських рад, оскільки вона на нормативному рівні гарантується не всім, хто має намір долучитись до їх діяльності.

До прикладу, відповідно до п. 6 Положення «до складу громадської ради при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади можуть бути обрані представники інститутів громадянського суспільства, які не менше шести місяців до дати оприлюднення органом виконавчої влади повідомлення про формування складу громадської ради провадять свою діяльність, реалізують свої проекти у сфері, пов'язаній з діяльністю відповідного органу виконавчої влади, що підтверджується інформацією про результати діяльності інституту громадянського суспільства, та в статуті (положенні) яких визначені відповідні цілі і завдання діяльності» [8].

Таке формулювання є неповним та певною мірою дискримінаційним, оскільки право громадян на участь в управлінні державними справами є однозначним і не передбачає жодних обмежень. Закріплення нормативної вимоги стосовно проведення своєї діяльності не менше шести місяців до дати оприлюднення повідомлення про формування складу громадської ради свідчить про не бажання допуску всіх без виключення інституцій до участі у виборах членів громадських рад. Тобто, законодавцем обмежено участь тих інституцій громадянського суспільства, які діють наприклад менше вказаного терміну. Однак від цього вони не перестають бути такими інституціями. А відтак у них є невід'ємне право на участь в управлінні державними справами.

Те саме стосується й встановлення Положенням вимоги для тих інституцій які виявили намір брати участь у відборі до складу громадської ради щодо реалізації ними відповідних проектів у певній сфері, що начебто характеризує таку інституцію як таку, що має практичний досвід у конкретній сфері. Тоді виникає логічне питання: що в такому випадку робити тим інституціям громадянського суспільства, які сформовані до терміну шість місяців та мають у своєму складі фахівців з питань, які входять до компетенції відповідного органу при якому буде сформовано громадську раду? Складається штучна ситуація коли лише конкретне коло гро-

мадських інституцій братиме участь у формуванні громадських рад. І цим самим робиться можливим здійснення відповідного контролю зі сторони держави за відбором до участі у формуванні громадських рад саме таких, які матимуть конкретну залежність.

Крім цього слід сказати про те, що професійність та компетентність представників таких інституцій не може визначатись строком їх діяльності. До прикладу, члени громадських організацій беруть участь в їх роботі працюючи за основним місцем роботи. І вони можуть здійснювати свою професійну діяльність як самостійно так і будучи членами трудових колективів на підприємствах, установах та організаціях різних форм власності. Може бути ситуація, коли особа, не будучи членом інституції громадянського суспільства має необхідний досвід практичної роботи у відповідній сфері, здійснює наукову або дослідну діяльність і бажає взяти участь у роботі громадської ради. Як вихід із даної ситуації, де-які науковці наголошують на необхідності здійснити поділ громадських рад на два види: експертні громадські ради та громадські ради.

Т. Андрійчук вказує на те що «експертні громадські ради має формувати керівництво органів виконавчої влади з використанням кваліфікаційних вимог, що дозволить залучити представників інститутів громадянського суспільства – визнаних фахівців з певного кола питань. Такі ради повинні мати повноваження вносити фахові пропозиції до проектів рішень органів виконавчої влади, здійснювати їх громадську експертизу. А власне громадські ради можуть формуватися представниками інститутів громадянського суспільства самостійно... Їх функції полягатимуть у доведенні до уваги органів виконавчої влади проблемних питань, які хвилюють населення,...здійсненні загального громадського контролю за діяльністю цих органів на предмет врахування громадської думки» [9].

Ми не погоджуємось з такою позицією, оскільки громадські ради повинні визначатись як окремий консультативно-дорадчий орган який створюється при органі публічної адміністрації для залучення участі громадян до прийняття конкретних рішень, здійснення консультацій тощо. Штучне створення різних їх видів створить незручності в організації їх

роботи. Такі громадські ради будуть сприйматись як різні суб'єкти адміністративного права, які потребуватимуть окремого правового регулювання що може лише зашкодити продовженню розвитку таких консультативно-дорадчих органів в Україні.

На нашу думку, необхідно внести зміни до Постанови № 996, які б знімали будь-які обмеження на етапі участі інституцій громадянського суспільства у формуванні громадських рад. Пропонуємо викласти п. 6 в наступній редакції: «До складу громадської ради при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, можуть бути обрані представники інститутів громадянського суспільства, які провадять свою діяльність пов'язану з діяльністю відповідного міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, що підтверджується інформацією про результати діяльності інституту громадянського суспільства та в статуті (положенні) яких визначені відповідні цілі і завдання діяльності».

Крім цього, в Положенні необхідно доповнити перелік інституцій громадянського суспільства які можуть брати участі у формуванні громадських рад на місцевому (локальному) рівні: «до складу громадської ради при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі держадміністрації можуть бути обрані представники інститутів громадянського суспільства, які здійснюють діяльність, пов'язану з виконанням функцій вказаних вище органів виконавчої влади (проводять заходи, здійснюють дослідження, надають послуги, реалізують проекти тощо) на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці».

Оскільки громадські ради здійснюють свою діяльність що спрямовується на надання фахових, компетентних та різносторонніх пропозицій, консультацій для конкретного органу, при якому вони створені, їх рішення не обов'язкові. Як зауважує О. Винницький оскільки Типовим положенням про громадські ради встановлено що рішення громадських рад мають рекомендаційний характер. Законодавцем на створено механізмів з обов'язкового виконання органами виконавчої влади рішень громадських рад [10].

Такий підхід на нашу думку є хибним, оскільки у тому випадку, якщо відповідні рішення громадських рад матимуть обов'язковість виконання вони перетворяться на повноцінний орган публічної влади. В такому випадку виникне ситуація коли при органах публічної влади діятимуть громадські ради що матимуть змогу продукувати власні рішення, які будуть суперечити рішенням органів при яких вони створені.

Крім цього, думка вказаного вище автора спростовується правовою природою громадських рад та їх ознаками. О. Зарічний у своєму науковому дослідженні участі громадськості і здійсненні публічної влади наводить перелік ознак громадських рад. На його думку, громадські ради «налагоджують співпрацю влади і громадянського суспільства; створюються при органах публічної влади; до їх складу входять представники інститутів громадянського суспільства, фахівці в певній сфері; здійснюють дорадчо-консультативні функції; реалізують контрольні функції громадськості та сприяють удосконаленню роботи публічної влади [11].

В даному контексті доречно було б налагодити більш плідну співпрацю громадських рад із органами публічної влади та покращити правові та організаційні засади для участі громадян які можуть допомогти у вдосконаленні здійснення публічного врядування. У цьому є обопільний інтерес всіх учасників які задіяні в процесах здійснення публічного врядування. Впродовж тривалого часу, організаційно-правові засади діяльності громадських рад не могли бути сформовані чітко, оскільки було відсутнє стратегічне бачення держави у визначенні місця та ролі таких рад.

Висновки. Важливою умовою ефективного організаційно-правового забезпечення діяльності громадських рад в Україні є зміна підходу щодо формування складу громадських рад шляхом надання допуску до цього процесу різних інституцій громадянського суспільства без будь-яких обмежень щодо часу їх створення, досвіду роботи.

Необхідно також відстоювати твердження про те, що громадські ради є консультативно-дорадчими органами, а відтак, вони не наділені державно-владними повноваженнями. Врахування їх висновків за результатами

роботи є демонстрацією розвитку горизонтальних зв'язків між такими радами та органами публічної влади. Чим сильніша взаємодія тим менша вірогідність того, що такі рекомендації потребуватимуть обов'язкового виконання. Вони сприйматимуться як невід'ємна складова процедури прийняття того чи іншого виду нормативного акту.

Щодо питань класифікації таких громадських рад то остання вже є закріплена на рівні Положення за видом органу публічної влади при якому вона створена. Всі інші спроби тієї чи іншої класифікації є факультативними і жодним чином не впливають на суть та якість організаційно-правового забезпечення діяльності громадських рад в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5: П – С. – К., 2003.
2. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
3. Загальна декларація прав людини (рос/укр) : Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 р. : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 р. у справі № 1-5/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text>.
6. Реформування державної політики в Україні: теоретико-методологічні засади дослідження та впровадження : навч.-наук. вид. / авт. кол. : В. А. Ребало (кер.) [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Тертички, В. А. Шахова. К. ; Львів : НАДУ, 2012. 352 с.
7. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 25.06.1998 р. : станом на 27 трав. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
8. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 : Постанова Каб. Міністрів України від 24.04.2019 р. № 353. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-2019-п#Text>.
9. Андрійчук Т. Громадські ради як інструмент участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Політичний менеджмент. 2011. № 3. С. 71-79.
10. Виницький О. О. Адміністративно-правовий статус громадських рад при органах виконавчої влади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2018. 218 с.
11. Зарічний О. А. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2017. 229 с.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.20>

Кузьменко О. В.,

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки,

завідувач кафедри адміністративного та фінансового права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Чорна В. Г.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри адміністративного та фінансового права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОТРИМАННЯ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ ОСОБАМИ З УКРАЇНИ, ЯКІ НЕ МОЖУТЬ ПОВЕРНУТИСЯ В КРАЇНУ ТА БУЛИ ЗМУШЕНІ ВИЇХАТИ ЧЕРЕЗ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ З КРАЇНОЮ-АГРЕСОРОМ В РЕСПУБЛІКУ ЧОРНОГОРІЯ

Анотація. В даній науковій статті розглянуто особливості адміністративно-правове регулювання отримання тимчасового захисту особами з України, які не можуть повернутися в країну та були змушені виїхати через збройний конфлікт з країною-агресором в Республіку Чорногорія.

Здійснено розмежування понять «біженець» та «вимушено переміщена особа». Акцентовано увагу на особливостях правового регулювання даного статусу.

Порядок отримання тимчасового захисту особами з України, які не можуть повернутися в країну та були змушені виїхати через збройний конфлікт з країною-агресором в Республіку Чорногорія включає наступні стадії: І. Подача документів. Особи з України, які бажають отримати статус тимчасового захисту повинні звернутися до МУПу (місцеве управління поліції) для подачі пакету документів та здійснення інших засвідчувальних дій. До пакету документів включено: 1. Заповнення заяви від особи-заявника. 2. Фото особи заявника та ксерокс паспорта.

Акцентовано увагу, що усі особи старше 18 років подають заявку індивідуально, батьки додатково звертаються для дітей до 18 років. У разі наявності у заявника малолітніх та/чи неповнолітніх дітей такі заяви заповнює один з батьків чи законний представник. На заяві в кінці біля підпису власноруч робиться надпис з зазначенням рівня спорідненості (наприклад, мати, законний представник).

Особа, яка отримала тимчасовий захист має право на: 1) дозвіл на проживання на період тимчасового захисту (на 1 рік з можливістю продовження); 2) доступ до роботи (вимоги очікування 6 місяців на відміну від отримання статусу біженця в цьому випадку не має); 3) доступ до освіти. Діти до 18 років мають право навчатись у закладах освіти на рівні громадян країни перебування; 4) забезпечення житлом (заселення у центр чи надання засобів для проживання); 5) доступ до соціального забезпечення; 6) доступ до медичного обслуговування; 7) право на відповідну інформацію про тимчасовий захист; 8) можливість отримати статус біженця у майбутньому; 9) можливість повернутися в країну громадянства в будь-який момент.

Ключові слова: збройний конфлікт, країна-агресор, вимушене переміщення, тимчасовий захист, біженець.

Kuzmenko O. V., Chorna V. G. Administrative and legal regulation of obtaining temporary protection for persons from Ukraine who cannot return to the country and were forced to leave due to the armed conflict with the aggressor country in the Republic of Montenegro

Abstract. This scientific article considers the peculiarities of administrative and legal regulation of obtaining temporary protection for persons from Ukraine who cannot return to the country and were forced to leave due to the armed conflict with the aggressor country in the Republic of Montenegro.

A distinction is made between the concepts of "refugee" and "forcibly displaced person". Emphasis is placed on the peculiarities of the legal regulation of this status.

The procedure for obtaining temporary protection for persons from Ukraine who cannot return to the country and were forced to leave due to an armed conflict with the aggressor country in the Republic of Montenegro includes

the following stages: I. Submission of documents. Persons from Ukraine who wish to obtain the status of temporary protection must apply to the MUP (local police department) to submit a package of documents and perform other certification actions. The package of documents includes: 1. Completion of the application from the applicant. 2. Photograph of the applicant's identity and photocopy of passport.

It is emphasized that all persons over 18 years of age apply individually, parents additionally apply for children under 18 years of age. If the applicant has minor and / or minor children, such applications are filled in by one of the parents or the legal representative. The statement at the end of the signature is handwritten with an indication indicating the level of kinship (eg, mother, legal representative).

A person who has received temporary protection has the right to: 1) a residence permit for the period of temporary protection (for 1 year with the possibility of extension); 2) access to work (there is no requirement to wait 6 months in contrast to obtaining refugee status in this case); 3) access to education. Children under the age of 18 have the right to study in educational institutions at the level of the citizens of the host country; 4) provision of housing (settlement in the center or provision of means of subsistence); 5) access to social security; 6) access to medical care; 7) the right to relevant information on temporary protection; 8) the opportunity to obtain refugee status in the future; 9) the opportunity to return to the country of citizenship at any time.

Key words: *armed conflict, aggressor country, forced displacement, temporary protection, refugee.*

Постановка проблеми. На жаль, війна на Україні, яку розпочала Російська Федерація (далі – РФ) змусила мільйони людей покинути свої домівки та місця постійного проживання і шукати захисту за її межами. Світова практика виокремлює декілька способів захисту фізичних осіб від війни та військових операцій. Надання особам статусу біженця та тимчасово переміщеної особи.

Виклад основного матеріалу. Термін «біженець» означає особу, яка «внаслідок подій, які відбулися до 1 січня 1951 р., і через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань» [6]. Однак визначення поняття «біженець» Конвенції 1951 р. мало обмеження. По-перше, це часове обмеження. Воно полягає у тому, що згідно Конвенції право вважатися біженцем не поширюється на осіб, що стали такими у результаті подій, які відбулися після 1 січня 1951 р. По-друге, це географічне обмеження: «події, які відбулися у Європі до 1 січня 1951 р.». Наявність обмежень доволі обтяжувало вирішення проблеми біженців, виключаючи зі сфери конвенції мільйони фак-

тичних біженців. Для вирішення вищевказаної проблеми у 1957 р. був прийнятий Протокол, що стосується статусу біженця. Протокол відмінив положення Конвенції 1951 р. про обмеження строку 1951 р., що зробило Конвенцію універсальною угодою [7, с. 204]. Треба зауважити, що особа, що звертається за захистом як біженець, може претендувати на отримання «гуманітарного притулку» згідно Європейської конвенції з прав людини. У даному випадку прохання про надання притулку пов'язане не з політикою держави, у якій дана особа піддається переслідуванню, а з порушенням прав людини. Держави, що приєдналися до міжнародного договору, зобов'язуються виконувати ці зобов'язання по відношенню до всіх осіб, що знаходяться під його юрисдикцією.

Вимушено переміщені особи (Internally displaced persons, IDPs) – це люди або групи людей, які були вимушені або зобов'язані втікати або залишити свої домівки чи місця проживання винятково для того, щоб уникнути ефектів військового конфлікту, ситуації масового насильства, порушень прав людини або природних чи антропогенних катастроф, які не мають на меті отримувати статус біженця і бажають після усунення загроз для їх життя повернутися до власних домівок. Термін, наведений вище, походить з міжнародних рекомендацій і не є офіційно визнаним жодною країною, тобто не має юридичного значення і є суто декларативною констатацією факту або описовою, а не юридичною дефініцією. Базуючись на приведеній вище диференціації, можна зробити висновок, що ототожнювати поняття біженця

і вимушено переміщені особи ні в якому разі не можна, так само, як і користуватись Конвенцією і додатковими протоколами про статус біженців для захисту вимушено переміщених осіб ні прямо, ні за аналогією. Зважаючи на те, що вимушено переміщені особи не отримують ніякого спеціального статусу у міжнародному праві, захист їх прав будується на загальних принципах і положеннях про права людини. Для захисту вимушено переміщених осіб у міжнародному праві не передбачено жодних спеціальних актів, тому правозахисникам для захисту прав та інтересів вимушено переміщених осіб доводиться користуватись внутрішнім законодавством країни переселення або ж загальними інструментами захисту прав людини. Женевські конвенції 1949 р. та два додаткові до них протоколи 1977 р. є фундаментальними документами для міжнародного гуманітарного права. В тому, що захист прав вимушено переміщених осіб базується на актах міжнародного гуманітарного права, немає нічого дивного, адже вимушено переміщені особи найчастіше набувають такий фактичний статус через небезпеку для їхнього життя завдяки збройним конфліктам, які, у свою чергу, регулюються нормами міжнародного гуманітарного права. Далі, документами, які можуть бути використані для захисту прав вимушено переміщеної особи є: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), наприклад у пунктах, де йдеться про забезпечення їжею, житлом, одягом, базовими благами, Міжнародний пакт про цивільні та політичні права (1966), у ч.3 ст.2 якого йдеться про зобов'язання держави у забезпеченні ефективного засобу правового захисту; у ст. 6 – про право на життя; ст.7 забороняє катування і жорстоке поводження; ст. 12 декларує право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання; також у Пакті йдеться про особисту недоторканість і цілісність, визнання правосуб'єктності, захист сім'ї тощо; Конвенція проти катувань та інших нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Конвенція прав дитини тощо [8]. Отже, основними важелями захисту прав вимушено переміщених осіб є внутрішнє законодавство і міжнародно-правові інструменти. У справах вимушено переміщених осіб, які не урегульовуються між-

народним правом офіційно, єдиним можливим ефективним і дієвим механізмом захисту їх прав є внутрішнє законодавство країн розміщення.

Однією з країн, куди прибувають особи з України після 24 лютого 2022 року (початок збройного конфлікту РФ) стала Республіка Чорногорія. За офіційними даними починаючи з 24 лютого 2022 року територію Республіки Чорногорія перетнуло близько 10 тисяч осіб з України.

Треба зауважити, що Україна визнала незалежність Чорногорії 15 червня 2006 року, дипломатичні відносини встановлено через більш ніж два місяці, 22 серпня 2006 року. Українсько-чорногорські відносини – це двосторонні відносини між Україною та Чорногорією у галузі міжнародної політики, зокрема, економіки, освіти, науки, культури тощо [1].

Одним з актуальних напрямків співпраці Чорногорії та України є соціальний захист біженців та вимушено переміщених осіб.

4 березня 2022 року Рада Європейського Союзу проголосувала за застосування Директиви Ради ЄС №2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року «Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та несення наслідків цього» якою визначено, що країни-члени (Україна – 1995 р., Чорногорія – 2007 р.) повинні встановлювати мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб з третіх країн, які не можуть повернутися до країни походження, а також сприяти збалансованості зусиль між державами-членами щодо отримання та несе наслідки отримання таких осіб [2].

Згідно даної Директиви «тимчасовий захист» означає процедуру виняткового характеру для забезпечення, у разі масового напливу або неминучого масового припливу переміщених осіб з третіх країн, які не можуть повернутися до країни свого походження, негайного та тимчасового захисту таким осіб, зокрема, якщо також існує ризик того, що система притулку не зможе обробити цей наплив без негативних наслідків для її ефективного функціонування, в інтересах зацікавлених осіб та інших осіб, які просять захисту. В той же час, «переміщені

особи» означають громадян третіх країн або осіб без громадянства, які були змушені покинути свою країну чи регіон походження або були евакуйовані, зокрема у відповідь на звернення міжнародних організацій, і не можуть повернутися в безпеку і тривалі умови через ситуацію, що склалася в цій країні, які можуть підпадати під дію статті 1А Женевської конвенції або інших міжнародних або національних документів, що надають міжнародний захист, зокрема: а) особи, які втекли з районів збройного конфлікту або ендемічного насильства; б) особи, яким загрожує серйозний ризик або які стали жертвами систематичних чи загальних порушень їхніх прав людини [2].

Тимчасовий захист не означає отримання статусу біженця відповідно до Женевської конвенції про статус біженців 1951 р., який надає права, аналогічні посвідці на проживання. Втім, особи, які отримали тимчасовий захист в ЄС, можуть у будь-який час подати заяву на отримання статусу біженця [3].

Урядом Республіки Чорногорія від 10 березня 2022 року №04-1298/2 було прийнято Інформацію про статус осіб з України в Чорногорії та ухвалено Рішення про надання тимчасового захисту особам з України. Так, в Інформації про статус осіб з України в Чорногорії, затвердженій рішенням Уряду Чорногорії було надано доручення Міністерству фінансів і соціального забезпечення, у співпраці з Міністерством внутрішніх справ та Червоним Хрестом Чорногорії і УВКБ ООН забезпечити можливість розміщення осіб з України, які перебувають під тимчасовим захистом необхідною допомогою та основними засобами для життя.

В Рішенні про надання тимчасового захисту особам з України, які не можуть повернутися в країну та були змушені виїхати через збройний конфлікт, на термін до одного року визначено процедуру отримання статусу особи, яка потурбує тимчасового захисту на території Республіки Чорногорія.

Таким чином, наразі розкриємо порядок отримання особами з України, які внаслідок воєнної агресії РФ були вимушені залишити територію України статусу тимчасового захисту в Республіці Чорногорія.

Перше, що варто зазначити, що Уряд Чорногорії дозволив перетинати територію Чорно-

рії та подавати документи на отримання даного статусу громадянам України за відсутності закордонного паспорта, лише при наявності паспорта громадянина України.

Особи з України, які бажають отримати статус тимчасового захисту повинні звернутися до МУПу (місцеве управління поліції) для подачі пакету документів та здійснення інших засвідчувальних дій.

До пакету документів включено:

1. Заповнення заяви від особи-заявника. В заяві потрібно зазначити наступну інформацію на сербській мові: прізвище та ім'я заявника; дата народження заявника; серія, номер та термін дії закордонного паспорта (у разі відсутності відомості про серію, номер та ким видано паспорт громадянина України); національність; освіта; спеціальність; місце останнього перетину кордону з зазначенням країни перетину; наявність дітей заявника/батьків заявника, які разом з заявником звертаються за отриманням тимчасового захисту; місце перебування особи заявника на час подачі документів; дата подачі заяви; підпис заявника.

Слід акцентувати увагу, що усі особи старше 18 років подають заявку індивідуально, батьки додатково звертаються для дітей до 18 років. У разі наявності у заявника малолітніх та/чи неповнолітніх дітей такі заяви заповнює один з батьків чи законний представник. На заяві в кінці біля підпису власноруч робиться надпис з зазначенням рівня спорідненості (наприклад, мати, законний представник).

2. Фото особи заявника та ксерокс паспорта. З заявою потрібно подавати два фото 3*4 та ксерокопію першої сторінки закордонного паспорта (паспорта громадянина України) та сторінки, де визначено дата перетину кордону з Республікою Чорногорія з чітким зазначенням дати такого перетину.

Після прийняття уповноваженою особою пакету документів, остання робить чорнильне скатування відбитків пальців у відповідних формах. В подальшому документи надсилаються до Міністерства внутрішніх справ Чорногорії для надання статусу тимчасового захисту. Рішення про надання особі-заявнику статусу тимчасового захисту приймається на протязі 30 днів.

Після прийняття пакету документів від особи-заявника уповноважений суб'єкт пови-

нен видати особі-заявнику довідку за підписом керівника МУПу, який підтверджує законність перебування на території Чорногорії. Наявність даної довідки дає можливість громадянину України звернутися до відповідних установ для реалізації гарантованих прав (лікарні, школи тощо).

Окрім того, відзначимо, що за отриманням статусу тимчасового захисту мають право звернутися не лише громадяни, які внаслідок військової агресії Російської Федерації вимушені були залишити Україну, але і: а) іноземці, які до 24 лютого 2022 року перебували на території Республіки Чорногорія; б) мають *boravok*: *privremeni boravok* (дозвіл, який дає право іноземцям проживати на законних підставах на території Чорногорії один рік, з правом подальшої пролонгації на кожний наступний рік) та *stalni boravok* (особа має право перебувати на законних підставах на території Чорногорії на протязі 5 років); в) члени сімей осіб-заявників чоловік/дружина (включаючи і незареєстровані шлюбні відносини, якщо такі відносини визнає відповідна держава ЄС) та їх неповнолітні неодружені діти або діти їх чоловіка/дружини (без різниці, чи вони народжені у шлюбі чи поза шлюбом, чи усиновлені), а також їх близькі родичі, які проживали разом з ними у складі сім'ї на момент вторгнення Росії до України, і які повністю або переважно перебували на утриманні осіб з перших двох категорій.

Ст. 1 Рішення про надання тимчасового захисту особам з України встановлено, що тимчасовий захист надається строком на один рік громадянам України, особам без громадянства, останнє місце проживання яких було в Україні, та особам, яким Україною надано міжнародний захист, але які не можуть повернутися в Україну, з якої вони були змушені покинути внаслідок збройного конфлікту, тобто країна походження [4].

Особі заявнику може бути відмовлено в наданні тимчасового захисту в Чорногорії з поважних причин, якщо поважні причини свідчать про те, що особа:

1) вчинила, підбурила чи іншим чином брала участь у здійсненні: а) злочинів проти миру, військових злочинів або злочинів проти людства, встановлених міжнародними документами; б) вчинила тяжке кримінальне правопорушення; в) вчинила дії, що суперечать цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй;

2) до в'їзду в Чорногорію вчинив кримінальне правопорушення, за яке в Чорногорії передбачено покарання у вигляді позбавлення волі, і за яке він/вона залишив країну походження лише для того, щоб уникнути покарання, передбаченого в цій країні;

3) становить загрозу національній безпеці та громадському порядку Чорногорії;

4) був засуджений за тяжке кримінальне правопорушення, за яке згідно із законодавством Чорногорії може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком від п'яти років.

Висновки. Особа, яка отримала тимчасовий захист має право на:

1) дозвіл на проживання на період тимчасового захисту (на 1 рік з можливістю продовження);

2) доступ до роботи (вимоги очікування 6 місяців на відміну від отримання статусу біженця в цьому випадку не має);

3) доступ до освіти. Діти до 18 років мають право навчатись у закладах освіти на рівні громадян країни перебування;

4) забезпечення житлом (заселення у центр чи надання засобів для проживання);

5) доступ до соціального забезпечення;

6) доступ до медичного обслуговування;

7) право на відповідну інформацію про тимчасовий захист;

8) можливість отримати статус біженця у майбутньому;

9) можливість повернутися в країну громадянства в будь-який момент.

Ще однією гарантією захисту прав осіб з України, які отримали статус тимчасового захисту в Чорногорії є створення координаційного органу для здійснення нагляду за виконанням рішення про надання тимчасового захисту особам з України. Ст. 4 Рішення визначено, що до повноважень даного суб'єкта віднесено: здійснює контроль та координацію діяльності та заходів, що вживаються компетентними органами та установами з метою виконання Рішення про надання тимчасового захисту особам з України, тобто з метою реалізації права осіб з України на: проживання; медичне обслуговування; початкову та середню освіту; працевлаштування; возз'єднання сім'ї; звернення за міжнародним захистом; співпрацює з міжна-

родними організаціями, що займаються питаннями прав біженців та мігрантів та Червоного Хреста Чорногорії; здійснює заходи щодо перегляду Плану дій у разі можливого припливу біженців та мігрантів; здійснює інші заходи, важливі для виконання Рішення [5].

До складу даного органу окрім постійних членів (Президент, члени та секретар) можуть залучатися представники інших органів, установ, громадських організацій та інших юридичних та фізичних осіб. Оплата за їхню роботу складає 30% від середньої заробітної плати в Чорно-

горії за попередній рік, згідно з дані адміністративного органу, відповідального за статистику. Винагорода сплачується за рахунок бюджетних коштів органу державного управління.

Окрім того, вимушено переміщені особи з України, які знаходяться в Чорногорії мають можливість звернутися до відділень Червоного Хреста та кризових центрів для осіб з України та отримати відповідну гуманітарну, соціальну та юридичну допомогу. Дані відділення та кризові центри знаходяться в містах Подгориця, Будва, Бар, Тivat, Герцег-Нові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Українсько-чорногорські відносини. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
2. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055>
3. Тимчасовий захист як форма міжнародного захисту для громадян України в країнах Європейського Союзу. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php>
4. Informacija u vezi statusa lica iz ukrajine u crnoj gori s predlogom odluke o odobravanju privremene zaštite licima iz ukrajine odluku o odobravanju privremene zaštite licima iz ukrajine. URL: <https://www.gov.me/dokumenta/dd772570-2f5b-4010-9abc-8874e893a004>
5. Predlog odluke o obrazovanju Koordinacionog tijela za vršenje nadzora nad sprovođenjem Odluke o odobravanju privremene zaštite licima iz Ukrajine. URL: <https://www.gov.me/dokumenta/998e851c-9b04-4b66-baff-dada30632c23>
6. Конвенція про статус біженців. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_011
7. Котляр О. І. Співвідношення міжнародного права біженців та міжнародного права прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Випуск 120 (частина I). С. 200-207
8. Шацкий Е. Міжнародний захист прав ВПО URL: <https://khpg.org/1417117017>

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.21>**Співак М. В.,**доктор політичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ**ЄДИНИЙ МЕДИЧНИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР
ЯК ЗАСІБ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ**

Анотація. Стаття присвячена функціонуванню електронної системи охорони здоров'я як ефективному засобу прийняття управлінських рішень в галузі охорони здоров'я. Наголошується на тому, що на сучасному етапі реформування, успішна діяльність галузі охорони здоров'я безпосередньо залежить від ефективного використання інформаційних технологій, які виконують особливу роль у вдосконаленні внутрішніх процесів управління.

е-Health розглядається автором як технічний елемент системи управління охорони здоров'я, під яким слід розуміти збалансований комплекс окремих видів технічного обладнання спеціальних засобів, або їх поєднання і може в окремих випадках включати людей, що його експлуатують, обслуговують та ремонтують. Кожна частина технічного елементу має певну функцію, що забезпечує реалізацію відповідної споживчої потреби. Наголошується на тому, що у системі треба враховувати вплив на людей які приймають управлінські рішення, як на одну з складових частин технічного елементу.

Вказано, що для того щоб управлінське рішення було ефективним і забезпечувало досягнення цілей, воно повинно задовольняти сукупності певних вимог і пройти певні стадії.

У статті наводяться етапи провадження е-Health визначені законодавством та розглянуті приклади існуючих систем які підключені до е-Health.

Зроблений висновок, що більшість розглянутих систем побудовано на основі клієнт-серверної архітектури, яка забезпечує обмежену кількість функцій – переважно підготовку статистичних звітів і стандартних форм. Не здійснюються заходи щодо впровадження стандартів кібербезпеки на основі стратегічних напрямів розвитку кібербезпеки е-Health. Відсутня інтеграція між системами і вивантаження даних з систем. Розробка управлінського рішення може являти собою як окрему функцію управління, так і входити до складу інших процесів управлінського циклу, тому оптимізацію управління у закладі охорони здоров'я та її ефективний розвиток слід, передусім, пов'язувати з удосконаленням процесів прийняття управлінських рішень.

Ключові слова: управління, прийняття управлінського рішення, охорона здоров'я, інформаційно-комунікаційних технологій, концепція електронної охорони здоров'я.

Spivak M. V. Single medical information space as a means of making management decisions

Abstract. The article is devoted to the functioning of the electronic health care system as an effective means of making managerial decisions in the field of health care. It is emphasized that at the current stage of reform, the successful operation of the health sector directly depends on the effective use of information technology, which plays a special role in improving internal management processes.

е-Health is considered by the author as a technical element of the health management system, which should be understood as a balanced set of individual types of technical equipment of special devices, or a combination thereof and may in some cases include people who operate, maintain and repair. Each part of the technical element has a specific function that ensures the implementation of the corresponding consumer needs. It is emphasized that the system must take into account the impact on people who make management decisions, as one of the components of the technical element.

It is stated that in order for a management decision to be effective and ensure the achievement of goals, it must meet a set of certain requirements and go through certain stages.

The article presents the stages of e-Health implementation defined by law and considers examples of existing systems that are connected to e-Health.

It is concluded that most of the considered systems are built on the basis of client-server architecture, which provides a limited number of functions – mainly the preparation of statistical reports and standard forms. No measures are taken to implement cybersecurity standards based on strategic directions of e-Health cybersecurity development.

There is no integration between systems and downloading data from systems. The development of management decisions can be a separate function of management, as well as part of other processes of the management cycle, so the optimization of management in the health care institution and its effective development should be associated primarily with improving management decision-making processes.

Key words: *management, management decision making, health care, information and communication technologies, the concept of electronic health care.*

Постановка проблеми. Концепція електронної охорони здоров'я «e-Health» є природною еволюцією стратегічного плану дій щодо покращення національних систем охорони здоров'я. e-Health – це використання інформаційно-комунікаційних технологій в галузі охорони здоров'я. Нині цей напрям визнаний одним із найбільш перспективних та таким, що швидко розвивається. Однак впровадження «e-Health» в реаліях вітчизняної системи отримало значну кількість перепон різного походження, що певним чином уповільнює перехід всієї системи охорони здоров'я на новий рівень. Відтак управління ресурсами галузі проводиться без достатньої оперативної, надійної, своєчасної та достовірної інформації. Адже інформація утворює основу процесу управління, оскільки сама вона містить відомості, необхідні для оцінки ситуації та прийняття управлінських рішень. Прийняття оптимального управлінського рішення не можливе без економічних, технологічних, соціально-психологічних, адміністративних методів менеджменту, на основі якого керуюча система організації безпосередньо впливає на керування.

Важливарольвцьомупроцесівідводитьсяпідвищенню якості інформаційного забезпечення процесів управління на основі впровадження інформаційних комп'ютерних технологій.

Таким чином, вищевикладене обумовлює потребу у комплексному дослідженні інформаційно-аналітичного забезпечення закладів охорони здоров'я які б відповідали сучасній стратегії розвитку та оптимізації управління в галузі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам розвитку, запровадження та використання систем електронної охорони здоров'я присвятили роботи такі вчені як: О. Гузій, А. Владзимирський, В. Кожем'яно, С. Козлов, Ю. Моїсєєв, З. Надюк, В. Просоловська, Л. Терещенко, Д. Черненко та ін. Основні принципи та шляхи формування управлінських рішень у галузі охорони здоров'я частково досліджені Т. Вежновець, В. Піщиком, Н. Ляхо-

вою, О. Скрипник, Ю. Яценко та ін. Однак питання науково-методичного обґрунтування необхідності впровадження інформаційних систем у галузь розкрито недостатньо, відсутні комплексні підходи до їхнього розгляду щодо ефективного засобу забезпечення управлінських рішень органами охорони здоров'я.

Постановка завдання полягає в аналізуванні стану формування організаційно-правових засад формування електронної системи охорони здоров'я в умовах проведення медичної реформи та формуванні пропозицій із можливого вдосконалення цього процесу, що можуть вплинути на її практичну реалізацію та прийняття управлінських рішень.

Основні результати дослідження. Завданням електронної системи охорони здоров'я є забезпечення можливості використання пацієнтами електронних сервісів для реалізації їх прав, зокрема за програмою державних гарантій медичного обслуговування населення, автоматизація ведення обліку медичних послуг і управління медичною інформацією, запровадження електронного документообігу у сфері медичного обслуговування населення [1].

Механізм функціонування електронної системи охорони здоров'я та її компонентів, реєстрації користувачів, внесення та обміну інформацією і документами в електронній системі охорони здоров'я відповідно регулюється постановою КМ України від 25 квітня 2018 р. № 411 «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я», Основах законодавства України про охорону здоров'я, Законах України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про захист інформації у інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», Порядку

організації електронної інформаційної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 р. № 357 (Офіційний вісник України, 2018 р., № 41, ст. 1450), інших законодавчих актах.

В Україні реформу е-Health планувалося запроваджуватися поетапно. На першому етапі (2017 р.) Центральний компонент надає можливість зберігати лише персональні дані, а саме: реєстр медичних установ, реєстр лікарів, реєстр пацієнтів. Перша версія надає можливість реєструвати договори між медичними установами/лікарями ФОП і Центром Національної Служби Здоров'я України, а також реєструвати декларації між лікарем первинної ланки і пацієнтом. Відповідно до цих договорів і декларацій НСЗУ буде перераховувати гроші медичним установам і лікарям ФОП. Другий етап (2019-2020 рр.) передбачає створення системи, що буде включати записи про електронні рецепти та електронні направлення, запускання реімбурсації в рамках програми «Доступні ліки» та агрегацію статистичних даних щодо рівня захворюваності. Третій етап (2021-2023 рр.) передбачає розвиток систем підтримки клінічних рішень, персоналізованої медицини, продовження стандартизації, технічного регулювання електронних медичних інформаційних систем, упровадження більш детальних термінологічних словників і класифікаторів [2, с. 69-70].

Система відкриє можливість для створення «єдиного медичного простору» – координації і інтеграції між рівнями медичної допомоги, а також для запровадження нової системи управління якістю послуг [3].

Таким чином е-Health можна розглядати як технічний елемент системи охорони здоров'я, під яким слід розуміти збалансований комплекс окремих видів технічного обладнання спеціальних засобів, або їх поєднання і може в окремих випадках включати людей, що його експлуатують, обслуговують та ремонтують. Кожна частина технічного елементу має певну функцію, що забезпечує реалізацію відповідний споживчої потреби.

У системі треба враховувати, що на людей, як одну з складових частин технічного елементу (керівники закладів і персонал відповідальний за технічні операції), впливають

суб'єктивні (індивідуально-психологічні) та об'єктивні чинники (до останніх належать чинники макrorівня (економічні, політичні, правові, соціокультурні, технологічні умови) та мікрорівня (структура організації, організаційні культура, ресурси). Тож прийняття управлінського рішення залежить від багатьох факторів.

Використовуючи сучасні технології е-Health, може продуктивно будувати, аналізувати і широко використовувати експериментальні методи, застосовувати структурне ситуаційне економічне моделювання та моделювання альтернативних систем організації для прийняття управлінського рішення. Розглянемо кілька систем:

ВІЛ-інфекція в Україні – державна установа «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України» реалізує з міжнародними партнерами проекти, спрямовані на протидію ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу; сприяє розробці нових програм моніторингу та оцінювання фармацевтичного менеджменту [4].

Доктор Елекс – функціонує для забезпечення гармонійної співпраці усього персоналу; контролює процес лікування; дозволяє швидко знаходити потрібну інформацію; підвищує якість обслуговування пацієнтів [5].

Дорадо – забезпечує автоматизацію медичних процесів; дистанційну роботу реєстратури та запис до лікарів; ведення і зберігання електронної історії хвороби і амбулаторної картки; взаєморозрахунок з клієнтами та організаціями. Формує розклад поліклініки в режимі on-line і базу даних пацієнтів з накопиченням інформації по кожному. Дозволяє здійснювати контроль обліку фармацевтичних препаратів і медпослуг [6].

МедІнфоСервіс – працює на основні версії медичної інформаційної системи в комплектації «поліклініка» і «стаціонар». Вони мають свої функції, наприклад: реєстратура; медична карта амбулаторного хворого; візити; епізоди; створення декларацій з пацієнтами, укладання договорів з НСЗУ; інтеграція ІСРС-2 в загальний опис стану хворого; зв'язок діагноза ІСРС-2 з МКХ10 діагнозом (в обох напрямках); формування статистичних звітів; автоматизація ведення облікових форм; аналізи та дослідження; анамнези та скарги; державний реєстр лікарських засобів України; класифікатор медичних процедур та хірургічних опера-

ції; ведення реєстру пацієнтів; ведення реєстру інвалідів; ведення реєстру ветеранів війни; ведення реєстру учасників АТО та ін. [7].

Електронна лікарня 2.0 – медична інформаційна система призначена для впровадження сучасних технологій автоматизації лікувально-діагностичних процесів закладів охорони здоров'я. Система «Електронна лікарня 2.0» ставить за мету: багаторазовість використання введеної інформації (наприклад ПІБ) в різних лікувальних процесах; підвищення ефективності роботи лікарні; зниження витрат часу та ресурсів на копіювання, передачу та збереження множини копій паперових документів; підвищення обґрунтованості рішень, що приймаються завдяки представленню лікарю максимально повної документальної бази [8].

EMCiMED – програмний продукт для медичних установ, приватних клінік і лабораторій. Має потрібну продуктову лінійку: EMCiMED (повна комплектація) – комплексний та повнофункціональний набір інструментів для автоматизації роботи медичного закладу, включає усі доступні модулі та компоненти інформаційної системи; EMCiЛАБ – лабораторна інформаційна система для автоматизації медичної лабораторії. Найбільше підходить для медичних лабораторій, які не є структурним підрозділом медичного закладу. EMCiMED для первинного рівня – автоматизація закладів охорони здоров'я, що надають первинну медичну допомогу (амбулаторії загальної практики – сімейної медицини, центрів первинної медико-санітарної допомоги тощо) [9];

Капштан – медична інформаційна система, що включає програмні компоненти: управлінський облік, аналіз ефективності медичних послуг, аналіз якості медичних послуг, реєстр пацієнтів, реєстрація пацієнтів на дільницях, АРМ сімейного лікаря, амбулаторія сімейної медицини, поліклініка, Web-реєстратура, параклініка, облік лікарняних листків, стаціонар, медичні протоколи, амбулаторна карта пацієнта, реєстр пільгових категорій, електронна історія хвороби, профогляд, диспансеризація, швидка допомога, медична статистика, медична статистична аналітика [10].

Medics – це одна з перших медичних інформаційних систем в Україні, які долучилась до першого етапу медичної реформи та розробки

центрального компонента eHealth. Має блоки: електронна реєстратура, робочий кабінет лікаря, контроль за роботою в медзакладі, комунікація з клієнтом, реклама і маркетинг, формування бази користувачів в регіоні [11].

Поліклініка без черг – забезпечує моніторинг і керування пацієнтотоком та завантаженістю лікарів; веде гарячу лінію підтримки щодо роботи системи та реєстрів eHealth; керує робочим часом лікаря; забезпечує доступність роботи в системі (зі смартфона чи планшета); пропонує завжди актуальні дані про дату та час прийомів; має зручне сповіщення пацієнтів про зміни розкладу лікарів [12].

Askep.net – забезпечує швидкий онлайн-запис на прийом до будь-якого лікаря у будь-якій клініці, з можливістю попереднього ознайомлення із його профілем та досвідом; впровадження контролю за процесом лікування та цілодобовий доступ пацієнта до історії усіх його відвідин медичних закладів, результатів аналізів, поставлених діагнозів, призначеного лікування; надання рекомендацій у автоматичному режимі за допомогою інтерактивної системи аналізу даних пацієнта: акцентування уваги на конкретних показниках аналізів у випадку їх відхилення від норми, альтернативні медикаменти, зміни графіку прийому та рейтингу лікарів, тощо [13].

ClinicaWeb – медична інформаційна система що дозволяє забезпечити роботу реєстратури; ведення картки пацієнта, online-кабінету, каси, call центру, лабораторії, звітності [14];

DocDream – інформаційна система дозволяє забезпечити роботу контакт-центру: запис на прийом; рух пацієнта в клініці; електронна медична карта; підключення обладнання; фінансові документи для пацієнтів; складський облік; зарплата персоналу; медичний маркетинг; звітність та аналітика; онлайн-запис на прийом; онлайн-прайс; веб-архів медичних документів [15].

Health24 – інформаційна система що має підбір статей з оздоровчої тематики; пропонує різноманітні умови страхування; допомагає знайти заклади охорони здоров'я за спеціалізацією; забезпечує роботу електронної медичної картки пацієнта онлайн [16].

HealthTech – забезпечує підключення до онлайн-реєстратури; дозволяє спостерігати

динаміку аналітики в реальному часі завантаженості та графіки роботи лікарів (електронний кабінет лікаря); супроводжує лабораторну інформаційну систему, комунікацію та оперативний обмін даними з пацієнтами, лабораторіями, віддаленими підрозділами за допомогою єдиної платформи; дозволяє здійснювати управління персоналом, структурою лікарні, підрозділами, кабінетами та відділеннями; дозволяє здійснити аналіз діяльності закладу, узагальнити статистику та звітність з використанням сучасної системи керування знаннями для прийняття управлінських рішень [17].

Helsi – інформаційна система для взаємодії закладів вторинної та третинної ланки з електронною системою охорони здоров'я, Національною службою здоров'я України та роботи з електронними направленнями від сімейних лікарів [18].

«*MedCardPlus*» – медична інформаційна система автоматизації діяльності лікувально-профілактичних закладів. Модуль *eHealth* – дозволяє реєструвати електронні декларації для лікарів, а також вести аналітику по кількості декларацій для керівників, що надаються безкоштовно медичною інформаційною системою. Забезпечується зручна організація процесу лікування, автоматизація оформлення медичної документації та звітності [19].

Medcore – забезпечує автоматизацію процесів, має сучасний рівень технологій, що використовуються в державних медичних закладах та приватних як малих так і корпоративних лікарнях [20].

MEDSTAR – призначена для місцевих управлінь охорони здоров'я, центрів медичної статистики та дозволяє швидко і ефективно автоматизувати мережу медичних установ будь-якого регіонального рівня (район, місто, область). Система забезпечує роботу електронної системи документообігу між лікувальними установами, лабораторіями та пацієнтами, що дозволяє вносити, зберігати і обробляти медичні дані пацієнта; забезпечує зберігання та обмін медичними зображеннями з віддаленим доступом; має інтелектуальну систему дистанційної діагностики та портал записів – систему, яка дозволяє впорядкувати відвідування лікаря і практично повністю виключити можливість пройти без черги [21].

nHealth – медична інформаційна система дозволяє забезпечувати роботу електронної медичної картки, диспансеризації, онлайн запису на прийом, смс / viber нагадування про візит, CRM, інтеграція з Binotel та Asterisk, протоколи лікування ICPC-2, власний DICOM сервер, кейси з повністю безпаперовими офісами (медичний документообіг), інтеграцію каси с фіскальними реєстраторами, HR модуль з підключенням до біометричних систем, декілька режимів керування зарплатою медичного персоналу, бізнес-аналітику, бюджет з урахуванням всіх фактичних та запланованих витрат, списання матеріалів, страхові компанії та мобільні додатки [22].

SimplexMis – інформаційна система призначена для автоматизації процесів в медичних закладах і складається з модульних систем: 1) Амбулаторія (інтеграція з портативними діагностичними комплексами; телемедичні консультації; можливість інтеграції з регіональною медичною інформаційною системою); 2) Поліклініка (запис на прийом і планування робочого часу медичного персоналу; електронна карта пацієнта (файловий архів, результати лабораторних досліджень, критичні показники, лікування і призначення, облік послуг); шаблони медичної документації; звітні та статистичні форми; направлення на госпіталізацію у стаціонар; 3) Діагностика (отримання, збереження, відтворення, архівація діагностичних зображень від медичної апаратури як за протоколом DICA, так і інших мультимедійних форматах, персоніфікований архів діагностичних даних, формалізована заявка на проведення діагностики, автоматична передача клініцисту результатів і опису дослідження, планування завантаження діагностичної апаратури, супровід діагностичного процесу (протокол діагностики, фаза і тип контрастування, тощо) звітність і аналітика); 4) Стаціонар (приймальне відділення (госпіталізація пацієнта у відповідне відділення, формування і ведення супутньої документації); персоніфіковане списання витратних матеріалів і медикаментів; керування ліжковим фондом; протоколи лікування; виписка або переведення із автоматичним формуванням відповідних звітних форм); 5. Реабілітація (планування звернень громадян; програми реабілітації; матеріальна допомога (автотранспорт, протезування, тощо); архів даних по пацієнту; перегляд динаміки) [23].

Prolisok – інформаційна система дозволяє вести електронну медичну картку пацієнта; проводити он-лайн запис на прийом до лікаря; відстежувати історію обстежень, поставлених діагнозів, призначеного лікування; переглядати результати лабораторних досліджень; забезпечує можливість користування різними пакетами медичної страховки [24].

На практиці існують проблеми, які заважають прийняттю рішень, наприклад: необхідність вносити в систему величезну кількість зайвої інформації; велика складність роботи з системою в робочий час. Час формування направлень на дослідження може займати до 30–40 хвилин, а виписка пацієнта зі стаціонару – до 50 хвилин, а в пологових будинках – до 1 години. Лікарям доводиться переносити введення даних на вечірні години або на вихідні дні; тривале зависання системи, лікар не може взаємодіяти з центральною базою даних в режимі онлайн; незрозуміла система кодування діагнозів/невідповідність кодів захворювань; часта вимога авторизуватися в eHealth та змінювати пароль; зависання сервісу звітності НСЗУ; у згенерованому звіті НСЗУ кількість послуг не відповідає фактично внесеним лікарнею [25]. Тож необхідно враховувати, що всі управлінські рішення такого характеру приймаються в умовах дефіциту часу дотого ж половина і лікарів, і пацієнтів так і не опанувала комп'ютерну грамотність, а це теж впливає на якість прийняття управлінського рішення.

Для того щоб управлінське рішення було ефективним і забезпечувало досягнення цілей, воно повинно задовольняти сукупності певних вимог: чітка цільова спрямованість, завдання управління, всебічна обґрунтованість, адресність, узгодженість з раніше прийнятими

рішеннями, правомочність, ефективність, своєчасність, повнота, стислість, чіткість, компромісність [26, с.301-302]. Цей процес складається з наступних стадій: ухвалення рішення, реалізації рішення, контроль, оцінка результатів [26, с.303] або це ідентифікація та опис проблемної ситуації, постановка мети її вирішення, ідентифікація критеріїв якості прийняття та виконання рішення [27, с.233].

Отже, значення теоретичних основ прийняття управлінських рішень у системі e-Health є важливим і необхідним хоч і не позбавлене недоліків. По-перше, більшість розглянутих систем побудовано на основі клієнт-серверної архітектури, яка забезпечує обмежену кількість функцій – переважно підготовку статистичних звітів і стандартних форм МОЗ. По-друге, за результатами аналізу наявних медичних систем стає очевидним, що всі системи не захищені. Не здійснюються заходи щодо впровадження стандартів кібербезпеки на основі стратегічних напрямів розвитку кібербезпеки e-Health, у тому числі не проводиться моніторинг, захисту та аналізу можливих втручань, втрат, пошкоджень. По-третє, повністю відсутня інтеграція між системами і вивантаження даних з систем у будь-якому форматі, окрім друкованого. По-четверте, для того щоб управлінське рішення було ефективним і забезпечувало досягнення цілей, воно повинно задовольняти сукупності певних вимог і пройти певні стадії. Розробка управлінського рішення може являти собою як окрему функцію управління, так і входити до складу інших процесів управлінського циклу, тому оптимізацію управління у закладі охорони здоров'я та її ефективний розвиток слід, передусім, пов'язувати з удосконаленням процесів прийняття управлінських рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Деякі питання електронної системи охорони здоров'я. Постанова Кабінету Міністрів від 25 квітня 2018 р. № 411 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.01.2022).
2. Пунда О. О. Організаційно-правові засади формування електронної системи охорони здоров'я в умовах проведення медичної реформи. *Наука, технології, інновації*. 2020. № 2. С. 67–74.
3. Адміністратор Центральної бази даних eHealth України. URL: <https://ehealth.gov.ua/> (дата звернення: 01.02.2022).
4. Державна установа «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України». URL: <https://www.phc.org.ua> (дата звернення: 21.01.2022).
5. Ключові компоненти системи «Доктор Елекс». URL: <https://doctor.eleks.com/product/system-architecture> (дата звернення: 02.02.2022).
6. Дорадо. Комп'ютерна програма для автоматизації медучреждения (MIS). URL: <http://perinatology.com.ua> (дата звернення: 02.02.2022).

7. Медична інформаційна система «МедІнфоСервіс». URL: <https://infomed.ck.ua> (дата звернення: 28.01.2022).
8. Електронна лікарня 2.0. URL: <https://medcloud.com.ua> (дата звернення: 28.01.2022).
9. Програмний продукт МІС ЕМСІМЕД: новий рівень управління медичними послугами. URL: <https://www.mcmed.ua/ua> (дата звернення: 28.01.2022).
10. Медична інформаційна систем «Каштан». URL: <https://ciet-holding.com/ua/mis-kashtan> (дата звернення: 27.01.2022).
11. Медична інформаційна система Medics. URL: <https://medics.com.ua/ehealth> (дата звернення: 28.01.2022).
12. Поліклініка без черг. URL: <https://likar.pb4.com.ua> (дата звернення: 28.01.2022).
13. Asker.net. URL: <https://asker.net/about> (дата звернення: 28.01.2022).
14. ClinicaWeb: Медицинская Информационная Система. URL: <https://www.medakadem.com> (дата звернення: 26.01.2022).
15. DocDream. URL: <https://docdream.com/index.php/uk> (дата звернення: 26.01.2022).
16. Health24. URL: <https://blog.h24.ua/reforma> (дата звернення: 28.01.2022).
17. HealthTech. URL: <https://healthtech.com.ua> (дата звернення: 26.01.2022).
18. Helsi. URL: <https://reform.helsi.me> (дата звернення: 26.01.2022).
19. MedCardPlus. URL: <https://mcplus.com.ua> (дата звернення: 26.01.2022).
20. Medcore. URL: <https://medcore.com.ua> (дата звернення: 01.02.2022).
21. MEDSTAR. URL: <https://medstar.ua/ru/ehealth-ru> (дата звернення: 01.02.2022).
22. МІС «nHealth2. URL: <http://vikisoft.kiev.ua/nhealth> (дата звернення: 01.02.2022).
23. SimplexMis. URL: <https://simplexmis.com> (дата звернення: 01.02.2022).
24. Prolisok. URL: <https://prolisok.app> (дата звернення: 01.02.2022).
25. Чому висне система eHealth, доводячи до розпачу і лікарів і пацієнтів. «ukrinform.ua» аналітика від 23.07.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3069070-comu-visne-sistema-ehealth-dovodaci-dogrozpacu-i-likariv-i-pacientiv.html> (дата звернення: 21.01.2022).
26. Піщиков В. А. Особливості прийняття управлінських рішень менеджерами в охороні здоров'я. *Вісник проблеми біології і медицини*. 2015. Вип. 2(1). С. 301-305.
27. Шкробанець І. Розробка моделі оцінювання наукового супроводу прийняття управлінського рішення у сфері охорони здоров'я на регіональному рівні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. № 4. С. 232-238.

УДК 351.083:174(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.22>**Чеченко К. О.,**здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Запорізького національного університету**ПРИНЦИП ДОБРОЧЕСНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ:
ЕТИМОЛОГІЯ ТА ГЕНЕЗА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ НОРМИ**

Анотація. Концепції впровадження принципу доброчесності у систему цінностей інституту державної служби України залишаються дискусійним питанням, які вимагають постійної уваги з боку наукової спільноти, юристів-практиків та представників влади, що обумовлено пошуками нових реформаційних ідей та їх подальшою реалізацією, зокрема, з питань що стосуються підвищення ефективності системи державного управління, забезпечення рівного доступу до державної служби, відібрання державних службовців з високими особистими морально-етичними якостями та професійними компетентностями. Принцип доброчесності державної служби охоплює різноманітні моральні чесноти, які перетинаються із засадами функціонування державних інституцій, саме тому поєднання адміністративно-правових норми із етичними нормами і цінностями виявляє науковий інтерес для комплексного вивчення принципу. Метою статті є аналіз теоретико-правових засад процесу формування принципу доброчесності державної служби України як морально-етичної та адміністративно-правової норми, дослідження етимології, генези, тлумачення термінопоняття «доброчесність». Об'єктом роботи є суспільні відносини, які виникають у зв'язку із вступом на державну службу, її проходженням з дотримання визначеного законом принципу доброчесності. Предметом є історико-правові та теоретико-правові аспекти принципу державної служби України – доброчесність. У статті використані такі методи дослідження: загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, а саме: ретроспективний аналіз, порівняльно-правовий, історико-правовий, діалектичний аналіз, системний, синтез. У процесі дослідження було визначено, що юридизація принципу доброчесності сформувала юридичний обов'язок державного службовця у своїй професійній діяльності неухильно дотримуватися чітко закріплених законом правил поведінки, за порушення яких застосовуються певні заходи впливу. Принцип доброчесності державної служби розглядається як наявність у особи високих моральних чеснот, добрих помислів, чесних намірів, глибоких переконань важливості дотримання законодавства, неможливості та прямої заборони використовувати владні повноваження в особистих цілях. Беззаперечною умовою діяльності державної служби є прояс байдужості державного службовця щодо одержання неправомірної вигоди, позаяк обов'язок дотримання принципів державної служби та правил етичної поведінки є одним із інтересів держави і суспільства.

Ключові слова: *принцип, принципи державної служби, державна служба, державний службовець, доброчесність, мораль, норми, цінності.*

Chechenko K. O. Principle of integrity of civil service: ethymology and genesis of moral and ethical norm

Abstract. Concepts of implementing the principle of integrity in the value system of the Civil Service Institute of Ukraine remain controversial issues that require constant attention from the scientific community, lawyers and government officials, due to the search for new reform ideas and their further implementation, in particular public administration systems, ensuring equal access to the civil service, selection of civil servants with high personal moral and ethical qualities and professional competencies. The principle of integrity of the civil service encompasses various moral virtues that intersect with the fundamentals of functioning of state institutions, which is why the combination of administrative and legal norms with ethical norms and values is of scientific interest for a comprehensive study of the principle. The purpose of the article is to analyze the theoretical and legal foundations of the process of forming the principle of integrity of the civil service of Ukraine as a moral and ethical and administrative rule, research of etymology, genesis, interpretation of the term «integrity». The object of work is social relations that arise in connection with the entry into the civil service, its passage in compliance with the principle of integrity which is determined by law. The subject is historical-legal and theoretical-legal aspects of the principle of civil service of Ukraine – integrity. The following research methods are used in the article: general scientific and special methods of scientific knowledge, namely: retrospective analysis, comparative law, historical law, dialectical analysis, system, synthesis. During the study it was determined that the legalization of the principle of integrity has formed a legal obligation of a civil servant in his professional activity to strictly adhere to the rules of conduct clearly established by law, for violation of which certain measures of influence are applied The

principle of integrity of the civil service is considered as the presence of high moral virtues, good intentions, honest intentions, deep convictions of the importance of compliance with the law, the inability and direct prohibition to use governmental authorities for personal gain. An indisputable condition for the activity of the civil service is the manifestation of indifference of a civil servant to obtaining illegal benefits because the duty to observe the principles of civil service and the rules of ethical conduct is one of the interests of the state and society.

Key words: *principle, principles of civil service, civil service, civil servant, integrity, morality, norms, values.*

Вступ. Розвиток інституту державної служби здійснюється у відповідності до тих змін, що виникають у соціальній, політичній та економічній сферах. Процес реформування державного управління, зокрема, реалізується з метою підвищення ефективності та якості функцій апарату державної служби. Вдосконалення системи державної служби було б неможливим без приділення значної уваги питанню визначенню правових, організаційних засад забезпечення державної служби та її принципів.

Історія розвитку державно-суспільних відносин та загалом формування системи державної служби охопили також питання визначення правового статусу державного службовця. Права та професійні обов'язки державних службовців трансформувалися у відповідності до розвитку еволюції у різні епохи. Проте, саме важливість оцінювання особи державного службовця на предмет його особистих моральних якостей актуалізувалася із кожним історичним періодом, що дозволило створити сучасні професійно-етичні принципи, норми і розробити стандарти поведінки державних службовців. Адміністративно-правове регулювання інституту державної служби України ґрунтується на чітко визначених принципах, ключовим із яких можна виокремити принцип доброчесності. Багатогранність розуміння принципу доброчесності як моральної чесноти у поєднанні із специфікою засад функціонування державних інституцій вимагає застосування системного підходу, поєднуючи адміністративно-правові норми із етичними нормами і цінностями задля комплексного вивчення термінопоняття «доброчесність» та віднесення його до правової категорії адміністративного права. Актуальність наукового дослідження етимології, генези, тлумачення термінопоняття «доброчесність», розкриття змісту та процесу формування принципу доброчесності державної служби як морально-етичної та правової норми зумовлене пошуком нових напрямів вдосконалення системи дотримання принципів державної служби України.

Метою статті є аналіз теоретико-правових засад процесу формування принципу доброчесності державної служби України як морально-етичної та адміністративно-правової норми, дослідження етимології, генези, тлумачення термінопоняття «доброчесність». Об'єктом роботи є суспільні відносини, які виникають у зв'язку із вступом на державну службу, її проходженням з дотримання визначеного законом принципу доброчесності. Предметом є історико-правові та теоретико-правові аспекти принципу державної служби України – доброчесність. У статті використані такі методи дослідження: загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, а саме: ретроспективний аналіз, порівняльно-правовий, історико-правовий, діалектичний аналіз, системний, синтез.

Ступінь дослідження питання. Система інституту державної служби викликає значний інтерес серед вчених-юристів, а також наукової спільноти інших галузей – історії, філософії, психології, етики. Серед вчених-адміністративістів та вчених-конституціоналістів варто виділити Ю. Битяка, Л. Біли-Тіунової, В. Галуцького, П. Діхтієвського, О. Петришина, М. Козюбри, Т. Коломоець, В. Колпакова, О. Кузьменко, О. Оболенського, С. Серьогіна та ін., які приділили багато уваги дослідженню питань інституту державної служби України, розробленню її організаційно-правових засад, проте система принципів державної служби вимагає подальшого наукового вивчення, крім того саме принцип доброчесності державної служби України у науці адміністративного права не був досліджений фундаментально.

Виклад основного матеріалу. Правова культура та правосвідомість громадян відображає якість правового життя суспільства та рівень правових цінностей у державі. Особливе значення у правовій системі держави займає інститут державної служби, діяльністю якого, зокрема, є виконання завдань та функцій держави, аналізі та реалізації державної політики, забезпечення прав та свобод людини шляхом

надання адміністративних послуг, здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства, а також реалізація інших повноважень державного органу, визначених законодавством. Найголовнішу роль у цих державотворчих процесах займають державні службовці – громадяни, на яких покладено безпосереднє виконання завдань, функцій відповідного органу державної влади, у відповідності до встановлених відповідно до законодавства посадових обов'язків у межах повноважень. Державний службовець повинен мати належну професійну підготовку, володіти необхідними спеціальними знаннями, вміти використовувати у практичній діяльності здобуті компетентності та фахові навички. Проте, з-поміж вищеперелічених здібностей, до державного службовця як публічної особи висувається перелік морально-етичних вимог. Особистісні якості людини, яка займає посаду державного службовця є не менш важливими за її професійні компетентності як спеціаліста.

До однієї із морально-етичних вимог державного службовця належить принцип доброчесності. Варто зазначити, що в інституті державної служби України такий принцип впроваджено відносно нещодавно, проте схожі за суттю вимоги застосовувалися у різні історичні періоди державотворення, що актуалізує дослідження принципу доброчесності як морально-етичної вимоги державного службовця України у теоретико-правовій площині та практичному впровадженні у національну законодавчу базу.

I. Теоретико-правові засади принципу державної служби України – доброчесність. Доброчесність є таким морально-етичним поняттям, яке поряд з обов'язком і відповідальністю вказує на форми індивідуального освоєння моральних цінностей. Принцип доброчесності у науці адміністративного права досліджується у площині системи морально-етичних правил поведінки державних службовців.

Спочатку важливо розуміти сутність принципу та його значення у доктрині права. Так, згідно загальної теорії права принципами (від лат. *principium* – первинне, визначальне) права є найбільш загальні і стабільні вимоги, що уособлюють суспільні цінності, дозволяють відтворити їх при формуванні та дії права, визначаючи його характер і напрями подальшого

розвитку [8, с. 70]. Система права поділяє принципи права на: загальні, міжгалузеві, галузеві, принципи підгалузей та інститутів права. Основоволожними принципами права вважають ті принципи, які були взяті за основу, утворюють фундамент [8, с. 69-70]. У доктрині адміністративного права система принципів поділяється на загальні та спеціальні. Коломоець Т. до спеціальних принципів відносить принципи інституту державної (публічної) служби [11, с. 47], їх поділ, у свою чергу, формувався у залежності від законодавчих змін.

Ю. Битяк досліджуючи діяльність державних службовців крізь призму загальних моральних та правових принципів, виокремлював принцип доброчесності, наголошуючи на чесному і добросовісному ставленні державного службовця до своїх обов'язків, яке, зокрема, полягає у засудженні зловживання владою чи службовим становищем, халатним, безвідповідальним ставленням до виконання обов'язків корупційних діянь [3, с.176-181], окрім того, моральні принципи мають відображатися не лише під час безпосереднього виконання державним службовцем його посадових обов'язків, а й бути стали повсякденними засадами життя у поведінці поза межами службової діяльності.

У правовій літературі категорія «доброчесність» розглядається як багаторівневе явище. Доброчесність у державному управлінні як моральна якість і чеснота людини складається з наступних характеристик, що у собі містять інші властивості: патріотизм (вірне служіння народу України, суспільному благу, відданість справі, готовність відмовитись особистих симпатій); порядність (чесність, справедливість, стриманість, дисциплінованість, сумлінність); відповідальність (на основі почуття обов'язку); гідність та повага до гідності інших (честь, шанобливість) [6, с. 32-33]. Біла-Тіунова Л. розкриває зміст принципу доброчесності державної служби як моральної якості та чесноти, при цьому узагальнюючи доброчесність з такими якостями як патріотизм, шанобливість, сумлінність, працьовитість, дисциплінованість, гідність, вдячність, милосердя, щирість, відповідальність. Цілком правильною є позиція вченої: «доброчесність як спрямованість дій державного службовця виключно на захист публічного інтересу та його відмову від при-

ватних інтересів при здійсненні своїх службових повноважень. Саме принцип доброчесності обумовлений необхідністю викорінення із сфери державної служби як конфлікту інтересів, так і проявів корупції» [4, с. 66]. Дійсно, принцип доброчесності державної служби охоплює багато і моральних і професійних якостей, що викликає у науковій спільноті вчених-адміністративістів безліч дискусій, актуалізуючи необхідність дійти до єдиної правової позиції щодо тлумачення принципу доброчесності.

Тривалий процес реформування системи державної служби України та приведення національного законодавства до європейських стандартів сприяли запровадженню у науку адміністративного права принципу доброчесності й етичної поведінки. Так, у підручнику «Адміністративне право України. Повний курс» за ред. В. Галунька, О. Правоторової хоча й виокремлюється принцип доброчесності, проте, на жаль, не вживається власний авторський підхід до розкриття його змісту та сутності [2, с. 77], а навпаки використовується лише теза про категорію «доброчесність» Томкіної О. [18], тим не менш, її внесок важко недооцінити, оскільки вчена у своїх працях акцентувала увагу на невідкладності впровадження правових механізмів надійного забезпечення доброчесності як морального принципу усіх державних інституцій.

Цілком слушною є позиція Колпакова В., який ще на початку розвитку української системи державної служби писав: «Інститут державної служби продовжує і завершує організаційне оформлення державного механізму, а найголовніше — робить цей механізм здатним практично вирішувати будь-які питання галузі державного управління» [12, с. 145]. Так, з роками вчені-юристи лише зміцнюють значення принципу доброчесності: «...професійна доброчесність державної служби слугують опорою для забезпечення принципів надійності та передбачуваності державного управління» [6, с. 334]. Саме завдяки значному інтересу до дослідження принципу доброчесності як спеціальної вимоги державної служби з боку категорії науки етики та права серед вчених-адміністративістів, юристів-практиків та інших представників наукових спільнот різних галузей розпочалося фундаментальне формування і розвиток інституту доброчесності державної служби.

Історичні джерела дозволяють дізнатися про фундаментальні засади формування загальних правил поведінки державних службовців. Становлення державної служби сучасної незалежної України розпочалося із часів виникнення державного устрою у Київській Русі, Галицько-Волинській державі, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Війську Запорозькому, УНР, Українській Державі, управління продовжувалося на українських землях, що були у складі Російської та Австро-Угорської імперій, королівської Румунії, потім УРСР у складі СРСР. Запровадження правил поведінки для певних посад у виді законів, які відображалися у формі уставів, універсалів, атестатів, присяг обумовлювалося потребою ефективного управління народом, великими групами різних верств населення. Встановлення загальнообов'язкових норм та правил поведінки для осіб, на яких покладалися функції державного управління, впродовж тисячі століть не втратили свого значення, а навпаки набули форми морально-правових норм, що є цілком закономірним наслідком. Цей факт обумовлений тим, що передумовою утворення держави, формування законів є насамперед людські чесноти — правда, добро, справедливість, гуманність, мудрість, які у сукупності закладають засади доброчесного існування людства в цілому. Невід'ємним атрибутом дотримання законів є примус, адже завдяки застосуванню сили до осіб, які порушують загальноприйняті норми виробляється здатність підкорюватися та розуміти відповідальність своїх вчинків.

Принцип доброчесності у державно-управлінських відносинах виник завдяки поєднанню двох моральних якостей «добро» та «чесність». Вивчення засад формування доброчесності як принципу державної служби слід розпочати із дослідження категорій «добра» та «чесності» як похідних понять доброчесності. Сукупність тлумачення дозволить найбільш широко розібратися у тонкощах даної морально-етичної норми, проаналізувати її впровадження у систему принципів державної служби. Етимологія сучасного терміну «доброчесність» походить від церковнослов'янської мови «добродетель» — чеснота [5, с. 241]; від латинської «castitas» (chastity) — целомудрие, добродетель воздержання (російською) [13, с. 529];

від англійської «integrity», «virtue» – цілісність, чесність, чеснота, доброчесність [1]. В українській мові поєднання двох слів – «добро» та «чесність» утворює багатогранне та глибоке поняття доброчесності, охоплюючи різні грані моральних якостей людини. У «Словнику української мови» міститься значення поняття «доброчесність» та характеризується як «висока моральна чистота, чесність» [16]. Проте, доцільним було б звернутися до спеціалізованого джерела – «Сучасного словника з етики», де поняття «добро» розкривається більш багатогранно як «абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом; найвище благо, ціль цілей, головна мета людського життя» [18, с. 114], добро співвідносять до людяності «що реалізується у відповідних вчинках людей, виявляється в їх чеснотах» [18, с. 115], як етичне поняття «добро» розкривають «результатом осмислення проблем співвідношення інтересів окремих спільнот і окремої особи, справедливості, можливостей самовдосконалення людини як особистості, усунення причин, які принижують гідність людини, обмежують можливості її самореалізації» [18, с. 115]. Попри велике та багатобічне тлумачення поняття «добро», для розуміння однозначного поняття «доброчесність» словник з етики відсилає до терміну «чеснота», ототожнюючи обидва моральні принципи. Так, «чеснота (доброчесність)» характеризується як «позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості» [18, с. 387]. Чесноту вважають формою об'єктивації моралі, прирівнюючи її до принципів, норм, приписів. Властивості «чесноти» співвідносять з «високою, самодостатньою ціллю і ніколи не зводиться до статусу засобу; виступає як свобідний, свідомий, зважений спосіб дії, в ході якої особистість бере на себе ризик власного рішення; включаючи в себе моменти інстинкту, пристрасті, схильності, вона є осмисленим, перетвореним у звичку феноменом» [18, с. 387-389]. Моральна чеснота та доброчесність осмислювалися як філософ-

ські проблеми ще з часів античності. Сутність моралі розглядалася як етична теорія чеснот. Рефлексії сутності морально-етичних норм не втратили актуальності у наступні епохи. [13, с. 612]. Осмислення поняття «доброчесність» у давньогрецькій культурі підсумовується до твердження Платона «Доброчесність не може бути надбанням когось одного» [14, с. 324]. Людські якості, характер, звички, поведінка створюють шлях до існування доброчесної держави за умови добрих намірів та блага. Порочність ніколи не зможе збагнути ні доброчесності, ні самої себе, а доброчесність людської природи, своєчасно вихована, отримає знання і про себе, й про порочність. Саме така людина і стає мудрою, а не той, хто просякнутий порочністю» [14, с. 98–99]. Дві межі людської сутності – доброчесність та порочність, справедливість та несправедливість, чеснота та порочність охоплюють протилежні риси поведінки, проте завдяки можливості розуміти та бачити поганий бік характеру людини, зростає цінність її благих вчинків. З огляду на це, варто зазначити, що свідоме прагнення людини бути доброчесною можна вважати ознакою мудрості.

Історичні джерела свідчать про відсутність доброчесності як окремого принципу державної служби, проте існують документальні підтвердження використання морально-етичної норми чесність, чеснота як синонімічної складової сучасної концепції принципу доброчесності державної служби. У різних проявах чесність як вимога до поведінки представника державної влади, управління, чиновника згадується у історичних документах, які свідчать про організацію державного управління на українських землях.

Закріплення морально-етичних принципів у правовідносинах державного управління містять «Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького і між генеральними особами, полковниками та генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін». У документі вказуються такі свідчення: «Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душо-

губних заздрощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби»; «...загальним договором встановлюється та неодмінно узаконюється такий порядок, щоб після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої від ярма московського, за згодою гетьмана та загальним рішенням був обраний генеральний підскарбій – людина значна, заслужена, маєтна та добросовісна, яка б наглядала за військовим скарбом, млинами та завідувала усілякими прибутками державними і з гетьманського відома направляла їх на потреби громадські та військові, а не на приватні» [7]. Вищезазначений нормативно-правовий акт як джерело права свідчить про важливість чесної служби, порядності та непідкупності посадової особи, що загалом можна вважати проявами доброчесної поведінки представника держави.

Документальне засвідчення обов'язку беззаперечного дотримання службовцем моральних принципів у процесі несення служби підтверджується, зокрема, текстом Форми присяги з Військового статуту («Артикула воинского») Петра I від 1715 року, основні вимоги якого поширювалися і на цивільну службу: «Я (имя рек) обещаюсь всемогущим богом служить всепресветлейшему нашему царю государю верно и послушно, что в сих постановленных, також и впредь поставляемых воинских артикулах, что оные в себе содержать будут, все исполнять справно <...> И во всем так поступать, как честному, послушному, храброму и неторопливому салдату надлежит...» [9, с. 466], згадки про доброчесність судової влади містить текст Універсалу наказного гетьмана Павла Полуботка і генеральної старшини Н-ському полку щодо недопущення притягнення козаків до посполитих повинностей та регламентації здійснення належного судочинства в полку «...суди вездѣ въ полку тамошнемъ мѣеть отъ сего часу панъ полковникъ со всякимъ надлежащимъ устроити порядкомъ, жебы не самъ онъ, и не одинъ судя, але въ присудствіи и другой старшины тамошней, такожъ безъ урядовыхъ, толко бы честныхъ и разумныхъ особъ, которыхъ нарочно тому опредѣляти надлежитъ, справи судовые въ судебной избѣ разсмотруваль и рѣшаль бы обще совѣстно по истиннѣ, якъ право и самая

слушность указываетъ, безъ жадного пристрастія и неправости, не норовячи нѣкому и не посягаючи нѣ на кого, якимъ порядочнымъ образомъ...» [9, с. 480-481], у якості прикладу джерела документального засвідчення високих моральних чеснот, якими характеризували гідну військову службу козака, варто звернутися до фрагменту тексту Атестату про службу полкового старшини Незамаївського куреня Матвія Сьомака, виданого Кошем Війська Запорозького «...чрезъ оной гдѣ высокіхъ и подсутствующихъ властей просимъ по его, Сіомака, честному состоянію, вѣрности, ревности и годности к службамъ ея императорскаго вѣличества опредѣленіемъ въ Малой Россіи, или гдѣ пожелаетъ, жить и произвожденіемъ его какъ и предписано за верние служби...» [9, с. 603-604]. Наявність юридичного факту використання у архівних службових документах морально-етичних якостей слугують підтвердженням формування засад та системи принципів державної служби у періоди становлення державності України.

У 1782 році імператриця Катерина II видала «Устав благочиния или полицейского» згідно якого була створена система поліцейських органів Російської імперії. Устав містив визначені напрямки діяльності, функції, повноваження та обов'язки службовців, порядок проходження служби. Цей нормативно-правовий акт містив окреме правило «Качества определенного к благочинию начальства и правила его должности» у якому визначався перелік вимоги «1. Здравый рассудок, 2. добрая воля в отправлении порученного, 3. человеколюбие, 4. верность к службе императорского величества, 5. усердие к общему добру, 6. радение о должности, 7. честность и безкорыстие» [10, с. 88-96]. Принципи добра та чесності на протязі багатьох століть мали неоціненне для різних посад державного управління. Правителі освідомлювали необхідність висунення вимог до своїх підлеглих.

Проаналізована історична документація, що зберіглася до сьогодні, дозволяє побачити формування моделі поведінки державних службовців, запровадження системи принципів та засад діяльності органів влади, приділяючи окрему увагу законодавчому закріпленню морально-етичних принципів як обов'язкових правил поведінки державних службовців. Варто зазначити, що вимоги до моральних цінностей

службовців пройшли крізь складний процес державотворення через політичні, соціальні, релігійні, економічні чинники. Тим не менш, такі предковичні людські якості як «добро» та «чесність» набули неоціненного значення для формування сучасного принципу доброчесності державної служби України.

II. Нормативно-правова характеристика принципу доброчесності державної служби за законодавством України. Засади діяльності державної влади зазнавали змін протягом усього періоду існування України як незалежної держави. Інститут державної служби вимагав вдосконалення.

Перший Закон України «Про державну службу» № 3723-ХІІ від 16.12.1993 року закріплював основні принципи державної служби, з-поміж яких був і принцип чесності (ст. 3). Дефініції даного принципу закон не містив, хоча його сутність є цілком простою та логічною у загально-правовому розумінні. Надалі до перших спроб законодавчого впровадження у систему державної служби принципу доброчесності був Указ Президента України Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» № 742 від 11.09.2006 року (далі Концепція). Реалізація даної Концепції передбачала низку заходів, які сприяли ефективному забезпеченню доброчесності в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у діяльності виборних органів, в органах судової влади, посиленні ролі громадянського суспільства та засобів масової інформації у виявленні та запобіганні корупції, посиленні діяльності, спрямованої на виявлення корупційних проявів, та забезпечення притягнення винних осіб до відповідальності, вдосконаленні відповідальності за корупційні правопорушення у діяльності правоохоронних органів, підвищенні ефективності діяльності органів, які ведуть боротьбу з корупцією. Можна вважати, що механізм реалізації Концепції свідчить про нерозривність та стійкий взаємозв'язок визначення напрямів подолання корупції та впровадження забезпечення доброчесності у якості передумови демократії та гарантії незалежності правової держави. З огляду на це, національне законодавство про державну службу втратило свою актуальність та вимагало найскорішого оновлення. Урядом

був розроблений новий проект Закону України «Про державну службу» № 4050-VI від 17.11.2011 року, який так і не набрав законної чинності, проте з-поміж інших основоположних принципів державної служби вже містив принцип доброчесності. Однак, європейські інтеграційні процеси сприяли переходу інституту державної служби України до європейської моделі. Як наслідок відбулося скасування попередніх законів 1993 та 2011 року та прийнято новий Закон України «Про державну службу» № 889-VIII від 10.12.2015 року. Очевидно, що система принципів державної служби зазнала докорінних змін. Однією з новел було закріплення принципів державної служби разом з їх тлумаченням. Так, доброчесність – спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень (п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну службу»). Таким чином, можна вважати закріплення принципу доброчесності фундаментальною засадою відібрання державних службовців з високими особистими якостями, а найголовніше відсутністю до корупційних проявів.

Надалі принцип доброчесності як професійно-етична вимога щодо правил поведінки державних службовців реалізувався у таких підзаконних актах: Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування затверджених Наказом Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 року № 158; Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017 року; Правила етичної поведінки працівників апарату Міністерства юстиції України та його територіальних органів затверджені наказом Міністерства юстиції України від 21.09.2017 року № 2952/5; Правила етичної поведінки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16.11.2018 року № 932; Правила етичної поведінки в органах Державної фіскальної служби затверджені наказом Державної фіскальної служби України

від 03.04.2019 року № 257; Кодекс етичної поведінки працівників Національного агентства з питань запобігання корупції затверджений Рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 17.05.2019 року № 1382. Законодавче закріплення морально-етичного правила поведінки – юридизації доброчесності як принципу державної служби сформувало юридичний обов'язок, а також, як наслідок, відповідальність за його порушення.

Сучасна проблематика дослідження моральних якостей осіб, на яких покладені владні функції управління державним апаратом, має істотне значення для гармонійного розвитку та процвітання держави, оскільки саме законодавче закріплення морально-етичних вимог у сукупності із професійними компетентностями (досконале знання законодавства та вміння правильно його застосувати у практичній площині) є передумовою правових та високоморальних засад усієї держави та його народу.

Висновки. Заснування моральних та етичних норм у античні часи сприяло формуванню та розвитку держави як окремого інституту суспільства. Оскільки дійсно важко уявити можливості процвітання людства без організованої суспільної структури, яка здатна здійснювати найвищий контроль за поведінкою усіх людей на відповідній території.

Проаналізувавши етимологію принципу «доброчесність», його генезу, варто наголосити на правильності ідеї впровадження принципу доброчесності у систему державної служби України. Моральні принципи, якими має керуватися посадова особа у своїй професійній діяльності мають бути конкретизовані та спря-

мовані на дотримання чітко закріплених законом правил поведінки, за порушення яких до особи будуть застосовані певні заходи впливу. Без наявності добрих помислів, чесних намірів, глибоких переконань важливості дотримання законодавства та високих морально-етичних принципів як у повсякденному житті так і у професійній сфері не можуть бути належним чином реалізовані ні високі професійні освітні навички ні найдосконаліші фахові вміння.

Проте, у національному законодавстві досі ключовою перешкодою є правова невизначеність тлумачення принципу доброчесності з урахуванням особливостей різноманітних сфер діяльності держави. Наукова спільнота приділяє значну кількість праць дослідженню проблемних питань, пов'язаних саме із принципом доброчесності, що, у свою чергу, актуалізується використанням терміну «доброчесність» у різних галузях суспільних наук та філософії права.

Вчені-правники акцентують увагу на проблематиці законодавчої невизначеності термінопоняття «доброчесність» та наголошують на необхідності виокремити та уніфікувати визначення як термінопоняття «доброчесність» так і його протилежного термінопоняття – «не доброчесність». Отже, процес дослідження поняття «доброчесність» як принципу державної служби вимагає застосування системного підходу у визначенні методів наукового пізнання, поєднуючи адміністративно-правові норми із морально-етичними нормами і цінностями задля комплексного вивчення принципу доброчесності та подальшого його віднесення до самостійної правової категорії адміністративного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Collins Online Dictionary. URL : <https://www.collinsdictionary.com> (дата звернення 18.04.2022).
2. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін. ; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.
3. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади: Монографія. Х.: Право, 2005. 304 с.
4. Біла-Гіунова Л.Р. Державна служба України. Загальна частина: навчальний посібник. 2020. 511 с.
5. Біленька-Свистович Л., Рибак Н. Церковнослов'янська мова: Підручник зі словником для духов. навч. закл. К.: Криниця, 2000. 335 с.
6. Державна служба : підручник : у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентів України ; редкол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), О. Ю. Оболенський (заст. голови), С. М. Серьогін (заст. голови) [та ін.]. К. ; Одеса : НАДУ, 2012. Т. 1. 372 с.
7. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького і між генеральними особами, полковниками та генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін від 05.04.1970 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_003#Text (дата звернення 18.04.2022).

8. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
9. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. Т. 3 : Документи і матеріали. V ст. до н. е. – 1774 р. / [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, Ю. А. Мицик]. 656 с.
10. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. Т. 4: Документи і матеріали. 1775–1913 / [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, В. С. Шандра]. 872 с.
11. Коломосьць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник / Т.О. Коломосьць. К. : Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
12. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
13. Неретина С.С. (ред.) Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского Средневековья. В двух томах. Под ред. С.С. Неретиной; сост. С.С. Неретиной, Л.В. Бурлака. / СПб.: РХГИ, 2001. Том 2. 635 с.
14. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд ; Научно-ред. совет : предс. В.С. Степин, заместители предс. : А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. М. : Мысль, 2010, Т. 1-4. 2659 с.
15. Платон. Держава / Платон; пер. з давньогре. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
16. Словник української мови: в 11 томах. Веб-сайт. URL: <http://sum.in.ua> (дата звернення 18.04.2022).
17. Томкіна О. Принцип доброчесності державної влади : постановка проблеми. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 1. С. 65-74.
18. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

УДК 341.456

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.23>**Чорний С. В.,**

аспірант

Науково-дослідного інституту публічного права

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПІДРОЗДІЛІВ УКРБЮРО ІНТЕРПОЛУ**Анотація.** В даній науковій статті розкрито основні засади цифровізації підрозділів Укрбюро Інтерполу.

Відзначено, що всі правоохоронні органи України надають Укрбюро Інтерполу інформацію для внесення її до банку даних Інтерполу, з метою якісного співробітництва. Інформація, що вноситься має вимоги, що визначені міжнародною правоохоронною спільнотою, та допомагає розкрити злочини.

На основі аналізу наданої правоохоронними органами інформації для Інтерполу дає можливість стверджувати, що на сьогодні виникає потреба в інформаційних базах даних публічно-правового характеру: 1. багато країн ввели на території своїх країн обов'язкову реєстрацію прайпед-абонентів. Вважаємо, доцільно створити міжнародну базу даних зареєстрованих прайпед-абонентів. В країнах, де реєстрація є не обов'язковою, додавати інформацію про тих абонентів, які добровільно прив'язали власну SIM-карту до паспорта.

Запропоновано для швидкого та якісного розкриття злочинів ввести інформаційні міжнародні бази даних засобів мобільного зв'язку. Так як засоби стільникового зв'язку є сьогодні все більш поліфункціональними, це джерела криміналістично значущої інформації, яку слід активно використовувати з метою виявлення, розкриття, розслідування та, звичайно ж, попередження злочинів. Стільниковий телефон це не тільки і не тільки засіб зв'язку, а й база даних різних сфер діяльності людини, і навіть знаряддя скоєння злочинів. Електронна комунікація, що здійснюється за допомогою мобільного зв'язку та мережі Інтернет, найчастіше є основним способом спілкування в рамках злочинної діяльності.

Доведено необхідність створення міжнародних бази даних юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань. Даний інформаційний фонд з максимально повних, достовірних, захищених, оперативно обновлюваних даних про зареєстрованих юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців також буде сприяти розкриттю багатьох злочинів економічного характеру.

Ключові слова: цифровізація, публічне управління, метод діяльності публічної адміністрації, глобалізація, інформаційні процеси.

Chornyi S. V. Digitization of Ukrbureau units of Interpol**Abstract.** This scientific article reveals the basic principles of digitalization of ukrbureau units of interpol.

It is noted that all law enforcement agencies of ukraine provide ukrbureau interpol provide information for inclusion in the interpol database, for the purpose of quality cooperation. the information provided has requirements set by the international law enforcement community and helps to solve crimes.

Based on the analysis of the information provided by law enforcement agencies to interpol, it is possible to state that today there is a need for information databases of public law nature: 1. many countries have introduced mandatory registration of pride subscribers in their countries. we believe it is advisable to create an international database of registered pride subscribers. in countries where registration is not required, add information about those subscribers who have voluntarily attached their own sim card to the passport.

It is proposed to introduce international information databases of mobile communications for fast and high-quality crime detection. as cellular communications are increasingly multifunctional, they are a source of forensic information that should be actively used to detect, detect, investigate and, of course, prevent crime. the cell phone is not only and not so much a means of communication, but also a database of various spheres of human activity, as well as a tool for committing crimes. electronic communication through mobile communications and the internet is often the main way to communicate in criminal activities.

The necessity of creating an international database of legal entities, natural persons – entrepreneurs and public formations has been proved. this information fund on the most complete, reliable, protected, promptly updated data on registered legal entities, individuals – entrepreneurs will also help to solve many crimes of an economic nature.

Key words: digitalization, public administration, method of public administration activity, globalization, information processes.

Постановка проблеми. Інтерпол полегшує обмін інформацією про кримінальні злочини серед країн учасниць, що дає можливість, використовуючи інформацію про злочини, яка надходить до з різних країн, ефективно займатися пошуком зниклих людей, об'єктів та розкривати злочини. Інтерпол надає своїм країнам-членам миттєвий прямий доступ до широкого спектру кримінальних баз даних, що містять мільйони записів про відбитки пальців, ДНК, викрадені двигуни транспортні засоби, вогнепальну зброю, викрадені та втрачені проїзні документи тощо.

Метою статті є визначення сучасного стану та перспектив розвитку цифровізації підрозділів Укрбюро Інтерполу.

Стан дослідження. Питання цифровізації в своїх наукових працях розкривали С.А. Анісімова, А.А. Вичугова, О.В. Кузьменко, Н.С. Чередніченко, В.Г. Чорна, Л.О. Федулова та ін.

Виклад основного матеріалу. Публічна адміністрація – це сукупність органів, які утворюються для здійснення (реалізації) публічної влади. В українському праві публічною владою визнається: а) влада народу як безпосереднє народовладдя; б) державна влада – законодавча, виконавча, судова; в) місцеве самоврядування [1; 2, с. 105-106].

До публічної адміністрації входить центральний орган виконавчої влади – Національна поліція України, структурним підрозділом якої є Укрбюро Інтерполу. Підрозділи Укрбюро Інтерполу на сьогодні активно використовують цифрові технології у своїй діяльності, так як саме успіх міжнародних поліцейських розслідувань злочинів залежить від наявності актуальної міжнародної інформації про кримінальні злочини та розповсюдження її між органами по взаємодії національних правоохоронних органів та Національним Бюро Інтерполу.

Інтерпол полегшує обмін інформацією про кримінальні злочини серед країн учасниць, що дає можливість, використовуючи інформацію про злочини, яка надходить до з різних країн, ефективно займатися пошуком зниклих людей, об'єктів та розкривати злочини. Інтерпол надає своїм країнам-членам миттєвий прямий доступ до широкого спектру кримінальних баз даних, що містять мільйони записів про відбитки

пальців, ДНК, викрадені двигуни транспортні засоби, вогнепальну зброю, викрадені та втрачені проїзні документи тощо.

Для спільних баз даних, якими користуються підрозділи Бюро Інтерполу притаманні наступні ознаки: інформація передається через систему захищеного поліцейського зв'язку 24/7; оформлена відповідно до міжнародних стандартів; бази оформлені за останніми технічними вимогами; запровадженні елементи безпеки від несанкціонованого втручання; передбачає внесення постійних змін та доповнень.

Усі бази даних, крім однієї із зображеннями сексуальної експлуатації дітей, доступні через 24/7 Dashboard, Інтернет-портал з обмеженим доступом. Інтерпол продовжує розширюватися доступ до своїх баз даних за межами національних центральних бюро (НЦБ) відповідно вимог законодавства. Співробітники правоохоронних органів, наприклад, прикордонники країн – членів, мають доступ до бази даних про осіб, які скоїли злочини та розшукуються в інших країнах; про викрадені та втрачені проїзні документи; про викрадені транспортні засоби. Співробітники підрозділів Бюро Інтерполу та співробітники інших правоохоронних органів мають право подавати запити щодо бази даних Інтерполу та отримувати відповіді від протягом короткого часу.

Національне Бюро Інтерполу має наступні основні бази даних:

1. Загальна база даних (IEASF) – містить понад 225 346 записів на відомих міжнародних злочинців, зниклих безвісти та трупів з їхніми кримінальними історіями, фотографіями, відбитки пальців тощо.

2. Профілі ДНК – містить близько 226 000 профілів ДНК з 87 країн. ДНК профілі – це чисельно кодовані набори генетичних маркерів, унікальних для кожної людини, що можуть використовуватися для розкриття злочинів та виявлення зниклих безвісти та невідомих тіл.

3. Відбитки пальців – Інтерпол керує автоматизованою системою ідентифікації відбитків пальців який містить понад 220 000 комплектів відбитків пальців і понад 17 000 злочинів знаки сцени, подані країнами-членами в електронному вигляді або поштою.

4. Зображення сексуальної експлуатації дітей – 21 458 жертв та 9 698 правопорушників

були ідентифікована слідчими, які використовують Міжнародну сексуальну експлуатацію дітей Інтерполу (ICSE), база даних зображень.

5. Викрадені та втрачені проїзні документи – містить інформацію про понад 89 мільйонів викрадених та втрачених проїзних документів з 179 країн. Ця база даних дозволяє Національному Бюро Інтерполу та іншим уповноваженим органам, в сфері міграції та прикордонного контролю за секунди з'ясувати дійсність підозрюваного проїзного документа.

6. Викрадені адміністративні документи – містить інформацію про майже 1,6 млн офіційних документів, які служать для ідентифікації об'єктів; наприклад, реєстрація транспортного засобу документи та сертифікати на імпорт/експорт.

7. Викрадені транспортні засоби – надає детальну інформацію про 7,4 мільйона викрадених автомобілів у всьому світі. У 2019 році майже 210 тис. транспортних засобів ідентифіковано за допомогою даної бази даних.

8. Викрадені твори мистецтва – дозволяє країнам-членам відслідковувати крадіжки та транспортування майже 52 000 витворів мистецтва та культурної спадщини, як були викрадені з 134 країн-учасниць.

9. Foreign Terrorist Fighters – аналітична база даних, створена в серпні 2015 р. понад 53 000 підозрюваних іноземних бойовиків-терористів. Номінальна інформація була надано 77 країнами.

10. Вогнепальна зброя – система управління обліком незаконної зброї та відстеженням Інтерполу (iARMS) надає централізовану платформу для звітності, запитів і відстеження втраченої, викраденої, незаконної або незаконно провезеної вогнепальної зброї правоохоронними органами у всьому світі. Інформація складається з понад 1,4 мільйона записів, завантажених із 87 країн. Довідкова таблиця Інтерполу щодо вогнепальної зброї дозволяє слідчим правильно ідентифікувати вогнепальну зброю, використану злочинцями. Вона містить понад 164 000 інформаційні картки на вогнепальну зброю та 51 500 високоякісних зображення. Балістична інформаційна мережа Інтерполу є єдиною великомасштабною платформа для міжнародного обміну та порівняння балістичних даних, що містить більше понад 1,3 мільйона записів із 29 країн-учасниць [3].

Для виконання покладених функцій підрозділи Укрбюро Інтерполу активно запроваджують елементи автоматизації, інформатизації та цифризації у свою діяльність. Вони є суб'єктами надання інформації до інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України», яка представляє собою сукупність технічних і програмних засобів, призначених для обробки відомостей, що утворюються у процесі діяльності Національної поліції України та її інформаційно-аналітичного забезпечення.

Система інформаційного порталу Національної поліції, в тому числі, призначена для генерації інтерфейсів та оброблення тимчасових наборів даних для здійснення інформаційної взаємодії органів (підрозділів) поліції з іншими органами державної влади, органами правопорядку іноземних держав, міжнародними організаціями [4].

Основним завданням інформаційного порталу Національної поліції України є: інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Національної поліції України; забезпечення наповнення та підтримки в актуальному стані інформаційних ресурсів баз (банків) даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС; забезпечення щоденної діяльності органів (закладів, установ) поліції у сфері трудових, фінансових, управлінських відносин, відносин документообігу; забезпечення електронної взаємодії з МВС та іншими органами державної влади [4].

Отже, підрозділи Укрбюро Інтерполу як користувачі інформаційного порталу Національної поліції України використовують інформаційні ресурси даної системи для передачі їх за запитами інших країн, членів Інтерполу для протидії міжнародній злочинності.

В той же час відповідно до Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України встановлюється порядок реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події, а також оперативного інформування в центральному органі управління поліції, міжрегіональних територіальних органах Національної поліції України, територіальних органах поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях,

м. Києві, їх територіальних (відокремлених) підрозділах. Для оперативного реагування на звернення передбачено механізми поліцейського реагування та фіксація інформації про правопорушення або подію в системі інформаційного порталу Національної поліції [5].

Встановлено, що з метою отримання телекомунікаційних послуг і оперативного реагування на заяви і повідомлення про правопорушення або події як кінцеве обладнання в органах (підрозділах) поліції використовуються телефони (стаціонарні, мобільні), радіостанції, планшетні пристрої та інші засоби зв'язку. Наряди поліції забезпечуються планшетними пристроями з програмним забезпеченням, за допомогою якого здійснюється інформаційна взаємодія з інформаційними ресурсами системи інформаційного порталу Національної поліції. Під час несення служби забороняється вимикати планшетний пристрій та змінювати будь-які налаштування. У разі виявлення збоїв у роботі планшетного пристрою старший наряду може використати інший вид зв'язку та інше кінцеве обладнання для інформування диспетчера й оперативного чергового. Налаштування планшетних пристроїв, підтримання їх програмного функціонування в робочому стані покладається на працівників управління інформаційно-аналітичної підтримки Головного управління Національної поліції України [5].

Тобто всі заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події оперативного інформування фіксуються і заносяться в інформаційний портал Національної поліції України, відповідно до порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події.

Джерелом інформації про кримінальні правопорушення та інші події, зокрема, є: 1) заяви (повідомлення) осіб, які надходять до органу (підрозділу) поліції, особи, уповноваженої на здійснення досудового розслідування, або службової особи, уповноваженої на прийняття та реєстрацію заяв (повідомлень); 2) самостійно виявлені слідчим або іншою посадовою особою органу поліції з будь-якого джерела обставини кримінального правопорушення; 3) повідомлення осіб, які затримали підозрювану особу під час учинення або замаху на

вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється в його вчиненні тощо [6].

Національна поліція України в межах автоматизації має інтегровану інформаційно-пошукову систему, завдяки якій здійснюється автоматизований облік адміністративних правопорушень, який призначений для здійснення перевірки особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, на наявність (відсутність) даних про повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу притягнуто до адміністративного стягнення, аналізу стану застосування адміністративного законодавства органами поліції та формування статистичної звітності, у тому числі у сфері безпеки дорожнього руху. Автоматизований облік адміністративних правопорушень здійснюється в інтегрованій інформаційно-пошуковій системі на підставі протоколів (постанов), складених (винесених) уповноваженими на те посадовими особами Національної поліції. Відомості про виявлене адміністративне правопорушення вносяться до електронної картки про адміністративне правопорушення. Начальники органів Національної поліції визначають уповноважених працівників органів Національної поліції, яким у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків необхідно надати доступ до інтегрованої інформаційно-пошукової системи для формування автоматизованого обліку адміністративних правопорушень. Відомості стосовно наданого користувачу рівня доступу до інтегрованої інформаційно-пошукової системи для формування автоматизованого обліку адміністративних правопорушень, номер та дата заявки вносяться адміністратором інтегрованої інформаційно-пошукової системи до електронного журналу обліку користувачів [7].

Інформаційний портал Національної поліції України та способи його наповнення елементом автоматизованої системи Національної поліції України та ознакою цифровізації.

Державні установи, приватні підприємства, фізичні особи звертаються за отримання публічної інформації в апарат МВС, Головного сервісного центру МВС, Національної гвардії України, закладів, установ і підприємств, що

належать до сфери управління МВС. Відповідно до порядку складення та подання запитів на інформацію в Міністерстві внутрішніх справ України після розгляду запиту керівництвом невідкладно, але не пізніше ніж на другий робочий день з дня отримання запиту, надсилає оригінал запиту керівникам структурних підрозділів для виконання відповідно до компетенції. Структурні підрозділи – співвиконавці не пізніше ніж за два дні до закінчення строку надають головному виконавцю запиту інформацію та/або проект відповіді у межах своєї компетенції. Якщо запит стосується інформації, необхідної для захисту життя чи свободи особи, інформації щодо стану навколишнього природного середовища, якості харчових продуктів і предметів побуту, аварій, катастроф, небезпечних природних явищ та інших надзвичайних ситуацій, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян, відповідь надається протягом 48 годин з дня отримання запиту. Якщо запит стосується надання великого обсягу інформації або потребує пошуку інформації серед значної кількості даних, строк розгляду запиту може бути продовжено до 20 робочих днів із обґрунтуванням такого продовження. Про продовження строку запитувачу повідомляється в письмовій формі не пізніше ніж протягом п'яти робочих днів з дня надходження запиту [8]. Всі запити та відповіді на них заносяться автоматизованої системи Національної поліції України, і можуть використовуватися підрозділами Укрбюро Інтерполу.

У рамках реалізації проекту «Держава у смартфоні» за допомогою планшету та мобільного додатку «Дія» Національною поліцією України запроваджено технологію перевірки електронного посвідчення водія та свідчення про реєстрацію автомобіля, що, безумовно, сприяє актуалізації наявних у Робочому апараті Укрбюро Інтерполу інтегрованих банків даних щодо осіб, стосовно яких проводилася перевірка правоохоронними органами України та зарубіжних держав.

В той же час в порядку розвитку та використання інформаційних систем правоохоронні органи України використовують інформаційні бази Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол, на підставі затвердженої Міністерством внутрішніх справ України, Офі-

сом Генерального прокурора, Державним бюро розслідувань, Національним Антикорупційним бюро України, Міністерством фінансів України, Службою безпеки України, Міністерством юстиції України Інструкції.

Відповідно встановлюється, що міжнародне співробітництво правоохоронних органів України з органами Інтерполу, НЦБ іноземних держав, компетентними органами іноземних держав та міжнародними установами з використанням інформаційної системи Інтерполу здійснюється з питань та у формах, визначених правилами Інтерполу [9]. Як зазначалось вище працівники Інтерполу не можуть безпосередньо виконувати поліцейських функцій (права заарештовувати чи носити та застосовувати свою чи табельну зброю) на будь-якій території країн – членів організації. Вони займаються лише координацією сил, щоб правоохоронці з інших країн набагато легше справлялись з такими речами, як особливості національного правосуддя, законодавства, мовний бар'єр, саме тому міжнародна взаємодія щодо використання інформаційної системи Інтерполу дає можливість:

- установлення місцезнаходження осіб, які розшукуються, з метою їх затримання, арешту, обмеження свободи пересування та подальшої видачі (екстрадиції);

- установлення місцезнаходження осіб чи об'єктів, що становлять інтерес для правоохоронних органів України чи інших держав-членів Інтерполу;

- надання чи отримання інформації, що стосується розслідування злочинів, кримінального минулого або злочинної діяльності осіб;

- надання чи отримання інформації з метою попередження про осіб, події, об'єкти, способи вчинення злочинів, що становлять реальну загрозу публічній безпеці та порядку й можуть завдати істотної шкоди майну чи громадянам;

- ідентифікація осіб чи невідізнаних трупів;

- проведення криміналістичних досліджень;

- надання чи отримання інформації з питань публічної безпеки і порядку;

- ідентифікація загроз, організованих груп та злочинних організацій, тенденцій розвитку злочинності;

- обмін досвідом з питань боротьби із злочинністю та правоохоронної діяльності[9].

Треба зауважити, що інформаційна система Інтерполу використовується для обміну відомостями про фізичних та юридичних осіб, об'єкти, події та факти лише в рамках відповідного кримінального провадження та/або оперативно-розшукової (розшукової) справи (за умови вжиття вичерпних заходів на національному рівні), а також заходів з питань публічної безпеки і порядку, запобігання перетинанню та недопущення перетинання державного кордону України особами, яким заборонено в'їзд або обмежено виїзд з України. Відповідно, інформація, отримана з використанням інформаційної системи Інтерполу, призначена виключно для використання правоохоронними органами України та судами для запобігання злочинам, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, забезпечення публічної безпеки і порядку, підтримання публічного обвинувачення та судового провадження, здійснення ідентифікації особи[9].

Одночасно треба зауважити, що всі правоохоронні органи України надають Укрбюро Інтерполу інформацію для внесення її до банку даних Інтерполу, з метою якісного співробітництва. Інформація, що вноситься має вимоги, що визначені міжнародною правоохоронною спільнотою, та допомагає розкрити злочини.

Правоохоронні органи України надають для внесення до банків даних Інтерполу: інформацію про осіб; інформацію про транспортні засоби, які перебувають у розшуку; інформацію про плавзасоби, які перебувають у розшуку; інформацію про викрадені, втрачені, підроблені, недійсні документи, що підтверджують громадянство, посвідчують особу чи її спеціальний статус; інформацію про твори мистецтва / культурні цінності; інформацію про вогнепальну зброю; сліди рук, вилучені з місць вчинення злочину; дактилоскопічну карту; ДНК-профілі; зображення дітей, які зазнали сексуальної експлуатації; інші дані, які становлять інтерес для цілей міжнародного співробітництва (у разі створення в Генеральному секретаріаті Інтерполу банків даних інших категорій інформації) [9].

Висновки. Аналіз наданої правоохоронними органами інформації для Інтерполу дає можливість стверджувати, що на сьогодні виникає потреба в інформаційних базах даних

публічно-правового характеру:

1) багато країн ввели на території своїх країн обов'язкову реєстрацію прайпед-абонентів. З 2003 року ідентифікацію абонентів ухвалили близько 80 країн. Купити SIM-карту без паспорта неможливо в Росії, Норвегії, Італії, Австралії, Індії, Бразилії, Болівії, Перу, Еквадорі та багатьох інших країнах. Саме прив'язка номера телефона до конкретного абонента дає можливість розкрити багато видів злочинів. Встановлення приналежності номера телефона дає можливість з'ясувати, хто несе відповідальність за вчинення будь-яких дій з використанням номера цього телефону. Саме тому, на нашу думку, доцільно створити *міжнародну базу даних зареєстрованих прайпед-абонентів*. В країнах, де реєстрація є не обов'язковою, додавати інформацію про тих абонентів, які добровільно прив'язали власну SIM-карту до паспорта;

2) для швидкого та якісного розкриття злочинів доцільно ввести *інформаційні міжнародні бази даних засобів мобільного зв'язку*. Так як засоби стільникового зв'язку є сьогодні все більш поліфункціональними, це джерела криміналістично значущої інформації, яку слід активно використовувати з метою виявлення, розкриття, розслідування та, звичайно ж, попередження злочинів. Стільниковий телефон це не тільки і не стільки засіб зв'язку, а й база даних різних сфер діяльності людини, і навіть знаряддя скоєння злочинів. Електронна комунікація, що здійснюється за допомогою мобільного зв'язку та мережі Інтернет, найчастіше є основним способом спілкування в рамках злочинної діяльності. Прикладами є злочини терористичної спрямованості, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, відмінування до скоєння самогубства чи сприяння скоєнню самогубства [10]. Треба зауважити, що інформаційна база даних мобільного зв'язку – та база, що утворюється в ході експлуатації власного обладнання безпосередньо в ньому самому, а також в операційно-інформаційних системах та центрах комутації оператора рухомого зв'язку [11, с. 9].

Необхідними та доцільними, на нашу думку, є створення *міжнародних бази даних юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань*. Даний інформаційний фонд з максимально повних, достовірних,

захищених, оперативно оновлюваних даних осіб—підприємців також буде сприяти розкриттю про зареєстрованих юридичних осіб, фізичних багатьох злочинів економічного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Колпаков В. К. Про публічні адміністрації. *Право України*. 2003. № 5. С. 28–31.
2. Курс адміністративного права України : підруч. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 872 с.
3. Interpol. fact sheet. databases. URL: url:file:///c:/users/kov21/downloads/gi-04_databases_factsheets_en_2020-03.pdf
4. Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України». Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03 серпня 2017 № 676. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text>
5. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27 квітня 2020 № 357. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20#n7>
6. Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 08 лютого 2019 № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#n14>
7. Про затвердження Інструкції з автоматизованого обліку адміністративних правопорушень. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 04 липня 2016 № 595 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-16#Text>
8. Про затвердження Порядку складення та подання запитів на інформацію в Міністерстві внутрішніх справ України та Форми для подання таких запитів. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 05 травня 2021 № 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0821-21>
9. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, Національного Антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 17 серпня 2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text>
10. Грибунов О.П. Средства сотовой связи как источник криминалистически значимой информации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sredstva-sotovoy-svyazi-kak-istochnik-kriminalisticheski-znachimoy-informatsii>
11. Козинкин В.А. Использование в расследовании преступлений информации, обнаруживаемой в средствах сотовых систем подвижной связи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. 27 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.37(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.24>

Бондаренко О. С.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Малетов Д. В.,

доктор філософії у галузі 081 «Право»,
викладач-стажист кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КОРУПЦІЙНИХ ПРОЯВАХ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ¹

Анотація. Стаття присвячена важливій та актуальній темі – характеристиці рівня та сутності впливу війни на корупційні процеси в Україні. Автори зауважують, що Україна – це європейська держава, що довгий час розвивалася під впливом тоталітарних принципів. Це у свою чергу неминує вплинуло на сприйняття державницьких процесів громадянами, рівень їх правової культури та правової свідомості. Проблема протидії корупції завжди була однією з основних під час формування державної політики кожної демократичної та правової держави. А відтак центральною під час двох революцій у новітній історії України. Поза тим, не зважаючи на численні правові та організаційні реформи, все ж рівень корупції в Україні лишається досить високим. У лютому 2022 року в історії нашої держави відбулася подія, що докорінно вплинула на життя та свідомість кожного громадянина нашої держави. А відтак на усвідомлення та сприйняття корупції як явища. Аналізування інформаційних ресурсів та сучасних політичних процесів дає можливість виділити дві основні тенденції у корупційних проявах.

Перша із них – позитивна та пов'язана з феноменом національної єдності, ключову роль у якому посідає громадськість. Досвід багатьох країн демонструє, що громадська активність є ключовою передумовою подолання корупції, тому що представники громадського суспільства особисто зацікавлені не лише в декларативному існуванні правової, демократичної та соціальної держави, а й у фактичному. Військові дії зумили об'єднати абсолютно всіх громадян України для протидії спільному ворогу. Ми вважаємо, що це унікальне відчуття єдності може бути використано й у подальшому мирному житті для протидії корупції. Адже, зараз підвищилося значення кожного громадянина, адже кожен намагається сприяти державі у протидії агресору всіма можливими способами: захищаючи державу у лавах ЗСУ чи територіальної оборони, волонтерством чи продовжуючи працювати з метою наповнення державного бюджету.

Друга – негативна, що пов'язана з пристосуванням корупційної складової до нових реалій суспільного життя. Як відомо корупція завжди слідує за грошовими потоками, свідченням цього є й зростання медичної корупції під час пандемії COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2. В умовах військових дій корупція активно перемістилася у діяльність Державної прикордонної служби.

Key words: *корупція, воєнний стан, трансформаційні процеси, громадянське суспільство, Державна прикордонна служба.*

Bondarenko O. S., Maletov D. V. Transformation processes in corruption manifestations in conditions of military action on the territory of Ukraine

Abstract. The article is devoted to an important and topical topic – the characteristics of the level and essence of the impact of war on corruption in Ukraine. The authors note that Ukraine is a European state that has long developed under the influence of totalitarian principles. This, in turn, inevitably affected the perception of state

¹ Робота виконана в рамках проекту № 0120U100474 «Розробка методики взаємодії правоохоронних органів України щодо протидії легалізації злочинних доходів» 0120U100474

processes by citizens, the level of their legal culture and legal consciousness. The problem of combating corruption has always been one of the main issues in the formation of state policy of every democratic and legal state. And thus central during the two revolutions in the recent history of Ukraine. Nevertheless, despite numerous legal and organizational reforms, the level of corruption in Ukraine remains high. In February 2022, an event took place in the history of our state that radically affected the life and consciousness of every citizen of our state. And thus to the awareness and perception of corruption as a phenomenon. Analysis of information resources and political processes makes it possible to identify two main trends in corruption.

The first is positive and related to the phenomenon of national unity, in which the public plays a key role. The experience of many countries shows that civic activism is a key prerequisite for overcoming corruption, because civil society representatives are personally interested not only in the declarative existence of the rule of law, democracy and social state, but also in the actual. military action managed to unite absolutely all citizens of Ukraine to counter the common enemy. We believe that this unique sense of unity can be used in further peaceful life to combat smuggling and corruption. After all, now the importance of every citizen has increased, because everyone is trying to help the state in counteracting the aggressor in all possible ways: defending the state in the Armed Forces of Territorial Defense, volunteering or continuing to work to fill the state budget.

The second is negative, which is related to the adaptation of the corruption component to the new realities of public life. Corruption is always known to follow cash flow, as evidenced by the rise in medical corruption during the coronavirus pandemic COVID-19.

SARS-CoV-2. In the context of hostilities, corruption has actively moved into the activities of the State Border Guard Service.

Key words: *corruption, martial law, transformation processes, civil society, State Border Guard Service.*

Постановка проблеми. Україна – це європейська держава, що довгий час розвивалася під впливом тоталітарних принципів. Це у свою чергу неминує вплинуло на сприйняття державницьких процесів громадянами, рівень їх правової культури та правової свідомості. Треба зазначити, що проблема боротьби з корупцією завжди була однією з головних проблем формування громадського порядку в будь-якій демократично-правовій державі. А відтак центральною під час двох революцій у новітній історії України. Поза тим, не зважаючи на численні правові та організаційні реформи, все ж рівень корупції в Україні лишається досить високим. Т. Хабава вважає, що це зумовлене тим, що корупцією є соціальна ціна, яку платить суспільство своїми порушеними правами та знехтуваними інтересами, зумовлене Через екстремальним сприйняттям корупції та небажання протистояти корупції. Корупція – це вартість, яку суспільство платить за свою байдужість та нав'язані стереотипи про неминучість корупції та неспроможність законно здійснювати свої права та обов'язки [1, с. 25]. В. Соловійов зауважує, що корупція постійно та активно впливає на свідомість громадян та їх особисті погляди, формує егоїстичні аморальні цінності, визначає корупційну субкультуру в суспільстві, руйнує суспільні відносини, скорочує ресурси та підбиває довіру до держави [2, с. 30]. О. Акімов визначає корупцію як морально-психологічне

явище, яке не може існувати окремо від людей – їх поведінка, діяльність. Автор стверджує, що корупція – це мислення, яке визначає спосіб життя. Немає жодних морально-психологічних бар'єрів чи соціальних норм, які корумповані кола не хочуть переступати [3, с. 181, 184].

У лютому 2022 року в історії нашої держави відбулася подія, що докорінно вплинула на життя та свідомість кожного громадянина нашої держави. А відтак на усвідомлення та сприйняття корупції як явища. Саме тому, актуальним та важливим видається дослідження рівня та сутності впливу війни на корупційні процеси в Україні.

Виклад основного матеріалу. На момент написання цієї статті війна в Україні триває вже місяць. Аналізування інформаційних ресурсів та політичних процесів дає можливість виділити дві основні тенденції у корупційних проявах.

Перший із них – позитивний та пов'язаний з феноменом національної єдності, ключову роль у якому посідає громадськість. Досвід багатьох країн демонструє, що громадська активність є ключовою передумовою подолання корупції [4, с. 90], тому що представники громадянського суспільства особисто зацікавлені не лише в номінальному існуванні верховенства права, демократії та соціальної держави, а й у фактичному. Результати дослідження О. Тихонової підтверджують, що рівень корупції буде нижчим у країнах, населення яких

має високий рівень антикорупційної активності [5, с. 30]. Водночас, незважаючи на ключову роль громадськості в протидії корупції, ставлення населення до цього явища неоднозначне. З одного боку, суспільство розуміє згубний вплив корупції на всі сфери відносин, з іншого ж боку – це порушення стало звичним явищем, звичкою у вирішенні проблем. Важливо зазначити, що в країнах з розвиненим громадянським суспільством нетерпимість до корупції набагато вища, ніж в інших [6, с. 303]. Поза тим, на жаль, до війни громадяни України не проявляли особливої зацікавленості бути учасником громадянського суспільства для вирішення спільних проблем і захисту своїх інтересів. Низький рівень знань про роль і значення організацій громадянського суспільства обмежував можливості перетворити їх на справжні «школи демократії», де громадяни ставали учасниками демократичних цінностей та здобували навички участі в громадському житті [7].

Поза тим, військові дії зуміли об'єднати абсолютно всіх громадян України для протидії спільному ворогу. Ми вважаємо, що це унікальне відчуття єдності може бути використано й у подальшому мирному житті для протидії контрабанді, корупції. Адже, саме зараз громадяни не лише охоче дізнаються про свої права, а й хочуть їх реалізувати. Отже, зростання рівня правової освіти та правової культури населення спричиняє не лише подолання правового нігілізму, а й спонукає до свідомої участі громадськості у здійсненні антикорупційних заходів. Це також означає, що громадяни можуть вживати заходів проти корупції [8, с. 174].

Крім того, ми переконанні, що рівень злочинності в Україні також скоротиться, адже він прямопропорційно залежить від рівня правової культури населення, що за час війни суттєво підвищився. У громадян України підвищився рівень поваги до права через підвищення рівня довіри що політичних інституцій, що у свою чергу створюють це право. Подібна ситуація є вкрай позитивною. Оскільки, як правило, у суспільстві здебільшого зростає апатія, тобто відстороненість від того, що відбувалося в країні [9].

Натомість, зараз підвищилося значення кожного громадянина, адже кожен намагається сприяти державі у протидії агресору всіма можливими способами: захищаючи державу у лавах

ЗСУ чи територіальної оборони, волонтерством чи продовжуючи працювати з метою наповнення державного бюджету.

Водночас, варто погодитися із В. Міщаними, що чим довше триває війна, тим більше падає солідарність. Для цього існує дві основні причини. Перше, звісно, втома від війни, а друге – ворожі інформаційно-психологічні операції, які, на жаль, знаходять благодатний ґрунт у нашому громадянському просторі. Безумовно, чим довше триває війна, тим більша втома в суспільстві. Але друге – багаторазовий поділ і непоступливість позицій як елемент гібридної війни – це саме те, що нам постійно нав'язують [10].

Друга тенденція – негативна, що пов'язана з пристосуванням корупційної складової до нових реалій суспільного життя. Як відомо корупція завжди слідує за грошовими потоками, свідченням цього є й зростання медичної корупції під час пандемії COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV-2. В умовах військових дій корупція активно перемістилася у діяльність Державної прикордонної служби. Так, на період дії режиму воєнного стану, що було запроваджено 24 лютого 2022 року (Указ Президента України № 64/2022) та продовжено 14 березня 2020 року Указ Президента України № 133/2022) було обмежено виїзд за межі України громадян України чоловічої статі віком від 18 до 60 років на період дії воєнного стану. Поза тим, є приклади, коли надаючи неправомірну вигоду чоловікам громадянам України вдавалося перетинати державний кордон. Саме тому, на нашу думку, враховуючи соціальну обумовленість, досить виваженою є пропозиція, викладені народними депутатами у законопроекті №7171 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне перетинання державного кордону України з порушенням вимог нормативно-правових норм в особливий період чи під час дії правового режиму воєнного стану». Відповідно до цього проекту до тексту Кримінального кодексу України вноситься нова стаття 332-3, яка передбачатиме відповідальність за перетинання державного кордону України без законних підстав в умовах особливого періоду або правового режиму воєнного стану (частина 1) та за сприяння таким діям

(частина 2). До кримінальної відповідальності за незаконне перетинання кордону під час воєнного стану пропонується притягати військовослужбовців, військовозобов'язаних резервістів, осіб, які підлягають мобілізації, а також народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, сільських, селищних, міських голів, працівників правоохоронних органів, суддів, суддів Конституційного суду України, прокурорів. А за сприяння у перетині державного кордону до кримінальної відповідальності запропоновано притягати працівників Державної прикордонної служби України. Також у парламенті зареєстровано законопроект № 7055, який встановлює заборону державним службовцям виїжджати за межі країни під час війни. Тому, доцільно було б приймати вказані проекти одним «пакетом», попередньо узгодивши перелік осіб, на яких поширювати-

меться заборона, адже у законопроекті № 7171 він значно ширший [11].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, хотіли б зауважити, що проблема протидії корупції завжди була однією з основних під час формування державної політики кожної демократичної та правової держави. У лютому 2022 року в історії нашої держави відбулася подія, що докорінно вплинула на життя та свідомість кожного громадянина нашої держави. А відтак на усвідомлення та сприйняття корупції як явища. Аналізування інформаційних ресурсів та політичних процесів дає можливість виділити дві основні тенденції у корупційних проявах. Перша із них – позитивна та пов'язана з феноменом національної єдності, ключову роль у якому посідає громадськість. Друга – негативна, яка пов'язана з пристосуванням корупційної складової до нових реалій суспільного життя, зокрема, зростання рівня корупції під час перетину державного кордону України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Хабова Т. В. Адміністративно-процесуальні засади запобігання корупції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2017. 216 с.
2. Соловйов В. Корупція в державному управлінні як феномен глобалізованого світу. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 4. С. 29–37.
3. Акімов О. О. Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 181–188.
4. Луговий І. О. Аспекти запобігання конфлікту інтересів в органах Національної поліції. *Роль інституту викривачів у запобіганні та протидії корупції* : матеріали круглого столу, 2 листоп. 2018 р. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 87–91.
5. Kopotun Igor M., Herasymenko Larysa V., Tykhonova Olena V., Leonenko Maksym I., Shurupova Kateryna V. Public control and counteraction to corruption offences by means of social communications and networks. *Revista San Gregorio*. 2020. № 42. SPECIAL EDITION (20-31). URL: <http://201.159.222.49/index.php/REVISTASANGREGORIO/article/view/1539/3-IGOR> (data of appeal: 24.03.2022).
6. Скоробогатова А. В. Роль общественных объединений в борьбе с коррупцией. *Вестник РУДН. Серия: Политология*. 2017. Vol. 19. № 3. С. 303–308.
7. Бондарчук Г. О. Громадський контроль як механізм протидії корупції: проблеми його реалізації в пенітенціарній системі України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2013. № 1 (7). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13bohpsu.pdf> (дата звернення: 21.01.2021).
8. Ukase P., Audu B. The role of civil society in the fight against corruption in nigeria's fourth republic: problems, prospects and the way forward. *European Scientific Journal*. 2015. vol.11. No. 2. P. 1857–7881
9. Недовіра до влади – вибухонебезпечна. *Радіо Свобода* : вебсайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25053898.html/> (дата звернення: 24.03.2022).
10. Війна та згуртованість суспільства. *Інститут громадського суспільства* : вебсайт. URL: <https://www.csi.org.ua/news/vijna-ta-zgurtovanist-susilstva-viktor-mishhyshyn/> (дата звернення: 24.03.2022).
11. Климосюк А. Десять років в'язниці, або Як хочуть повертати тих, хто під час війни втік за кордон. *Українська правда*. 2022. 22 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/03/22/7333474/> (дата звернення: 24.03.2022).

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.25>**Ульянова Г. О.,**доктор юридичних наук, професор,
проректорка з навчальної роботи

Національного університету «Одеська юридична академія»

Колодін Д. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

декан факультету цивільної та господарської юстиції

Національного університету «Одеська юридична академія»

КРИМІНАЛЬНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ І ФРН В СФЕРІ ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Анотація. В роботі розглядається питання визначення особливостей кримінального законодавства у сфері захисту інтелектуальної власності Федеративної Республіки Німеччини та України, визначення їх спільних та відмінних характеристик у текстовій, функціональній та прикладній площині задля подальшого врахування позитивного досвіду іноземної держави у досліджуваній сфері для України.

Загалом, кримінально-правова охорона об'єктів інтелектуальної власності передбачає створення та організацію державою інституцій, що мають на меті виявлення вчинення кримінальних правопорушень, здійснювати їх профілактику та вживати ефективні заходи для впливу на порушників, забезпечуючи власнику весь спектр змісту його права інтелектуальної власності відповідно до чинного законодавства. Вказана мета переслідується як в законодавстві України, так і в законодавстві Німеччини.

Детальну увагу присвячено розгляду питання визначенню суспільно небезпечних наслідків порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності як однієї з підстав кримінальної відповідальності. На основі аналізу національного законодавства і норм права Німеччини виявлено суперечливі та проблемні питання захисту прав інтелектуальної власності та запропоновано вжити заходи, а саме: впровадити позитивний іноземний досвід у законодавство України щодо термінології, способів захисту прав інтелектуальної власності та суб'єктів захисту. В тому ж числі сформульовано пропозиції з удосконалення механізму захисту в профільному законі та кодексах України.

Зважаючи на ту обставину, що сучасний етап розбудови української державності спонукає виділити як одне з важливих завдань формування ефективного правового забезпечення та охорони інтелектуальної власності, а в демократичній правовій державі існує необхідність реального захисту прав інтелектуальної власності від протиправних посягань, важливо сформувати систему законодавства таким чином, щоб вказані цілі та мета була досягнута та сформувати єдині стандарти для забезпечення досліджуваних прав.

Ключові слова: інтелектуальна власність, злочин, захист, порушення у сфері інтелектуальної власності, кримінальна відповідальність, суспільно небезпечні наслідки.

Ulianova H. O., Kolodin D. O. Criminal-comparative study of the legislation of Ukraine and Germany in the field of intellectual property protection

Abstract. The paper considers the issues of determining the features of criminal law in the field of intellectual property protection of the Federal Republic of Germany and Ukraine, defining their common and different characteristics in textual, functional and applied context to further take into account the positive experience of foreign countries in Ukraine.

In general, criminal protection of intellectual property involves the establishment and organization by the state of institutions aimed at detecting criminal offenses, preventing them and taking effective measures to influence infringers, providing the owner with the full range of content of his intellectual property rights in accordance with current legislation. This goal is pursued both in the legislation of Ukraine and in the legislation of Germany.

Detailed attention is paid to the issue of determining the socially dangerous consequences of infringement of intellectual property rights as one of the grounds for criminal liability. Based on the analysis of national legislation and German law, contradictory and problematic issues of protection of intellectual property rights were identified and measures were proposed, namely: to introduce positive foreign experience in Ukrainian legislation on terminology,

methods of protection of intellectual property rights and subjects of protection. In particular, proposals have been formulated to improve the protection mechanism in the relevant law and codes of Ukraine.

Given the fact that the current stage of development of Ukrainian statehood encourages to identify as one of the important tasks of effective legal support and protection of intellectual property, it is important to form a system of legislation so that this goal is achieved and uniform standards for research rights.

Key words: *intellectual property, crime, protection, infringements in the field of intellectual property, criminal liability, socially dangerous consequences.*

Важливою та актуальною проблемою для розвитку України є охорона інтелектуальної власності. В даному аспекті важливу роль відіграє кримінально-правова політика держави.

Під кримінально-правовою політикою слід розуміти встановлений або ж запланований порядок протидії кримінально протиправним посяганням, який реалізується та забезпечується державою і який відображає чи повинен відображати рівень економічного, соціального і духовного (ментального) рівня розвитку суспільства. До таких складових кримінально-правової політики належать: основні принципи впливу на кримінально протиправні діяння, у яких знаходять відображення основні засади загальнодержавних програм впливу на такі діяння; криміналізація та декриміналізація діянь; пеналізація та депеналізація; визначення альтернативних покаранню заходів кримінально-правового характеру; діяльність правоохоронних органів щодо застосування норм та інститутів законодавства про кримінальну відповідальність, з'ясування ефективності їх діяльності. Політичні завдання виконуються за допомогою кримінального права тоді, коли, дер-

жава оголошуючи суспільно небезпечне діяння злочином, враховує правосвідомість населення і разом із цим виховує громадян у дусі дотримання законів [12, с. 17].

З огляду на важливість забезпечення ефективної кримінально-правової політики у сфері інтелектуальної власності, важливо здійснити критичний аналіз законодавства України та Федеративної Республіки Німеччини в частині кримінальної охорони права інтелектуальної власності.

Система охорони інтелектуальної власності Німеччини здійснює значний вплив на розвиток системи інтелектуальної власності інших країн. Захист інтелектуальної власності ФРН враховує економічні фактори, що проявляється в наступному:

1) судова система повинна забезпечувати правосуддя за справедливу ціну;

2) засоби судового захисту (розмір виплат та відшкодування шкоди у випадку доведення порушення) [3, с. 67].

У Федеративній Республіці Німеччина більшість порушень права інтелектуальної власності врегульовано цивільним правом. В той же

Таблиця 1

Законодавство	Опис правопорушення	Передбачені санкції
Захист авторських і суміжних прав	Несанкціоноване використання творів, захищених авторськими і суміжними правами	Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф; Якщо порушення вчинене з комерційною метою строк позбавлення волі збільшується до 5 років.
	Використання імені автора без його згоди	Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф; Якщо порушення вчинене з комерційною метою, строк позбавлення волі збільшується до 5 років.
Захист патентних прав	Порушення патентних прав	Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф; У деяких випадках строк позбавлення волі може збільшуватися до 5 років.
	Використання корисної моделі без згоди власника	Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф; У деяких випадках строк позбавлення волі може збільшуватися до 5 років.
Захист прав на комерційну таємницю	Розголошення комерційної таємниці	Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф; У деяких випадках строк позбавлення волі може збільшуватися до 5 років [2].

час, правопорушення є злочином у випадку вчинення його з умислом. Хоча, на практиці, якщо правопорушення не зачіпає державні інтереси, справа розглядається відповідно до процедури приватного обвинувачення [6, с. 225].

Порушення права інтелектуальної власності у випадках, якщо вони вчинені з умислом є злочином. При цьому, на практиці кримінальні санкції застосовуються тільки у випадках очевидного піратства. У випадку, коли правопорушення не зачіпає державні інтереси то справа розглядається у формі приватного обвинувачення [4, с. 168]. Також у ФРН відсутні спеціалізовані суди з питань інтелектуальної власності. саме судове переслідування та оцінка правопорушення є питанням кантональної влади [10, с. 4].

Розглянемо особливості кримінальної відповідальності у ФРН на прикладі конкретних злочинів.

Щодо України, Кримінальний кодекс України визначає кримінально-правові заборони, покликані охороняти інтелектуальну власність. Так, чинний Кримінальний кодекс України містить норми, на основі яких може наставати відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності. Зокрема: ст. 176 «Порушення авторського права і суміжних прав»; ст. 177 «Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію»; ст. 229 «Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару»; ст. 231 «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю»; ст. 232 «Розголошення комерційної або банківської таємниці» [1].

Вищевказане законодавче закріплення має ряд проблемних питань.

Так, на думку Костюка В.В. кримінальні правопорушення у сфері інтелектуальної власності у КК України не розглядаються як самостійний вид злочинних діянь, а віднесені в ньому до двох різних розділів: Розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» та Розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності». Автором запропоновано у КК України створити

окремий розділ «Кримінальні правопорушення у сфері інтелектуальної власності», до яких віднести злочинні діяння, передбачені ст. ст. 176, 177, 203-1, 229, 231, 232 КК України [9, с. 188].

Цікавою є думка Дудорова О.О. щодо встановлення суспільно небезпечних наслідків як ознаки складів злочинів проти інтелектуальної власності [7, с. 55]. Суспільно небезпечні наслідки як обов'язкова ознака об'єктивної сторони таких злочинів зафіксовані в диспозиції норми Особливої частини КК або впливають з неї, становлячи собою заподіяну об'єкту кримінально-правової охорони шкоду, визначену в кількісному та (або) якісному відношенні [5, с. 224].

Не менш важливим є питання майнової компенсації за порушення прав інтелектуальної власності, яке піднімається як в ФРН, так і в Україні. Багато науковців є прихильниками позиції про те, що розмір матеріальної шкоди має визначатись як упущена вигода, тобто сума коштів (винагороди), яку суб'єкт авторського права чи суміжних прав на відповідні об'єкти отримав би, якби зазначені у диспозиції ст. 176 КК дії було вчинено з дотриманням чинного законодавства про інтелектуальну власність [1]. Хоча реалізувати на практиці викладений підхід вельми проблематично, у правозастосуванні склались інші підходи щодо встановлення розміру матеріальної шкоди, заподіяної порушенням авторського або суміжних прав. Одним із розповсюджених підходів є з'ясування заподіяної шкоди шляхом підрахування кількості вилучених примірників відповідної (незаконної) продукції, помноженої на ринкову вартість одного примірника оригінальної (ліцензійної) продукції. Тобто, має місце застосування такого собі принципу «один до одного». Такий підхід не завжди доцільний. Варто зауважити, що певною мірою гострота проблеми встановлення шкоди, заподіяваної злочинними порушеннями прав інтелектуальної власності, нівелюється тією обставиною, що злочини, передбачені ч. 1 ст. 176, ч. 1 ст. 177, ст. 229, ст. 231 і ст. 232 КК, віднесені до діянь, кримінальне провадження щодо яких здійснюється у формі приватного обвинувачення: воно може бути розпочате слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого й закривається в разі відмови потерпілого (його представника) від

обвинувачення. Законодавче віднесення зазначених злочинів до кримінальних правопорушень, провадження щодо яких здійснюється у формі приватного обвинувачення, крім усього іншого, ураховує спроможність і зацікавленість саме потерпілої особи встановити точний розмір заподіяної їй шкоди[5, с. 227].

Крім того, на думку Компанця Є. важливо звернути увагу і на кримінальну охорону географічного зазначення. Автор наголошує, що не можна ігнорувати ряд проблем щодо захисту географічного зазначення, адже необхідність такого захисту передбачена зобов'язаннями України щодо охорони та захисту, а також матиме вплив на експортний потенціал України [8, с. 58].

Не менш важливою проблемою є захист прав інтелектуальної власності в мережі Інтернет за допомогою кримінально-правових механізмів [11, с. 131].

Проведене дослідження дозволило зрозуміти спільні та відмінні риси у кримінальному законодавстві ФРН та України. Так, при розгляді системи та механізмів захисту прав інтелектуальної власності ФРН та аналізі практики і перспектив були виявлені питання аналогічні та навіть ідентичні з тими, що поширені в Україні. Незважаючи на значні розбіжності у правових традиціях, суди об'єднують свої зусилля з метою ефективного захисту прав інтелектуальної власності.

Щодо використання досвіду ФРН в практиці України, варто звернути увагу використання організаційно-економічного механізму. Також варто розуміти, що складність моделі не гарантує її ефективності, натомість, якщо відповідальність за злочини буде економічно не вигідною для порушника, можливість зменшення порушень у сфері інтелектуальної власності значно зросте.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 № 2341-III. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page5>
2. Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871. <http://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>
3. Андрощук Г.А. Защита интеллектуальной собственности в Германии: экономико-правовой аспект. *Наука та інновації*. 2010. № 3 (6). С. 66-83. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28114/09-Androshchuk.pdf?sequence=1>
4. Блажівська О. Аналіз судових систем інтелектуальної власності Франції, США, Німеччини та України, перспективи створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності в Україні. *Право України*: юридичний журнал: науково-практичне фахове видання Нац. акад. правових наук України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого; Конституційний Суд України; голов. ред.: Святоцький О.Д. Київ. 2016. Вип. 11. С. 167-174. <https://web.s.ebscohost.com/abstract?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=22272941&AN=121109355&h=zL%2beyQuOd6FtLRGjbRMNqy8RSNtRn4RUXPSeOrJHEZczHHrstDgcJxCmIHD%2fSgaiKYqp5J1tBYDkqTSZtHZd%2bA%3d%3d&crl=c&resultNs=AdminWebAuth&resultLocal=ErrCrlNotAuth&crlhashurl=login.aspx%3fdirect%3dtrue%26profile%3dehost%26scope%3dsite%26authtype%3dcrawler%26jrnl%3d22272941%26AN%3d121109355>
5. Дорохіна Ю.А., Дудоров О.О. (2015). Окремі питання систематизації кримінально-правової охорони прав на об'єкти власності та об'єкти інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 4. С.223-229. http://www.lsej.org.ua/4_2015/61.pdf
6. Доріс Лонг, Патриція Рей, Жаров В.О., Шевелева Т.М., Василенко І.Е., Дроб'язко В.С. Захист прав інтелектуальної власності: норми міжнародного і національного законодавства та їх правозастосування. Практичний посібник. К.: «К.І.С.», 2007. 448 с. <http://www.nsj.gov.ua/files/1378882678IPR%20Manual%20UKR.pdf>
7. Дудоров О.О. Проблеми кримінально-правової охорони інтелектуальної власності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Вип. 1. 2015. С. 50-68. <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/download/605/539>
8. Компанець Є. Кримінально-правова охорона прав на кваліфіковане зазначення походження товару в кримінальному провадженні в Україні: реальність та шляхи вдосконалення. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. Вип. 5. 2019. С. 53-68. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kEKqc-1h3DwJ:uran.inprojournal.org/article/view/186322/185642+&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=safari>
9. Костюк В.В. Кримінологічна характеристика злочинності у сфері інтелектуальної власності. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків. 2019. 220 с. <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/pdf/2019/12/дисертація%20на%20здобуття%20наукового%20ступеня%20кандидата%20юридичних%20наук%20Костюка%20В.В.pdf>

10. Кримінально-правова охорона та захист прав інтелектуальної власності (досвід Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великої Британії, Федеративної Республіки Німеччини та Швейцарської Конфедерації). Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. 8 с. https://www.mdoffice.com.ua/ru/aSNewsDic.getNews?dat=08052018&num_c=653259

11. Матвієнко О.В. Боротьба з порушенням авторського права в мережі Інтернет: проблеми законодавчого врегулювання та міжнародний досвід. Законодавство у сфері інтелектуальної власності та його правозастосування: національні, європейські та міжнародні виміри: збірник наукових праць. К: Інтерсервіс. 2016. С. 131-134. http://ndiiv.org.ua/Files2/konfer_4.pdf

12. Новітні кримінально-правові дослідження – 2021 : Альманах наукових Н73 праць / за ред. проф. Є.Л. Стрельцова, проф. О.В. Козаченка, PhD О.М. Мусиченко. Миколаїв : МІП НУ ОЮА, 2021. 262 с. <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/05/Альманах-2021-текст.pdf>

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.26>ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС
ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Ковальова О. В.,

кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності
та інформаційної безпеки факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ

Анотація. У статті автор розглядає правові засади використання спеціальних знань в межах інформаційного забезпечення досудового розслідування. Вказується, що спеціаліст – це, здебільшого, особа яка консультує учасників кримінального провадження під час здійснення окремих слідчих дій, у тому числі невідкладної та першопочаткової дії, якою є огляд місця події. Перелік випадків для чого може бути залучена така особа свідчить про те, що саме спеціалістом формується первинна інформативна база окремого кримінального провадження, що відбувається шляхом пошуку, фіксації та вилучення всіх ймовірно важливих даних (фото та відео процесуальної дії, складення креслень та схем місця події, вилучення речей та документів тощо). Автор звертає увагу на те, що принципова різниця між спеціалістом та експертом в межах кримінального провадження полягає у розмежуванні їх основних прав та обов'язків як учасників провадження. Таким чином, експерт може бути спеціалістом та надати висновок, а спеціаліст не може бути залучений як експерт, оскільки такий висновок не буде вважатись доказом. Підсумовується, що основними нормативно-правовими документами, що регламентують особливості використання спеціальних знань під час досудового розслідування є Кримінальний процесуальний кодекс України та Закон України «Про судову експертизу». На сьогоднішній день спеціальні знання є одним із провідних способів інформаційного забезпечення слідчої та оперативно-розшукової діяльності, що реалізується шляхом виявлення та вилучення речових доказів з наступним удосконаленням інформаційно-пошукових баз, криміналістичних колекцій тощо, консультативної допомоги спеціаліста під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження, складання висновку експерта, а також іншої техніко-криміналістичної допомоги осіб, що мають спеціальні знання на всіх етапах кримінального провадження.

Ключові слова: досудове розслідування, інформаційне забезпечення, спеціальні знання, спеціаліст, експерт, висновок експерта.

Kovalova O. V. Legal principles of using special knowledge during information provision of investigative investigation

Abstract. In the article the author considers the legal basis for the use of special knowledge within the information support of the pre – trial investigation. It is stated that a specialist is, for the most part, a person who advises participants in criminal proceedings during the implementation of certain investigative actions, including immediate and initial action, which is an inspection of the scene. The list of cases for which such a person can be involved shows that the specialist forms the primary information base of a separate criminal proceeding, which is done by searching, recording and extracting all possible important data (photos and videos of the proceedings, drawings and schemes of the scene, seizure of things and documents, etc.). The author points out that the fundamental difference between a specialist and an expert in criminal proceedings is the delineation of their basic rights and responsibilities as participants in the proceedings. Thus, an expert can be an expert and provide an opinion, and a specialist cannot be involved as an expert, as such an opinion will not be considered evidence. It is concluded that the main legal documents governing the use of special knowledge during the pre-trial investigation are the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Forensic Science". To date, special knowledge is one of the leading ways of providing information to investigative and operational-search activities, which is implemented by detecting and removing material evidence, followed by improving information retrieval databases, forensic collections, etc., expert advice during pre-trial investigation and trial proceedings, drawing up an expert opinion, as well as other technical and forensic assistance of persons with special knowledge at all stages of criminal proceedings.

Key words: pre-trial investigation, information support, special knowledge, specialist, expert, expert opinion.

Залучення спеціаліста є одним із способів забезпечення досудового розслідування необхідною та належною доказовою базою. На сьогоднішній день спеціальні знання використовуються сторонами кримінального провадження шляхом отримання консультаційної допомоги під час огляду місця події, складення висновку експерта тощо. При цьому цікавим аспектом також є і відношення законодавця до застосування результатів, отриманих спеціалістами. Так, наприклад, в ч. 10 ст. 101 КПК України вказано, що висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирoku [1]. Таким чином, інформація, отримана із висновків експертів теоретично може і не використовуватись під час доказування. Фактично, у більшості випадків саме на висновках судових експертиз будується основна версія слідства та алгоритм інших слідчих дій. Отже, спеціальні знання – це важливе джерело інформаційного забезпечення досудового розслідування, у зв'язку із чим пропонуємо зупинитись на цьому питанні більш детально.

Відтак, спеціаліст у кримінальному процесі має статус учасника кримінального провадження з відповідними правами й обов'язками (згідно з п. 25 ст. 3 КПК України) [1]. У вітчизняному кримінальному процесі фігурує два учасники кримінального провадження, що володіють спеціальними знаннями, – експерт (ст. 69 КПК України) і спеціаліст (ст. 71 КПК України) [1]. Зокрема, згідно зі ст. 69 КПК України, експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» [2] на проведення експертизи та якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань [2]. Відповідно до ст. 71 КПК України, спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями й навичками застосування технічних або інших засобів, може надавати консультації під час досудового розслідування й судового

розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування та судом під час судового розгляду. Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги [1]. Варто звернути увагу на те, що спеціаліст – це, здебільшого, особа яка консультує учасників кримінального провадження під час здійснення окремих слідчих дій, у тому числі невідкладної та першопочаткової дії, якою є огляд місця події, це підтверджується останньою тезою, в якій вказано, що спеціаліст залучається для пояснень і допомоги. Перелік випадків для чого може бути залучена така особа свідчить про те, що саме спеціалістом формується первинна інформативна база окремого кримінального провадження, що відбувається шляхом пошуку, фіксації та вилучення усіх ймовірно важливих даних (фото та відео процесуальної дії, складення креслень та схем місця події, вилучення речей та документів тощо).

Процесуальним законодавством визначено достатньо широкий перелік прав такої особи, в ч. 4 ст. 71 КПК України вказано, що спеціаліст має право: 1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду; 2) користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням; 3) звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів; 3-1) викладати у висновку відомості, що мають значення для кримінального провадження і щодо яких йому не були поставлені запитання; 4) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження; 5) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження; 6) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом; 7) надавати висновки з питань, що

належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, у тому числі у випадках, передбачених частиною третьою статті 214 цього Кодексу. В ч. 3 ст. 214 КПК України вказано, що здійснення досудового розслідування, крім випадків, передбачених цією частиною, до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. У невідкладних випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути проведений огляд місця події (відомості вносяться невідкладно після завершення огляду). Для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути: ...3) отримано висновок спеціаліста і знято показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису [1]. Отже, основними правами спеціаліста, пов'язаними із формуванням інформативного масиву досудового розслідування є: користування технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням – з метою формування/доповнення техніко-програмного та аналітичного забезпечення досудового розслідування; звертання уваги сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів – з метою надання допомоги у виявленні вадливих фактів, котрі мають інформативне значення для будування слідчих версій; викладання у висновку відомості, що мають значення для кримінального провадження і щодо яких йому не були поставлені запитання – забезпечення інформацією, котра може певним чином вплинути на хід досудового розслідування з точки зору особи, яка володіє спеціальними знаннями. До речі, останнє право було передбачене у кримінальному процесуальному законодавстві лише у 2020 році.

Відповідно до ч. 5 КПК України, спеціаліст зобов'язаний: 1) прибути за викликом до слідчого, дізнавача, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади; 2) виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених

запитань; 3) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків; 4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом [1]. Окрему увагу необхідно звернути на те, що відповідно до ст. 77 КПК України, у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні. За завідомо неправдивий висновок спеціаліст несе відповідальність, встановлену законом [1]. Необхідно також розмежовувати процесуальний статус спеціаліста та експерта. Так, експертом є особа, «яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями...». Водночас спеціалістом є особа, яка «володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів...». Поряд з іншими відмінностями, які об'єктивно обумовлені компетентністю та виконуваними завданнями, не цілком точним є підхід законодавця до визначення спеціальних знань, якими володіють ці учасники кримінального провадження. Стосовно експерта йдеться про «наукові, технічні або інші спеціальні знання», а щодо спеціаліста – «спеціальні знання та навички застосування технічних та інших засобів». За такого формулювання складається враження, що спеціаліст – це лише технічний помічник слідчого. Однак спеціальні знання, про що влучно зазначили В.К. Лисиченко та В.В. Циркаль, – це не загальновідомі в судочинстві наукові, технічні й практичні знання, отримані внаслідок професійного навчання або роботи за певною спеціальністю особою, залученою як спеціаліст з метою сприяння слідчому чи прокурору в з'ясуванні обставин справи або дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх використання [3, с. 22]. І з практичної, і з теоретичної точки зору, спеціалістом і експертом може бути одна й та сама людина, але під час здійснення різних дій та виконання різних повноважень. Роль спеціаліста хоча і применшена у кримінальному процесуальному законодавстві, однак це пов'язано із тими його функціями, у яких потребує сторона, котра

його залучила. Залучення спеціаліста – це єдина можливість отримати хоча б якусь інформацію одразу, що сприяє більш швидкому розслідуванню кримінального правопорушення.

На практиці під час проведення СРД, зокрема огляду, у низці випадків необхідними є спеціальні знання з психології, медицини, географії, біології, зоології тощо. З огляду на це, визначення спеціальних знань, якими повинен володіти спеціаліст, у контексті ст. 71 КПК України є вужчим за реальний зміст і потребує доповнення, узгодження з характеристикою спеціальних знань експерта як спільних за сутністю, а також гармонізації з іншими статтями КПК України (ст. 101 КПК України). Це засвідчує аналіз й інших статей КПК України. Наприклад, згідно зі ст. 236 КПК України, під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів. Аналогічно в ст. 237 КПК України «для участі в огляді, з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор може запросити спеціалістів» [4, с. 192]. Вчені вказують, що для однозначного тлумачення сутності спеціальних знань доцільно, доповнити ч. 1 ст. 71 КПК України, у якій визначити, що «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок» [4, с. 192]. Ми погоджуємось із таким підходом, оскільки це лише підкреслить інформативну складову, покладену в основу такої діяльності.

Особливості використання спеціальних знань в інформаційному забезпеченні досудового розслідування викладені і у ст. 266 КПК України, в якій вказано, що дослідження інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів, у разі необхідності здійснюється за участю спеціаліста. Слідчий вивчає зміст отриманої інформації, про що складається протокол. При виявленні відомостей, що мають значення для досудового розслідування і судового

розгляду, в протоколі відтворюється відповідна частина інформації, після чого прокурор вживає заходів для збереження отриманої інформації. Технічні засоби, що застосовувалися під час проведення зазначених негласних слідчих (розшукових) дій, а також первинні носії отриманої інформації повинні зберігатися до набрання законної сили вироком суду. Носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких отримано інформацію, можуть бути предметом дослідження відповідних спеціалістів або експертів у порядку, передбаченому Кодексом [1]. Отже, спеціалістом не тільки проводиться пошук та фіксація інформації, але і може проводитись її тлумачення, у випадках, передбачених кримінальним процесуальним законодавством.

Так, наприклад, відповідно до ст. 359 КПК України, відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису проводяться в залі судового засідання або в іншому спеціально обладнаному для цього приміщенні з відображенням у журналі судового засідання основних технічних характеристик обладнання та носіїв інформації і зазначенням часу відтворення (демонстрації). Після цього суд заслуховує доводи учасників судового провадження. У разі необхідності відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису можуть бути повторені повністю або в певній частині. З метою з'ясування відомостей, що містяться у звуко- і відеозаписах, судом може бути залучено спеціаліста. Заяву про підробку звуко- і відеозаписів суд розглядає в порядку, передбаченому для розгляду заяв про підробку документів. Відповідно до ст. 360 КПК України, під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань. Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних консультацій чи письмових роз'яснень. Першою ставить запитання особа, за клопотанням якої залучено спеціаліста, а потім інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні. Головуючий у судовому засіданні має право ставити спеціалістові запитання в будь-який час дослідження доказів [1]. В цьому контексті необхідно зазначити, що залучення спеціаліста можливо не тільки на стадії досудового розслідування, але і під час судового розгляду для уточнення окре-

мих аспектів та/або тлумачення інформації, отриманої під час проведення оперативно-розшукових та слідчих заходів.

В ст. 361 КПК України вказано, що у виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить огляд за участю учасників судового провадження, а якщо цього вимагають обставини, – за участю свідків, спеціалістів і експертів. Огляд на місці не може проводитися під час здійснення провадження судом присяжних. Огляд на місці здійснюється згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом для огляду під час досудового розслідування. На місці огляду учасникам кримінального провадження, які беруть у ньому участь, можуть бути поставлені запитання, пов'язані з проведенням огляду. Учасники судового провадження при огляді мають право звертати увагу суду на те, що, на їхню думку, може мати доказове значення. Проведення огляду і його результати відображаються у протоколі огляду місця та можуть фіксуватися технічними засобами [1]. Отже, спеціаліст, відповідно до норм кримінального процесуального законодавства може бути залучений як під час досудового розслідування – для надання допомоги під час проведення розшукових та слідчих дій, для консультації щодо порядку та особливостей виявлення та вилучення речових доказів під час слідчих дій (у т.ч. – із наданням письмового висновку), а також для здійснення інших дій, котрі потребують спеціальних знань та не можуть бути проведені іншими учасниками кримінального провадження; під час судового провадження спеціаліст залучається для надання пояснень щодо матеріалу, отриманого під час досудового розслідування, а також для консультації під час здійснення заходів, необхідних для уточнення окремої інформації питання по якій виникли на стадії судового розгляду.

Відповідно до ст. 69 КПК України, експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висно-

вок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого [1]. Отже, принципова різниця між спеціалістом та експертом в межах кримінального провадження є розмежування їх основних прав та обов'язків як його учасників. Таким чином, експерт може бути спеціалістом та надати висновок, а спеціаліст не може бути залучений як експерт, оскільки такий висновок не буде вважатись доказом.

В цій же нормі вказано, що експерт зобов'язаний: 1) особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності – роз'яснити його; 2) прибути до суду і дати відповіді на запитання під час допиту; 3) забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта; 4) не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати; 5) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом. Експерт невідкладно повинен повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів. У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення або повідомляє про неможливість проведення експертизи за поставленим запитанням або без залучення інших осіб [1]. Отже інформативна функція експерта у кримінальному провадженні полягає у фактичному письмовому підтвердженні належності речових доказів та їх відношенні до конкретного кримінального правопорушення (або його учасників).

Підставою для призначення експертизи є потреба в наукових, технічних або інших спеціальних знаннях, які потрібні для вирішення певних питань у кримінальному провадженні. Варто мати на увазі, що до спеціальних не належать загальновідомі й загальнодоступні наукові знання в галузі матеріального та процесуального права, якими повинні володіти слідчі, прокурори, судді. Саме тому закон прямо забороняє проведення експертизи для з'ясування питань права. На неприпустимість ставити експерту правові питання (наприклад, про вину обвинуваченого в смерті потерпілого або заподіянні йому тілесних ушкоджень, про осудність особи, а не про її психічний стан тощо) указує й Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8 (п. 2). Водночас кримінальне процесуальне право передбачає проведення судової правової експертизи в судочинстві України [5, с. 40–41]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судову експертизу – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [6]. Таким чином, вибір експерта та установи залежить від особливостей кримінального правопорушення, особи його суб'єкта та об'єктивної сторони протиправного діяння.

Зважаючи на викладене вище, можна виокремити три основні складові інформаційного забезпечення експертної діяльності: 1) здобуття інформації з певних джерел; 2) накопичення та систематизація здобутої інформації; 3) використання інформації для проведення експертних досліджень. Перша складова інформаційного забезпечення є дуже важливою не тільки для експертної діяльності, а й для всього розслідування. Це етап збирання інформації, яку в подальшому можуть використати слідчий (для побудови версій і планування розслідування), працівники оперативних підрозділів (для пошуку та затримання підозрюваного), співробітники експертних підрозділів (для формування криміналістичних обліків і проведення експертних досліджень). Оскільки злочин є подією минулого, яку слідчий безпосередньо не сприймав, пізнання злочину здійснюється

опосередковано, завдяки виявленню та дослідженню відображень окремих його елементів, їхніх властивостей в навколишній обстановці, як системи об'єктів, що зберігають інформацію про подію злочину [5, с. 34]. Існують два шляхи здобуття інформації: перший – виявлення та дослідження матеріальних об'єктів, що зберігають на собі інформацію про злочин, і другий – виявлення людей, які мають інформацію про злочин або були безпосередніми його учасниками, та здобуття від них необхідної інформації у вербальній формі. Слідчий, відповідно до свого процесуального статусу, має право здобувати інформацію обома шляхами. Інформацію від свідків та очевидців під час розслідування здобувають також працівники оперативних підрозділів за дорученням слідчого шляхом опитування. Співробітники експертних підрозділів здобувають інформацію з матеріальних об'єктів або їхніх слідів. Під час збирання інформації на цьому етапі потрібна злагоджена взаємодія всіх суб'єктів розслідування. Слідчий, оцінюючи обстановку вчинення злочину та використовуючи ці криміналістичні характеристики, визначає напрями розслідування на початковому етапі [5, с. 97]. З метою уникнення випадків виникнення експертних помилок під час проведення судових експертиз в кримінальному процесуальному законодавстві передбачено низку прав експерта, якими від може скористатись під час участі у кримінальному провадженні. Так, відповідно до ч. 3 ст. 69 КПК України, експерт має право: 1) знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження; 2) заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи; 3) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження; 4) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання; 5) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні; 6) одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань,

у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт; 7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом; 8) користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про судову експертизу» [1]. Всі перелічені права можна поділити на ті, що забезпечують достовірність інформації, викладеної у висновку експерта від несвідомих помилок самого експерта (уточнення даних щодо об'єктів та особливостей самого провадження, особи кримінального правопорушника та події суспільно небезпечного діяння), та ті, що забезпечують належний висновок шляхом утримання експерта від надання завідомо неправдивого висновку (наприклад, у випадку погрози зі сторони підозрюваного, спроб позицій неправомірної вигоди тощо).

Забезпечення належної інформації у висновку експерта також реалізовано через ч. 4 ст. 69 КПК України, в якій вказано, що експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи. Експерт може відмовитися від давання висновку, якщо поданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову має бути вмотивованою [1]. Такий законодавчий підхід обумовлений ймовірністю виникнення експертних помилок та необ'єктивних оцінок доказової інформації.

Оперативні працівники, аналізуючи здобуті під час опитування свідків, очевидців дані, використовуючи оперативно-довідкову інформацію, будують версії щодо можливого місця знаходження злочинця, його зв'язків тощо. Спеціалісти на місці події за виявленими слідами можуть надати інформацію про фізичні характеристики та професійні навички злочинця, спосіб вчинення злочину та ін. У сукупності зібрана інформація є основою для розв'язання завдань початкового етапу розслідування, основним з яких є визначення особи підозрюваного та його затримання. Дії злочинця з підготовки, вчинення та приховування злочину становлять складну динаміку взаємодії матеріальних об'єктів, супроводжуваних утворенням різного роду слідів, що є джерелами інформації про подію злочину та її учасників. Завдання суб'єктів розслідування, які мають спеціальні знання (а саме –

спеціалістів та експертів), полягає у виявленні, фіксуванні, вилученні й дослідженні слідів, отже, – також і інформації, яку вони містять [6, с. 96]. Крім окремих слідів, на місці події в інформаційному плані має значення обстановка місця події загалом. Як самостійне джерело інформації розглядає обстановку місця події Є.Д. Лук'янчиков, зазначаючи: «якщо матеріальну обстановку місця події розглядати як структуру і досліджувати її з позицій системного підходу, це має забезпечити як аналіз кожного з елементів системи, так і всієї системи загалом. Елементами такого дослідження виступають сліди у широкому їх розумінні» [7, с. 96]. Зазначений підхід до речової обстановки місця події, на думку автора, «дозволяє отримати інформацію про факти, які через деякий час можуть бути зіставлені у їх взаємозв'язку і взаємній обумовленості: наявність об'єкта, який стверджує або спростовує певні обставини; відображення в об'єкті ознак, що характеризують особистість учасників події і дозволяють визначити конкретну особу або знаряддя, яке застосовувалося під час вчинення злочину; відображення в об'єкті умов, за яких відбувалася подія; наявність змін початкового стану об'єкта або комплексу об'єктів, які відображають подію; використання об'єкта учасниками події; належність об'єкта певній особі; виявлення об'єкта у визначеному місці та інші фактичні обставини» [8, с. 68]. В цьому контексті необхідно звернути увагу на те, що ще під час первинної слідчої дії – огляду місця події відбувається інформативне накопичення майбутнього досудового розслідування шляхом отримання від спеціаліста відповідних консультацій, пояснень та речових доказів.

Таким чином, основними нормативно-правовими документами, що регламентують особливості використання спеціальних знань під час досудового розслідування є КПК України та Закон України «Про судову експертизу». На сьогоднішній день спеціальні знання є одним із провідних способів інформаційного забезпечення слідчої та оперативно-розшукової діяльності, що реалізується шляхом виявленні та збиранні речових доказів з наступним удосконаленням інформаційно-пошукових баз, криміналістичних колекцій тощо, консультативної

допомоги спеціаліста під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження, складання висновку експерта,

а також іншої техніко-криміналістичної допомоги осіб, що мають спеціальні знання на всіх етапах кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran387#n387>
2. Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
3. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных познаний в следственной и судебной практике. Киев : Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1987. 100 с.
4. Сокиран Ф. М., Войтович Є. М. Використання спеціальних знань під час розслідування насильницького зникнення людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 190–196.
5. Кравчук О.В., Циганюк Ю.В. Порядок призначення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності за новим кримінальним процесуальним кодексом України. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (20). С. 34–45.
6. Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). Москва: Юрлит, 1969. 215 с.
7. Пиріг І.В. Інформаційне забезпечення експертної діяльності ОВС. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. № 3. 2011. С. 95-99
8. Пиріг І. В. Поняття та сутність експертного дослідження місця події. *Криминалистика и судебная экспертиза: межведом. науч.-метод. сб./отв. ред. И. И. Емельянова*. Київ, 2014. Вып. 59. С. 64–72.

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.27>**Колодіна А. С.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики

Національного університету «Одеська юридична академія»

Федорова Т. С.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Анотація. З кожним роком інноваційні технології все більше впроваджуються в різні сфери суспільного життя. Не винятком є і криміналістична експертиза, яку сучасні інформаційні технології вивели на новий етап розвитку. Зокрема, завдяки новітнім технологіям з'явилася нова галузь криміналістики – цифрова криміналістика.

У статті досліджується новітня галузь криміналістики – цифрова криміналістика, яка є прикладною наукою про розкриття злочинів, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, про дослідження цифрових доказів, методи пошуку, отримання і закріплення таких доказів.

Цифрова криміналістична експертиза — це «одна із галузей криміналістичної експертизи, яка зосереджується на кримінально-процесуальному праві та доказах щодо комп'ютерів та пов'язаних із ними пристроїв», таких як мобільні пристрої (телефони, смартфони тощо), ігрові консолі та інші пристрої, які функціонують через Інтернет (охорона здоров'я і фітнес-пристрої та медичні прилади тощо). Цифрова криміналістична експертиза, зокрема, відноситься до процесу збору, отримання, зберігання, аналізу та подання електронних доказів (також відомих як цифрові докази) з метою отримання слідчої інформації та розслідування та переслідування різних видів злочинів, у тому числі кіберзлочинів.

Автори статті проаналізували складові частини цифрової криміналістики, оцінили тенденції розвитку цієї науки на сучасному етапі та спрогнозували подальший розвиток цифрової криміналістики в Україні і в іноземних країнах.

Цифрова криміналістична експертиза включає процеси ідентифікації, отримання, зберігання, аналізу та представлення цифрових доказів. Криміналістичні артефакти та криміналістичні методи (наприклад, збір статичних даних або даних у реальному часі) залежать від пристрою, його операційної системи та функцій безпеки. Запатентовані операційні системи (з якими дослідники можуть бути незнайомі) і функції безпеки (наприклад, шифрування) є перешкодами для цифрової криміналістичної експертизи. Наприклад, шифрування, яке блокує доступ третіх сторін до інформації та повідомлень користувачів, може перешкодити правоохоронним органам отримати доступ до даних, що містяться на цифрових пристроях, таких як смартфони.

В Національній поліції було створено спецпідрозділ по боротьбі з кіберзлочинністю. Але для того, щоб вітчизняні правоохоронні органи дійсно змогли використовувати весь спектр можливостей, які надають сучасні технології, необхідно якомога швидше завершити процес інтеграції вітчизняних правоохоронних структур у європейський простір.

Ключові слова: цифрова криміналістика, криміналістика, докази, кримінальний процес, кіберзлочинність.

Kolodina A. S., Fedorova T. S. Digital forensics: problems of theory and practice

Abstract. Every year, innovative technologies are increasingly being introduced into various spheres of public life. No exception in this sense is forensics, which the newest technologies have allowed to bring to a new stage of development. In particular, thanks to the latest technologies, a new field of forensics has emerged, which is digital forensics.

Therefore, digital forensics (forensics, computer forensics, cybercrime investigations) is the applied science of computer-related crime disclosure, the study of digital evidence, the methods of finding, obtaining and securing of such evidence.

Digital forensics is "one of the forensic fields that focuses on criminal procedure law and evidence regarding computers and related devices", such as mobile devices (phones, smartphones, etc.), game consoles, and other devices that function over the Internet (health and fitness devices and medical devices, etc.). Digital forensics, in particular, refers to the process of collecting, obtaining, storing, analyzing and presenting electronic evidence (also known as digital evidence) for the purpose of obtaining investigative information and investigating and prosecuting various types of crime, including cybercrime.

Digital forensics originated approximately in the 1980s.

The first stage in the development of digital forensics covers 1985-1995. This phase involved the use of program codes to view data on internal operating systems and computer hardware.

The second stage of the development of digital forensics is 1995-2005. It was marked by the emergence of cybercrime and the need to combat it.

The third stage of the development of digital forensics took place in 2005-2010. During this period, complex digital models of crime investigation emerged. One such model, which is widely used in the world, is the "Generic Computer Forensic Investigation Model" (GCFIM).

The current stage of the development of digital forensics begins around 2010 and continues to this day.

Digital forensics involves the processes of identifying, receiving, storing, analyzing and presenting of digital evidence. The digital evidence must be authenticated to ensure that it is admissible in court. Ultimately, forensic artifacts and forensic techniques (such as static or real-time data collection) depend on the device, its operating system, and its security features. Patented operating systems (which investigators may be unfamiliar with) and security features (such as encryption) are barriers to digital forensics. For example, encryption that blocks third-party access to user information and messages may prevent law enforcement agencies from accessing data contained on digital devices such as smartphones.

However, digital forensics in developed countries is developing at a rapid pace and is worth resisting the spread of cybercrime. Our country is no exception. In particular, a special unit for combating cybercrime was created within the national police a few years ago. However, in order for the domestic law enforcement agencies to really be able to use the full range of capabilities that modern technologies provide, it is necessary to complete the process of integrating of domestic law enforcement structures into the European space as soon as possible.

Key words: *digital forensics, forensics, evidence, criminal process, cybercrime.*

Постановка проблеми. Ще в 70-ті роки минулого століття було помічено, що «стрімкі, динамічні зміни в соціальній структурі суспільства породжуються лавиноподібним процесом інновацій, матеріалізованих наукових ідей, наукових відкриттів, технічних винаходів і розробок, з принципово новими технологічними процесами [1, с. 7].

З кожним роком інноваційні технології все більше впроваджуються в різні сфери суспільного життя. Не винятком в цьому сенсі є криміналістика, яку новітні технології дозволили вивести на новий щабель розвитку. Зокрема, завдяки новітнім технологіям виникла нова галузь криміналістики, якою є цифрова криміналістика.

Стан дослідження теми. Дослідженням цифрової криміналістики в Україні займаються небагато дослідників. Це пов'язано з тим, що цифрова криміналістика є відносно новою наукою, що зародилася лише у 80-ті роки XX століття. Серед авторів, які торкаються окремих проблем цифрової криміналістики є Бутузов В.М., Власова С.В., Іщенко Є.П., Нечаєва Н.Б. тощо. Однією із провідних іноземних дослідниць цифрової криміналістики є Marie-Helen Maras.

Мета статті – дослідження нової сфери криміналістики – цифрової криміналістики.

Викладення основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Отже, цифрова криміналістика (форензика, комп'ютерна криміналістика, розслідування кіберзлочинів) – прикладна наука про розкриття злочинів, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, про дослідження цифрових доказів, методи пошуку, отримання і закріплення таких доказів.

На думку С.В. Власової «цифрові технології дозволяють перейти від слідчого типу кримінального процесу до змагального. Повинен бути створений новий правовий механізм застосування кримінального закону, якщо завгодно – новий порядок притягнення до кримінальної відповідальності. Інший, ніж той, що склався в умовах слідчого процесу, централізованої слідчо-обвинувальної влади і її монополії на формування підстав правозастосовних актів» [2].

Цифрова криміналістика є «однією з галузей криміналістики, яка зосереджена на кримінально-процесуальному праві і доказах стосовно комп'ютерів і пов'язаних з ними пристроїв» [3, с. 29], такими, як мобільні пристрої (телефони, смартфони тощо), ігрові приставки та інші пристрої, що функціонують через Інтернет (пристрої для здоров'я та фітнесу та медичні прилади тощо). Цифрова криміналістика,

зокрема, має відношення до процесу збору, отримання, збереження, аналізу та подання електронних доказів (також відомих як цифрові докази) з метою отримання оперативно-розшукових відомостей і здійснення розслідування та кримінального переслідування по відношенню до різних видів злочинів, включаючи кіберзлочини.

Цифрова криміналістика виникла орієнтовно у 80-ті роки XX століття.

Перший етап розвитку цифрової криміналістики охоплює 1985–1995 роки. Цей етап включав використання програмних кодів для перегляду даних у внутрішніх операційних системах та апаратних засобах комп'ютерів.

Другий етап розвитку цифрової криміналістики припадає на 1995–2005 роки. Він ознаменувався появою кіберзлочинності і необхідністю боротьби з нею.

Третій етап розвитку цифрової криміналістики відбувся у 2005–2010 років. У цей період виникають складні цифрові моделі розслідування злочинів. Однією з таких моделей, яка широко використовується у світі, стала «загальна модель комп'ютерних криміналістичних розслідувань» (Generic Computer Forensic Investigation Model – GCFIM).

Сучасний етап розвитку цифрової криміналістики починається приблизно в 2010 році та продовжується по цей час.

Цифрова криміналістика ґрунтується на загальних принципах криміналістики. Зокрема, одним із головних з них є принцип обміну Едмона Локара: коли об'єкти і поверхні вступають в контакт один з одним, відбувається перехресне перенесення матеріалів.

У контексті цифрової криміналістики люди, після використання інформаційнокомунікаційних технологій (ІКТ), залишають цифрові сліди. Зокрема, особа, яка використовує ІКТ, може залишити «цифрові відбитки». Дані, залишені користувачами ІКТ, можуть розкрити відомості про них, включаючи інформацію про вік, стать, расову та етнічну приналежність, громадянство, сексуальну орієнтацію, думки, уподобання, звички, хобі, історію хвороби і проблеми зі здоров'ям, психологічні розлади, статус, зайнятість, приналежність до будь-якої спільноти, особисті відносини, геолокацію, розпорядок дня та інші активності.

Такі цифрові відбитки можуть бути активними або пасивними. Активний цифровий відбиток створюється даними, наданими користувачем, такими як персональні дані, відео, зображення і коментарі,

що розміщуються в додатках, на вебсайтах, електронних дошках оголошень, в соціальних мережах та інших онлайн-форумах.

Пасивний цифровий відбиток – це дані, які ненавмисно залишають люди, які користуються Інтернетом і цифровими технологіями (наприклад, історія переглядів в браузері). Дані, які є частиною активних і пасивних цифрових відбитків, можуть використовуватися як доказ скоєння злочину, в тому числі кіберзлочину (тобто в якості цифрових доказів). Такі дані можуть також використовуватися для доведення або спростування твердження про факт; підтвердження або спростування показань потерпілого, свідка і підозрюваного; визначення причетності або непричетності підозрюваного до скоєння злочину. Дані зберігаються в цифрових пристроях (наприклад, комп'ютерах, смартфонах, планшетах, телефонах, принтерах, «розумних» телевізорах (Smart TV) і будь-яких інших пристроях, які мають цифрову пам'ять), зовнішніх запам'ятовуючих пристроях (наприклад, зовнішніх жорстких дисках і USB-флеш накопичувачах), мережевих компонентах і пристроях (наприклад, маршрутизаторах), серверах і хмарному сховищі (де дані зберігаються «в кількох центрах даних в різних географічних точках»).

Дані, що добуваються, можуть бути ідентифіковані як контент (тобто слова в письмових повідомленнях або вимовлені слова в аудіофайлі, наприклад, відео, текст електронних листів, текстові повідомлення, миттєві повідомлення та зміст соціальних мереж), і дані, що не відносяться до контенту, або мета-дані (тобто дані про зміст; наприклад, особистість і місце розташування користувачів і дані про операції, такі як інформація про відправників і одержувачів телекомунікаційних та електронних повідомлень).

Дані, що одержуються в режимі онлайн і добуваються із цифрових пристроїв, можуть містити велику кількість інформації про користувачів і події. Наприклад, ігрові приставки, які працюють як персональні комп'ютери, зберігають особисту інформацію про користувачів пристроїв (наприклад, імена та адреси електронної пошти), фінансову інформацію (наприклад, дані кредитної картки), інформацію про історію відвідувань Інтернету (наприклад, про відвідані вебсайти), зображення, відео та інші дані.

Ще одним цифровим пристроєм, який накопичує значний обсяг даних про його користувачів, є Amazon Echo (з голосовим помічником Alexa). Дані, що накопичуються цим пристроєм, можуть містити

цінні відомості про користувачів, такі як інформація про їх інтереси, уподобання, запити, покупки і інші види активності, а також про їх місцезнаходження (щоб, наприклад, визначити, чи знаходяться вони вдома або поза будинком, шляхом перегляду міток часу і аудіозаписів взаємодії з мовним помічником Alexa). Дані, стягнуті з Amazon Echo, вже використовувалися в Сполучених Штатах Америки при розслідуванні справи про вбивство. Хоча звинувачення проти підозрюваного були в кінцевому підсумку зняті, це справа наочно продемонструвала, що дані, зібрані з використанням нових цифрових технологій, неминуче будуть представлені в суді як доказ.

Дані можуть добуватися і використовуватися в цілях отримання оперативно-розшукових відомостей або можуть представлятися в суді в якості цифрових доказів. В останньому випадку цифрові докази можуть служити прямими доказами шляхом «встановлення факту» або непрямыми доказами шляхом «виведення висновку про істинність певного факту».

Перш ніж цифрові докази можуть бути представлені в суді в якості прямих або непрямих доказів, їх треба розпізнати (тобто необхідно показати, що докази відповідають передбачуваній меті).

Для наочної демонстрації практики аутентифікації можна навести такі приклади цифрових доказів: контент, генерований одним або кількома особами (наприклад, текст електронного листа або миттєве повідомлення і документи текстового редактора, такого як Microsoft Word); контент, генерований комп'ютером або цифровим пристроєм без участі користувача (наприклад, журнали реєстрації даних), і контент, генерований одночасно користувачем і пристроєм (наприклад, динамічні таблиці в таких програмах, як Microsoft Excel, які включають в себе дані, що вводяться користувачем, і розрахунки, що здійснюються програмою).

Контент, що генерується користувачем, може вважатися допустимим доказом, якщо він є достовірним і правдоподібним (тобто можна встановити його приналежність будь-якій особі). Контент, що генерується пристроєм, може вважатися допустимим доказом, якщо можна довести, що пристрій функціонував належним чином в момент генерування даних, і якщо можна показати, що в момент генерування даних діяли механізми забезпечення захисту для запобігання зміни даних. У випадках, коли контент генерується одночасно пристроєм і користувачем, необхідно встановити достовірність і правдоподібність кожного з них.

У порівнянні з традиційними доказами (наприклад, паперовими документами, зброєю, контрольованими речовинами і т.д.), цифрові докази створюють унікальні складності при аутентифікації через обсяг доступних даних, їх швидкості (тобто швидкості, з якою вони створюються і передаються), нестійкості (тобто вони можуть швидко зникнути при перезапису або видаленні) і уразливості (тобто їх легко можна обробити, змінити або пошкодити).

У той час як одні країни впровадили норми доказового права, що включають в себе вимоги щодо аутентифікації, які конкретно відносяться до цифрових доказів, інші країни для аутентифікації традиційних доказів і цифрових доказів використовують схожі вимоги.

У Франції, наприклад, як паперові, так і електронні документи повинні аутентифікуватися шляхом перевірки особистості творця документів і цілісності документів.

Перевірка цілісності документів означає не тільки перевірку їх точності, а й здатності зберігати точність (тобто несуперечливість) з плином часу. Більш того, для того щоб уніфікувати режими поводження з нецифровими і цифровими доказами, Сінгапур вніс поправки в норми процесуального права, прийнявши Закон про докази 2012 року, щоб забезпечити однакову практику аутентифікації для нецифрових і цифрових доказів.

У 2012 році Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) і Міжнародна електротехнічна комісія (МЕК) опублікували міжнародні стандарти, що стосуються поводження з цифровими доказами (ISO / IEC 27037 Керівництво по ідентифікації, збирання, одержання і збереження свідчень, представлених в цифровій формі [4]). Пропонуються наступні чотири етапи поводження з цифровими доказами:

Ідентифікація. Цей етап включає в себе пошук і розпізнавання відповідних доказів, а також їх документування. На цьому етапі пріоритетні завдання збору доказів визначаються на основі цінності і мініливості доказів.

Збір. Цей етап передбачає збір всіх цифрових пристроїв, які можуть містити дані, що мають доказову цінність. Ці пристрої потім транспортуються в лабораторію судової експертизи або іншу установу для збору і аналізу цифрових доказів. Цей процес називається збором даних в статичному режимі. Однак бувають випадки, коли збір даних в статичному режимі є практично нездійсненним. У таких ситуаціях здійснюється збір даних в реальному часі.

Отримання. Цифрові докази необхідно отримувати без шкоди для цілісності даних. Таке отримання даних без їх зміни здійснюється шляхом створення копії вмісту цифрового пристрою (процес, відомий як створення неспотвореного образу) з використанням пристрою (блокувальника запису), який призначений для запобігання зміни даних в процесі копіювання. Для того щоб визначити, чи є дублікат точною копією оригіналу, значення хешфункції розраховується з використанням математичних обчислень; тут для отримання значення хешфункції використовується криптографічна хешфункція. Якщо значення хешфункції для оригіналу та копії збігаються, то вміст копії є точно таким же, що і в оригіналі.

Збереження. Цілісність цифрових пристроїв і цифрових доказів - «процес, за допомогою якого слідчі забезпечують охорону місця злочину (або події) і збереження доказів протягом всього періоду провадження у справі. У журнал реєстрації записують інформацію про те, хто здійснював збір доказів, де і яким чином вони були зібрані, які особи отримали ці докази, і коли вони їх отримали. Ретельне документування процесу цифрової судової експертизи на кожному етапі має важливе значення для забезпечення допустимості доказів у суді.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, цифрова криміналістика включає в себе про-

цеси ідентифікації, отримання, збереження, аналізу та подання цифрових доказів. Цифрові докази повинні бути автентифіковані, щоб забезпечити їх допустимість в суді. В кінцевому рахунку артефакти для судово-експертного аналізу та використовувати криміналістичні методи (наприклад, збір даних в статичному режимі або в режимі реального часу) залежать від пристрою, його операційної системи та його засобів захисту. Зпатентовані операційні системи (з якими слідчі можуть бути незнайомі) і засоби захисту (наприклад, шифрування) служать перешкодами для проведення цифрової судової експертизи. Наприклад, шифрування, яке блокує доступ третіх осіб до інформації про користувачів і їх повідомленнями, може завадити правоохоронним органам отримати доступ до даних, що містяться в цифрових пристроях, таких як смартфони.

Втім, цифрова криміналістика в розвинутих країнах розвивається стрімкими темпами і гідно протистоїть поширенню кіберзлочинності. Не є винятком і наша країна. Зокрема, в складі національної поліції ще декілька років тому було створено спеціальний підрозділ з боротьби з кіберзлочинністю. Проте для того, щоб вітчизняні правоохоронні органи дійсно могли використовувати весь спектр можливостей, які надають сучасні технології, необхідно якомога швидше завершити процес інтеграції вітчизняних правоохоронних структур в європейський простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Лазар М.Г., Лейман И.И. НТР и нравственные факторы научной деятельности. Ленинград, «Наука», 1978. 156 с.
2. Власова С.В. К вопросу о приспособливании уголовно-процессуального механизма к цифровой реальности. Библиотека криминалиста. Научный журнал. 2018. № 1. С. 9-18. URL: <https://www.iuaj.net/node/2433>
3. Maras, M.-H. *Computer forensics: cybercriminals, laws, and evidence*, Jones & Bartlett Learning; 2 edition. (2014).
4. ISO/IEC 27037:2012 Information technology – Security techniques – Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence. URL: <https://www.iso.org/standard/44381.html>

УДК 343.14 + 343.135

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.28>**Рогатинська Н. З.,**доктор юридичних наук, професор,
в. о. завідувача кафедри,професор кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнського національного університету**Склярук К. І.,**студентка III курсу юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті визначено сутність поняття потерпілого, обґрунтовано його зміст в кримінальному провадженні. Розглянуто теоретичні питання щодо додержання прав потерпілого у кримінальному провадженні. Проаналізовано особливості процесуального статусу потерпілого.

Розглянуто, що важливу роль в умовах розбудови правової держави відіграє проблема забезпечення прав та законних інтересів особи у кримінальному процесі, зокрема правовий аналіз забезпечення відшкодування завданих збитків, шкоди потерпілому (жертві злочину) у кримінальному процесі. Особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення, безумовно, потребує реальної допомоги, дійового сприяння в захисті її прав, у тому числі й засобами державного впливу.

Аргументовано важливість у практиці досудового розслідування і судового провадження додержання прав потерпілого. Також у статті доведено, що процесуальний статус потерпілого в кримінальному провадженні є одним із найскладніших та найбільш дискусійних питань у кримінальному процесі. Встановлено, що законодавство України встановлює правила участі потерпілого в кримінальному провадженні, його права та обов'язки, а також визначає порядок залучення до нього близьких родичів та членів сім'ї потерпілого, регламентує перехід до них його процесуальних прав та обов'язків. Також слід звернути увагу на показання потерпілого у кримінальному провадженні, які у багатьох випадках мають вирішальне значення для доведення вини обвинуваченого, який заперечує причетність до інкримінованого злочину за відсутності інших свідків його вчинення. За таких умов проти слова обвинуваченого є слово потерпілого. У таких провадженнях показання потерпілого повинні оцінюватися з урахуванням інших здобутих у ході досудового розслідування і досліджених у судовому засіданні доказів – висновків експертиз, речових доказів, документів. Якщо показання потерпілого узгоджуються з іншими доказами, то стають прямим доказом вини обвинуваченого.

Зазначено, що прийняття КПК України 2012 р. внесло прогресивні зміни у правовий статус потерпілого, що певною мірою відповідає європейським правовим стандартам у сфері кримінального судочинства.

Ключові слова: потерпілий, кримінальне провадження, досудове розслідування, процесуальний статус потерпілого, представник, процесуальні права потерпілого.

Rohatynska N. Z., Skliaruk K. I. Peculiarities of the procedural status of the victim in criminal proceedings

Abstract. The article defines the essence of the concept of the victim, substantiates its content in criminal proceedings. Theoretical issues concerning the observance of the rights of the victim in criminal proceedings are considered. The peculiarities of the procedural status of the victim are analyzed.

It is considered that an important role in the rule of law is played by the problem of ensuring the rights and legitimate interests of the individual in criminal proceedings, including legal analysis of compensation for damages, damage to the victim (victim of crime) in criminal proceedings. A person who has suffered from a criminal offense, of course, needs real help, effective assistance in protecting his rights, including by means of state influence.

The importance of observance of the rights of the victim in the practice of pre-trial investigation and court proceedings is argued. The article also proves that the procedural status of the victim in criminal proceedings is one of the most difficult and controversial issues in criminal proceedings. It is established that the legislation of Ukraine establishes the rules of participation of the victim in criminal proceedings, his rights and responsibilities, as well as determines the procedure for involving close relatives and family members of the victim, as well as regulates the

transfer of his procedural rights and responsibilities. Attention should also be paid to the testimony of the victim in criminal proceedings, which in many cases is crucial for proving the guilt of an accused who denies involvement in the incriminated crime in the absence of other witnesses to its commission. Under such conditions, the word of the victim is against the word of the accused. In such proceedings, the testimony of the victim must be assessed in the light of other evidence obtained during the pre-trial investigation and examined at the hearing – the conclusions of examinations, physical evidence, documents. If the testimony of the victim agrees with other evidence, it becomes direct evidence of the guilt of the accused.

It is noted that the adoption of the CPC of Ukraine in 2012 made progressive changes in the legal status of the victim, which to some extent meets European legal standards in the field of criminal justice.

Key words: *victim, criminal proceedings, pretrial investigation procedural status of the victim, representative, procedural rights of the victim.*

Постановка проблеми. В умовах розбудови правової держави основним завданням є забезпечення прав та законних інтересів особи у кримінальному провадженні, а також відшкодування завданих збитків, шкоди потерпілому. Особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення, безумовно, потребує реальної допомоги, дійового сприяння в захисті її прав, у тому числі й засобами державного впливу.

Питання визначення процесуального статусу потерпілого у кримінальному процесі досить часто виникає, в тому числі, й при розгляді низки процесуальних клопотань і заяв та інших процесуальних моментів. Так, проблема існує у зв'язку з різним тлумаченням суддями обсягу повноважень потерпілого та його можливості повноцінно брати участь у досудовому розслідуванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні досліджувалось таким видатними науковцями, Лобойко Л. М., Кучинська О. П., Гарбовський Л. А., Дідківська Г. В., Аленін Ю. П., Абламський С. Є., Цвігун Т. У., Шибіко В. П. та інші.

Метою статті є дослідження питання правового статусу потерпілого та його місце в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливого значення в кримінальному провадженні набуває забезпечення прав людини (гарантування їх здійснення, охорони та захист), якій притаманні суворі процесуальні форма, велика кількість обмежень і заборон, а також постійні втручання з боку уповноважених суб'єктів. За ст. 2 КПК України завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод

і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [5]. Реалізувати такі завдання можна лише в тому випадку, якщо сторони та інші учасники кримінального провадження мають необхідні процесуальні права, а також добросовісно ними користуються.

Згідно з ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України, потерпілим у кримінальному провадженні в Україні вважається фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [3].

Законодавство України передбачає те, що потерпілий має право на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення та визнання його потерпілим. Права і обов'язки потерпілого виникають в особі з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення до провадження як потерпілого. Особа, визнана потерпілою від злочину, має право давати пояснення, показання або відмовитися їх давати [6, с. 183].

Отож, поки від особи, якій завдано моральної, майнової або фізичної шкоди, не надійшла заява або не надана вказана письмова згода, вона не є потерпілою. Тому, вона не набуває

прав потерпілого [8, с. 38]. Однак, якщо особа не подавала заяви й була визнана потерпілим слідчим, прокурором або суддею, права та обов'язки потерпілого виникають лише з моменту надання згоди на таке визнання. Особа, якій завдано моральної шкоди як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства, не може бути визнана потерпілим.

Відповідно, права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Потерпілий, згідно кримінального процесуального законодавства України, має право бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені цим Кодексом. Потерпілому має вручатися пам'ятка про усі права та обов'язки. Пам'ятка вручається особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення. Потерпіла особа має знати сутність підозри чи обвинувачення щодо неї, бути повідомленою про обрання, зміну чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження, а також про закінчення досудового розслідування [4, с. 57].

Законодавство надає потерпілому певні процесуальні права з метою забезпечення його безпосередньої участі в розгляді судом кримінальної справи. Відповідно до ст. 240 КПК суд повинен повідомляти потерпілого про день попереднього розгляду справи. Однак на практиці ця вимога закону часто не виконується, що призводить до судових помилок. На зазначеній стадії процесу судді не завжди перевіряють, чи визнали органи досудового слідства потерпілими осіб, яким заподіяно шкоду злочином, і самі іноді своєчасно цього не роблять.

На нашу думку, недостатньо врегульованими на рівні кримінального процесуального законодавства в Україні залишається і питання щодо забезпечення права на захист потерпілого. Про це, зокрема, свідчить зміст ст. 20 КПК України, яка гарантує право на захист тільки підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалі-

зовувати інші процесуальні права, передбачені вищезазначеним Кодексом. Крім цього, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника (ч. 2 ст. 20) [5].

Відповідно до положень КПК України, потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства. За наявності очевидних та достатніх підстав вважати, що заява, повідомлення про кримінальне правопорушення або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій не завдано шкоди, зазначеної у частині 1 статті 55 КПК України, слідчий або прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яка може бути оскаржена слідчому судді [5].

Якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливорює подання нею відповідної заяви, положення частин 1-3 статті 55 КПК України поширюються на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб.

Після того, як особа, яка перебувала у стані, що унеможливував подання нею відповідної заяви, набуде здатності користуватися процесуальними правами, вона може подати заяву про залучення її до провадження як потерпілого [6, с. 858].

Окрім того, якщо особа не подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілого, то слідчий, прокурор, суд має право визнати особу потерпілою лише за її письмовою згодою. За відсутності такої згоди особа в разі необхідності може бути залучена до кримінального провадження як свідок.

Юридична особа, якій заподіяно шкоду злочином, у кримінальному провадженні має право пред'явити лише цивільний позов про її відшкодування, що аж ніяк не рівнозначно визнанню потерпілим із наданням відповідного правового статусу. Права потерпілого є значно ширші від

прав цивільного позивача, який має лише право на пред'явлення цивільного позову. У чинному кримінальному процесуальному законодавстві в разі заподіяння злочином шкоди більш захищеною є особа фізична, ніж юридична, оскільки, пред'явивши цивільний позов, вона користується подвійним правовим статусом потерпілого й цивільного позивача, а юридична за аналогічних умов – лише правовим статусом цивільного позивача, обсяг прав якого є значно вужчим, ніж права потерпілого [11, с. 154].

Під час судового провадження в будь-якій інстанції потерпілий має такі права: бути завчасно поінформованим про час і місце судового розгляду; брати участь у судовому провадженні; брати участь у безпосередній перевірці доказів; підтримувати обвинувачення в суді у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення; висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також висловлювати свою думку при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; знайомитися з судовими рішеннями, журналом судового засідання і технічним записом кримінального провадження в суді; оскаржувати судові рішення в порядку, передбаченому цим КПК України [10, с. 76].

Окрім того, як зазначає кримінальний процесуальний закон, потерпілий зобов'язаний: прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття – завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття; не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення; не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю [3, с. 52].

Як зазначається у статті 225 КПК України можливий допит потерпілого під час досудового розслідування та в судовому засіданні. Так, у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я потерпілого, тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити допит в суді або

вплинути на повноту чи достовірність показів, сторона має право звернутися до слідчого судді із клопотанням провести допит такого потерпілого в судовому засіданні, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку допит потерпілого здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, потерпілого в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду [1, с. 112].

Важливо, що на всіх стадіях кримінального провадження потерпілий має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення. У передбачених Кримінальним кодексом України та Кримінальним процесуальним кодексом України випадках примирення є підставою для закриття кримінального провадження [9, с. 95].

Слід зазначити, що однією із форм реалізації та захисту прав та законних інтересів потерпілого є участь захисника у кримінальному провадженні, яке має важливе значення, отримання належної правової допомоги, проведення юридичного аналізу ситуації та встановлення позиції клієнта для досягнення результату.

Стаття 58 КПК України визначає, що потерпілого в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

У випадку, якщо потерпілим є неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з нею залучається її законний представник [2, с. 218].

Як свідчить, аналіз адвокатської діяльності щодо представництва потерпілих у кримінальних провадженнях свідчить, що досить часто мають місце випадки, коли сторона обвинувачення (слідчий та прокурор) з певних причин не зацікавлені у виконанні завдань кримінального провадження та фактично саботують проведення досудового розслідування, що має наслідком порушення прав та законних інтересів потер-

пілого. За таких обставин потерпілий потребує надання достатнього обсягу процесуальних прав, які би створили йому належні правові можливості для формування та обстоювання власної правової позиції у кримінальному провадженні.

Новелою КПК України щодо застосування терміну «потерпілий» стало виокремлення юридичної особи у випадку завдання їй майнової шкоди, яка є досить суперечливою категорією, так як чимало вчених є прихильниками того, що потерпілим у кримінальному процесуальному значенні може бути виключно фізична особа, яка є безпосередньо жертвою кримінального правопорушення, права й охоронювані інтереси якої були порушені або поставлені

під загрозу вчиненим проти неї діям, передбаченим законодавством про кримінальну відповідальність [7, с. 206].

Висновки. Процесуальний статус потерпілого в кримінальному провадженні є одним із важливих та найбільш дискусійних питань у кримінальному провадженні. Оскільки для потерпілого від кримінального правопорушення важливими є його захист прав та законних інтересів та реальність та обсяги відшкодування такої шкоди, при цьому обидва критерії прямо залежать від ефективності та своєчасності спрямованих на забезпечення такого відшкодування дій органів досудового розслідування та оперативних підрозділів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аленін Ю. П. Потерпілий у кримінальному провадженні: деякі питання. Ю.П. Аленін, І.В. Гловюк. *Право України*. 2013. № 11. С. 112-119.
2. Гарбовський Л. А. Процесуальні гарантії захисту прав потерпілого у кримінальному процесі України. Л. А. Гарбовський. *Науковий вісник Національного університету ДПС України*. 2014. № 2 (53). С. 210-227.
3. Гарбовський Л. А., Дідківська Г. В., Топчій В.В. Правовий статус потерпілого у кримінальному процесі України: [монографія] Гарбовський Л.А., Дідківська Г. В., Топчій В.В. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 152 с.
4. Кримінальне процесуальне право України : [навчальний посібник]. За редакцією професорів В. Г. Гончаренка та В. А. Колесника. К.: Юстиніан, 2014. 576 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс від 13.04.2012 р. № 4651-VI-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 12.08.2018).
6. Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року: ідеологія та практика правозастосування: колективна монографія. За заг. ред. Ю.П. Аленіна; відпов. за вип. І.В. Гловюк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 1148 с.
7. Сіренко О. В. Проблеми процесуального статусу потерпілого в кримінальному провадженні. О. В. Сіренко, О. О. Мазурець. *Юридичний бюлетень*. 2021. Вип. 18. С. 204-211.
8. Сольонова О. О. Показання потерпілого як джерело доказів у кримінальному провадженні: дис. канд. юр. наук 12.00.09 кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київ, 2018. 239 с.
9. Парфило О. Примирення винного з потерпілим – компроміс у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 5. С. 94-98.
10. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. В.М.Тертишник. К.: Алерта, 2014. 768 с.
11. Цвігун Т. У. Потерпілий у кримінальному провадженні за новим КПК. Т.У. Цвігун. Кримінальне провадження: інновації процесуальної теорії та кримінальної практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь, Алушта, 18-19 квіт. 2013 р.). Сімферополь : ДІАЙПІ, 2013. С. 154.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.3+321.01:351(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.29>

Чижов Д. А.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри конституційного права та прав людини

Національної академії внутрішніх справ;

науковий співробітник

Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Безперечно, виконання завдання щодо захисту прав людини та дотримання домовленостей залежить насамперед від рівня досягнень країни та механізмів, що існують на національному рівні. Чинні національні закони, політичні рішення, процесуальні норми та механізми є ключовими факторами для реалізації прав людини у кожній країні. Тому важливо, щоб права людини стали частиною національних конституційних та законодавчих систем, щоб професійні юристи вміли застосовувати на практиці стандарти прав людини, а порушення прав людини зазнавали засудження та санкцій. Національні стандарти мають більш прямий вплив, а національні процесуальні норми доступніші в порівнянні з регіональними та міжнародними. Проведення наукового дослідження полягає в проведенні комплексного аналізу теоретико-правових основ та зарубіжного досвіду забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. Автор приходить до висновку, що система забезпечення прав людини у сфер національної безпеки має свої складові, серед яких: захист національного суверенітету та територіальної цілісності; забезпечення захисту прав і свобод людини; створення умов для політичної та економічної незалежності; забезпечення громадського порядку; боротьба зі злочинністю тощо. Очевидно, що всі ці дії здійснюються уповноваженими органами, які відповідно до своїх повноважень реалізують різноманітні національні плани, постанови, директиви, міжнародні договори та норми внутрішнього законодавства. Слід зазначити, що основним органом забезпечення національної безпеки є збройні сили різних країн і всі владні структури країни. Усі вони мають головне завдання, яке покладає на них держава – забезпечити високий ступінь захисту національних інтересів, а в цьому контексті – створити належні умови для стабільного розвитку кожної особистості, суспільства та країни. Необхідно підкреслити, що умовою ефективності цієї політики є надання пріоритету захисту прав і свобод людини ненасильницьким способом.

Ключові слова: права людини, свободи людини, національна безпека, міжнародні стандарти, зарубіжний досвід.

Chyzhov D. A. Foreign experience of human rights in the field of National security

Abstract. Undoubtedly, the implementation of the task of protecting human rights and respecting agreements depends primarily on the level of the country's achievements and the mechanisms that exist at the national level. Existing national laws, policy decisions, procedural rules and mechanisms are key factors for the realization of human rights in every country. It is therefore important that human rights become part of national constitutional and legal systems, that professional lawyers are able to apply human rights standards in practice, and that human rights violations are condemned and sanctioned. National standards have a more direct impact, and national procedural rules are more accessible than regional and international ones. The purpose of the research is to conduct a comprehensive analysis of the theoretical and legal framework and foreign experience of human rights in the field of national security. The author concludes that the system of human rights in the areas of national security has its components, including: protection of national sovereignty and territorial integrity; ensuring the protection of human rights and freedoms; creating conditions for political and economic independence; ensuring public order; fight against crime, etc. It is obvious that all these actions are carried out by authorized bodies, which in accordance with their powers implement various national plans, resolutions, directives, international treaties and norms of domestic law. It should be noted that the main body of national security is the armed forces of different countries and all

government agencies. All of them have the main task assigned to them by the state - to ensure a high degree of protection of national interests, and in this context - to create appropriate conditions for the stable development of each individual, society and country. It should be emphasized that the condition for the effectiveness of this policy is to give priority to the protection of human rights and freedoms in a non-violent manner.

Key words: *human rights, human freedoms, national security, international standards, foreign experience.*

Важливою цивілізаційною метою на сучасному етапі світового економічного розвитку є забезпечення безпеки окремих осіб, націй та всього міжнародного співтовариства. Україна перебуває під тиском світової фінансово-економічної кризи. Тому нова стратегія національної безпеки приділяє особливу увагу основним стратегічним ризикам та загрозам соціально-економічній безпеці, таким як збереження забезпечення прав людини і громадянина.

Втрата контролю над національними ресурсами, погіршення промислово-енергетичної сировинної бази, незбалансований регіональний розвиток, стабільність і незахищеність національної фінансової системи, збереження умов для криміналізації корупції та економічних і фінансових відносин, нелегальної міграції. Світовий досвід свідчить, що без активної регулюючої ролі країни не може бути ефективної системи захисту прав людини. Жодна країна з високорозвиненою економікою не позбудеться нагляду за ключовими соціально-економічними процесами. Зважаючи на це, вважаємо за доцільне охарактеризувати особливості зарубіжної практики забезпечення захисту прав людини у сфері національної безпеки з метою її вдосконалення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Багато наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників присвячені поглибленому аналізу різноманітних питань, що забезпечують національну безпеку в умовах суспільної трансформації та розвитку наукових концепцій і категорійного апарату. Серед них згадаємо В. Богдановича, О. Даниляна, О. Власюка, О. Дзобана, О. Дергачова, В. Горбуліна, А. Гриценка, О. Гончаренка, Я. Кондратьєва, В. Крисаченка, Г. Ситник, О. Хілько, Д. Стеченко, В. Якушик.

Питанням забезпечення національної безпеки також займалися Е. Азер, А. Ахарія, С. Браун, А. Беттлер, Б. Броді, А. Вулферс,

А. Возженіков, Д. Кауфман, М. Каплан та інші відомі зарубіжні дослідники: В. Ліппман, І. Морозов, Г. Моргентау, Ч. Мур, К. Норр, О. Прохожев, Д. Нехтерляйн, Е. Ротшильд, Ф. Трегер, Д. Тренін, П. Хатт, С. Стрендж, К. Хольсті, С. Гофман та ін.

Важливу роль у дослідженнях проблематики забезпечення національної безпеки відіграють ліберальні цінності та ідеї, які віддають пріоритет захисту прав і свобод людини і громадянина.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета проведення наукового дослідження полягає в проведенні комплексного аналізу теоретико-правових основ та зарубіжного досвіду забезпечення прав людини у сфері національної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У світі захист прав людини у сфері національної безпеки регламентовано як національними, так і міжнародними нормативно-правовими актами, причому роль міжнародного права останніми роками неухильно зростає.

Сучасне міжнародне співробітництво у галузі прав людини, як зазначає Е. Серфонтейн (Erika Serfontein (2020)) охоплює такі напрямки:

- розробку рекомендацій щодо захисту конкретних прав людини та основних свобод у сфері національної безпеки, які підлягають повазі та дотриманню всіма державами;
- укладання міжнародних договорів про права людини у сфері національної безпеки, відповідно до яких держави стають юридично зобов'язаними визнати, надати та забезпечити зафіксовані цими документами права та свободи;
- створення міжнародних механізмів, що забезпечують виконання прийнятих державами зобов'язань у сфері національної безпеки;
- реалізацію державами-учасницями договорів про права людини заходів внутрішньодержавного характеру щодо виконання взятих зобов'язань;
- міжнародно-правове регулювання та забезпечення колективних прав народів у сфері національної безпеки. [1]

Тим не менш, доводиться констатувати, що існуюча система міжнародного співробітництва держав переживає системну кризу. На жаль, як зазначає С – Д Хюд (Susan D. Hyde, Elizabeth N. Saunders. (2020)) реалізація політики «подвійних стандартів» – реалії сучасного світу, що об'єктивно склалися. У сучасному світі сформувалися і отримали загальне визнання міжнародні норми та принципи в галузі прав людини, які є стандартом, до досягнення якого повинні прагнути всі держави. Ці норми та принципи містяться у найважливіших міжнародно-правових документах, які регламентують захист прав людини у сфері національної безпеки [2, с. 363].

Положення Статуту ООН у сфері правами людини створили передумови на формування нової галузі міжнародного права – міжнародного права прав людини. Статут ООН став першим в історії міжнародних відносин багатостороннім договором, який заклав основи розвитку співробітництва держав з прав людини. У ньому закріплені принципи, на підставі яких у наступних документах сформульовано міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини для забезпечення національної безпеки.

Під такими стандартами розуміються насамперед міжнародно-правові зобов'язання, що розвивають та конкретизують принципи поваги до прав людини. Це зобов'язання держав не лише надавати особам, які перебувають під їхньою юрисдикцією, певні права і свободи, а й не зазіхати на їхні права (наприклад, не допускати національної та іншої дискримінації, застосування тортур) [3, с. 69].

Значним кроком на шляху формування міжнародних стандартів у галузі прав людини стало прийняття Загальної декларації прав людини (далі – Загальна декларація), проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Загальна декларація вперше закріпила конкретний перелік основних прав та свобод людини, які підлягають дотриманню та захисту всіма державами без винятку. Загальну декларацію було прийнято у вигляді резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка, згідно зі Статутом ООН, має рекомендаційний характер [4].

Однак, при оцінці юридичної сили її положень, треба враховувати, що в міжнародному праві, поряд з договорами, значну роль відіграє

звичай, який формується в результаті міжнародної практики держав і поступово визнається ними як обов'язкова правова норма. За 70 років, що минули після ухвалення Загальної декларації, було прийнято багато міжнародних документів з прав людини, які розвивають принципи і норми, що містяться в Декларації, які отримали загальне визнання.

Таким чином, проголошені у Загальній декларації правничий та свободи нині визнаються учасниками міжнародних відносин як обов'язкових нормальних юридичних норм. Загальна декларація послужила основою подальшої розробки низки міжнародних правових актів, які регламентують забезпечення прав і свобод людини у сфері національної безпеки: Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.); Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950 р.) та багатьох інших документів, які мають обов'язковий характер для держав, які їх підписали та ратифікували [5, с. 20].

По-перше, до таких належить Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (далі – Пакт), схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., що містить широкий перелік основних прав і свобод, які повинні бути надані кожною державою-учасницею всім особам, «що знаходилися в межах його території та під його юрисдикцією», для забезпечення національної безпеки (п. 1 ст. 2).

З цією метою учасники Пакту взяли на себе зобов'язання вжити законодавчих та інших заходів відповідно до своїх конституційних процедур, «які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у Пакті» (п. 2 ст. 2).

Пакт (ст. 6–27) містить конкретний перелік цивільних та політичних прав, які мають бути забезпечені в кожній державі, для гарантування захисту національної безпеки: право на життя (ст. 6), заборона тортур (ст. 7), рабства, работоргівлі та примусової праці (ст. 8), право кожного на свободу та особисту недоторканність (ст. 9), право кожного залишати свою країну та повертатися назад (ст. 12), рівність всіх осіб перед судами та трибуналами (ст. 14), право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 18) та ін.

Серед політичних прав Пакт проголошує право кожного громадянина брати участь у веденні державних справ як безпосередньо,

так і через вільно обраних представників, голосувати та бути обраним на справжніх періодичних виборах, що проводяться на основі загального, рівного виборчого права при таємному голосуванні та забезпечують вільне волевиявлення виборців; право допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності доступу до державної служби (ст. 25) [6].

По-друге, до міжнародних документів, що мають юридично обов'язковий характер, належить Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. У ньому проголошується право на працю (ст. 6), право кожного на сприятливі та справедливі умови праці (ст. 7), право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9), право кожного на гідний рівень життя (ст. 11), освіту (ст. 13) та ін. [7].

В даний час міжнародним співтовариством вже визнані такі положення Пакту:

1. Усі права та свободи людини, включаючи соціально-економічні права, нероздільні та взаємопов'язані, і утворюють невід'ємну частину механізму забезпечення національної безпеки.

2. Пакт накладає юридичні зобов'язання учасників. Держави-учасниці повинні негайно вжити всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі та адміністративні, для здійснення прав, закріплених у цьому міжнародному договорі. Понад те, має бути передбачено право кожного на судовий захист своїх прав.

3. Держави-учасниці Пакту, незалежно від рівня економічного розвитку, зобов'язані забезпечити соціально-економічні та культурні права для всіх, хоча б мінімальною мірою [8, с. 99].

Наприклад, якщо говорити про Україну сьогодні, то нинішніми загрозами нашій національній безпеці є агресивні дії Російської Федерації з метою знищення української держави та захоплення її території з метою виснаження економіки України та підризу соціальної та політичної стабільності, національної безпеки та Низька ефективність оборонної системи, корупція та неефективність системи державного управління, економічна криза, виснаження фінансових ресурсів, зниження рівня життя, загрози енергетичній безпеці, загрози інформаційній безпеці, загрози безпеки мережі та інформаційних ресурсів, загрози безпеці критичної інфраструктури, загрози екологічній безпеці тощо.

Крім того, як приклад варто згадати інциденти в Сирії, як зазначає Г. Агулар (Ibarrarán, M.E. and García-Aguilar, J.L. (2021)) пов'язані з конфліктами в країні, масштабними потоками біженців, посиленням тероризму в Європі, погіршенням гуманітарної ситуації навколо ЄС та сусідніх країн, посиленням внутрішньої напруженості. У деяких європейських країнах, а також посилення націоналістичних та екстремістських партій і рухів – усе це яскраво ілюструє тенденцію розвитку транснаціональних загроз для сучасних країн [9].

Як зазначалося раніше, національна безпека забезпечується на принципах реалізації національних інтересів насамперед, своєчасної дії та на основі верховенства права в демократичній країні. Будь-яка країна, як і Україна не є винятком, вона не може одночасно охопити всі питання у сфері національної безпеки і почати їх вирішувати. Існують цілком очевидні обмеження в засобах і ресурсах, якими вона розпоряджається, і в способі їх застосування.

Тому необхідно визначити пріоритетні національні інтереси та цілі, які потребують уточнення у процесі формування політики національної безпеки. Адже політика національної безпеки в будь-якому разі має бути зосереджена на забезпеченні геополітичних інтересів, незалежності, політичної стабільності та поступального соціально-економічного розвитку України. У сфері внутрішньої політики головною передумовою реалізації захисту національних інтересів має бути ненасильницьке вирішення внутрішніх соціальних протиріч на засадах загальної стабільності та злагоди країни, вирішення духовних, культурних і матеріальних питань через національну єдність. Зовнішнє планування та здійснення зовнішньополітичних дій з точки зору захисту національних інтересів [10, с. 18].

У кожній розвинутій країні національна безпека потребує ефективної системи захисту через її багатогранність зазначає А. Оніл (Andrew O'neil. (2007)). Одним із пріоритетних завдань є забезпечення національної безпеки шляхом здійснення дій, спрямованих на захист та реалізацію національних цінностей та інтересів, у зв'язку з чим виникла потреба у визначенні стратегії.

Наприклад, у Франції існує стратегія національної безпеки, яка включає п'ять основних функцій, які повинні виконувати сили оборони та безпеки: знання та раннє попередження; запобігання, стримування, захист та втручання. Знання та раннє попередження – це нова стратегічна функція.

Французи вважають, що знання – це перша лінія захисту в нестабільному світі. Ці знання гарантують їм традиційну автономію у прийнятті рішень і дають змогу Франції здійснювати стратегічні кроки в рамках НАТО та Європейського Союзу. Крім того, Франція визначила чотири пріоритети для захисту європейців:

- посилення співпраці в боротьбі з тероризмом та організованою злочинністю;
- посилити захист прав і свобод громадян;
- координація оборонних відомств для реагування на кібератаки;
- надійне та гарантоване постачання енергії та стратегічної сировини.

Для цього у Франції вперше у 2008 році, було створено нову інституцію – Раду національної оборони та національної безпеки [11, с. 471].

Так, при наявності стратегії захисту прав людини у сфері національної безпеки, механізм забезпечення національної безпеки формує створена державою сукупність державних і недержавних інститутів, які із використанням теоретико-методологічних, розвідувальних інформаційно-аналітичних, нормативно-правових, організаційно-управлінських, принципів, які покликані вирішувати завдання забезпечення національної безпеки у сфері захисту прав людини. Основними елементами системи національної безпеки є суб'єкт і об'єкт. Для забезпечення їх цілісності також важливо встановити прямі та зворотні зв'язки між ними, взаємодію з політичною організацією всієї країни, вплив внутрішнього та зовнішнього середовища [12].

До складу системи захисту прав людини у сфері національної безпеки входять, зокрема, органи державної влади та їх повноваження, законодавче забезпечення (нормативно-правова база цих установ), неурядові організації та нагляд за ними. Що стосується першої структури, то вони мають системно займатися національною безпекою та використовувати весь

потужний потенціал нашої країни, а друга – неурядові організації – належать до громадянського суспільства. Слід зазначити, що через слабкість та роздробленість громадянського суспільства важко повірити, що мережа цих інституцій може забезпечити інтереси громадян на національному рівні. Варто зазначити, що система національної безпеки – це не лише сукупність інтерактивних структур, а й певний процес формування правового поля та прийняття політичних рішень у сфері національної безпеки. Структура системи національної безпеки повинна включати підсистему, основною функцією якої є не лише формулювання та прийняття державно-управлінських рішень щодо реалізації політики національної безпеки, а й формування правової бази політики. Цю функцію виконує система національного управління національною безпекою у сфері захисту прав людини, яка є підсистемою національної безпеки в цілому [11].

Висновки. Отже, система забезпечення прав людини у сфері національної безпеки має свої складові, серед яких:

- захист національного суверенітету та територіальної цілісності;
- забезпечення захисту прав і свобод людини;
- створення умов для політичної та економічної незалежності;
- забезпечення громадського порядку;
- боротьба зі злочинністю тощо.

Очевидно, що всі ці дії здійснюються уповноваженими органами, які відповідно до своїх повноважень реалізують різноманітні національні плани, постанови, директиви, міжнародні договори та норми внутрішнього законодавства. Слід зазначити, що основним органом забезпечення національної безпеки є збройні сили різних країн і всі владні структури країни.

Усі вони мають головне завдання, яке покладає на них держава – забезпечити високий ступінь захисту національних інтересів, а в цьому контексті – створити належні умови для стабільного розвитку кожної особистості, суспільства та країни. Необхідно підкреслити, що умовою ефективності цієї політики є надання пріоритету захисту прав і свобод людини ненасильницьким способом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Erika Serfontein. 2020. Humans: The Biggest Barrier to Realising Human Rights - A South African Perspective. Education, Human Rights and Peace in Sustainable Development.
2. Susan D. Hyde, Elizabeth N. Saunders. (2020) Recapturing Regime Type in International Relations: Leaders, Institutions, and Agency Space. *International Organization* 74:2, pages 363-395.
3. Stanley Shanapinda. 2020. Limits to the Powers of the Agencies to Collect and Use Location Information. *Advance Metadata Fair*, pages 69-118.
4. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) was proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948 (General Assembly resolution 217 A). URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
5. Badi Hasisi, Simon Perry, Michael Wolfowicz. 2019. Counter-Terrorism Effectiveness and Human Rights in Israel. *International Human Rights and Counter-Terrorism*, pages 1-21.
6. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 23 March 1976. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>
7. International Covenant on Economic, Social and Cultural Right. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 3 January 1976. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>
8. Patti Tamara Lenard (2018) Democratic Citizenship and Denationalization. *American Political Science Review* 112:1, pages 99-111.
9. "Prelims", Ibararán, M.E. and García-Aguilar, J.L. (2021), From Human to Post Human Security in Latin America: Examples and Reflections from Across the Region, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. i-xiii. <https://doi.org/10.1108/978-1-80071-252-220211008>
10. Iris Geva-May, David C. Hoffman, Joselyn Muhleisen. (2018) Twenty Years of Comparative Policy Analysis: A Survey of the Field and a Discussion of Topics and Methods. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice* 20:1, pages 18-35.
11. Andrew O'neil. (2007) Degrading and Managing Risk: Assessing Australia's Counter-Terrorist Strategy. *Australian Journal of Political Science* 42:3, pages 471-487.
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 // Президент України : офіц. інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> (дата звернення: 15.11.2021 р.).

КИЇВСЬКИЙ ЧАСОПИС ПРАВА

Випуск 1

Художник обкладинки *А. Юдашкіна*
Верстка *Ю. Семенченко*

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 18,96
Замовлення № 0422/153. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.